(स्वामिदयानन्दस्मृत्यङ्कः)

एकादशे वर्षे] आश्विन-कार्तिक-मार्गशीर्ष पूर्णिमाः सं० १९९२, [४-५-६-संख्याः



रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्

तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।

विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्

संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—— :*: ——

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

—— :o: ——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) असमर्थेभ्यः छात्रेभ्यः १)

वैदेशिकेभ्यः ६) पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय-सूची ।



स्वामी दयानन्द।

* श्रीसरस्वत्यै नमः *

सूर्योदयः ।

(स्वामि-दयानन्दस्मृत्यङ्कः)

एकादशे वर्षे } आश्विन-कार्तिक-मार्गशीर्ष-पूर्णिमाः सं० १९९२ { ४–५–६ सं०

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

ब्रह्मभावमुपेताः श्रीस्वामिदयानन्दमहाराजाः ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥

पाठक महानुभावाः !

विदितमेव श्रीमतां यद् ब्रह्मीभूताः स्वामिदयानन्दमहोदया योगयुक्ताः संन्यासिन आसन् । येषामूर्ध्वगतिः स्वाभाविकी । स्वामिपादैरनवरतं ३०–३२ त्रिंशद्द्वात्रिंशद्वर्षपर्यन्तं धर्म–जाति–स्वदेशसेवां निरालसभावेन विधाय प्रायः ५५ पञ्चपञ्चाशद्-वर्षायुषि श्रीशिवपुर्यां (काश्यां) !स्वीयाऽध्यात्मगुरुचरणारविन्दयोरन्तिके श्रावण्याममायां मङ्गलवारे नेत्राङ्काङ्कचन्द्रे वैक्रमेऽब्दे (३० जुलाई १९३५ ई०) प्रातः १० वादनसमये प्राप्तं स्वस्वरूपेऽवस्थानम् । यद्यपि प्राणिमात्रस्येयं "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः" स्वाभाविकी गतिः । तथापि प्रोक्तस्वामिसदृशानां कल्याणकारिणां महापुरुषाणामितो लोकान्तरगमनेन देश–जाति–धर्म विषयेषु याऽसामान्या क्षतिर्भवति सा खल्वपूरणीयास्ति ! श्रीभारतधर्म-महामण्डलस्य तु सर्वांशतस्ते केन्द्रस्वरूपा आसन् । अतः सम्प्रति तद्वियोगे श्रीभारतधर्ममहामण्डलः कीदृशमभावमनुभवति तत्तु स एव जानाति, नास्य वर्णनं शब्दैः कर्तुं शक्यते । पुनश्च सनातनधर्मावलम्बिन एवानुभवन्ति कीदृशी क्षतिस्तेषां कार्यक्षेत्रे वर्तते । मधुर–

सारगर्भवक्तृतया पुस्तकपुस्तिकारचनया तथा स्वदेशस्य बहुषु धर्मकार्येषु सहायताद्वारा तै र्यः सत्पुरुषार्थः सम्पादितः स कुत्रेदानीं लब्धुं शक्यः ?

श्रीस्वामि-महोदया जन्मना बंगजातीया उत्तमब्राह्मणकुलजा आसन्। तेषां पितृदेवा अध्यापका आसन्। स्वपितृशिक्षयैकविंशतितमे वर्षे बी० ए० परीक्षायामुत्तीर्णाः। पूर्वजन्मसञ्चितसुकृतानुसारेणाऽध्ययनानन्तरमेव तेषां वैराग्यं प्रादुर्बभूव। अतस्तेषां निवृत्तिमार्गेऽभिरुचिः संजाता। ततस्ते सद्गुरोरन्वेषणं चक्रुः। स्वमित्रद्वारा श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्याऽधिष्ठातॄणां श्रीमत्पूज्यपादानां श्री १०८ स्वामिज्ञानानन्दमहोदयानां परिचयं प्राप्य शीघ्रं काशीं तद्दर्शनार्थं समाययुः। तेषु देशसेवाभावस्तु प्रागेव प्रादुर्भूतः। तदनुसारं शीघ्रमेव स्वदेश्यान्दोलनकार्यभारो गृहीतः। किन्तु स्वगुरोरुपदेशात्तैर्ज्ञातं यत् स्वधर्मरक्षां विना स्वजातेः स्वदेशस्योद्धारो भवितुं नार्हति। तदैव स्वमनसि स्वधर्मसेवा कर्तव्येति निर्णीतमेवं यावज्जीवनं तामेव धर्मसेवामकुर्वन्। श्रीगुरुदेवैस्तु प्रथमदर्शनसमये ते पाणिग्रहणसंस्कारं कर्तुमुपदिष्टाः। परन्तु तत्र "प्रवृत्तिं कर्तुमनाः" अयन्नास्तीति ज्ञात्वा ब्रह्मचर्य-दशायामेव संन्यासदीक्षा दत्ता। ततः प्रभृति विनश्वरशरीरपरित्यागपर्यन्तं कायेन वचसा मनसा च तैः सम्यग्ब्रह्मचर्यमरक्षि।

श्रीस्वामिपादेषु अहङ्काराङ्कुरो नोद्भवेदेतदर्थं श्रीगुरुदेवैस्ते माधुकरीं भिक्षां कर्तुमाज्ञापिताः। तदाचरणं कुर्वद्भिस्तैः कतिपयवर्षपर्यन्तं तीर्थेषु भ्रमणमकारि। यतस्ते क्रमेण नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रफलभोगविरागशमदमादिसाधनसम्पन्नाः सञ्जाता मुमुक्षुत्वं तु तेषु प्रागेवाऽऽसीत्। इत्थमधिकारिणो भूत्वा ते श्रीभारतधर्ममहामण्डल-महायज्ञस्य प्रथमं ऋत्विक्स्थानं तदनन्तरमध्वर्यु-पदमलङ्कृतवन्तः। एतस्मिन्समये तैर्यथाविधिसांख्ययोग-कर्मो-पासना-ज्ञान-मीमांसोपनिषद्-गीताद्यनेकग्रन्थाःश्रीगुरुदेवसकाशात्सम्यगधीताः। यद्यपि संन्यास ग्रहणकाले तेषां बी० ए० श्रेण्यामधिगतं संस्कृतस्य परिमितं ज्ञानमासीत्। किंतु भारतधर्ममहामण्डले सम्प्रविश्य संस्कृत-भाषायाम् एतादृशीं प्रवीणतां ते प्राप्तवन्तो यदनेकहोरायावद् धाराप्रवाहेण संस्कृतभाषायामेव व्याख्यानमदद्रुः। एवं संस्कृतभाषायां लेखा अपि तैर्लिखिताः। विना राष्ट्रभाषा (हिन्दी) ज्ञानं राष्ट्र-सेवा दुर्लभेति मत्वाऽल्पेनैव समयेन तस्यामप्येतादृशं-ज्ञानं तैः सम्पादितं, यत् तेषां समये सनातनधर्मस्योपरि न कोऽपि राष्ट्र भाषायां व्याख्याता तेषां समकक्ष आसीत्। धर्मव्याख्यातृषु तेऽग्रगण्या अभवन्, यतो हिन्दीभाषाभाषिप्रान्तेषु सर्वत्रैवं भावो जनानां हृदयेषु समुत्पन्नो यत् स्वामिपादानामागमनानन्तरमेव सभायाः कार्यमार-म्भणीयमिति। तेषां कार्यक्रमानुसारेणैव सर्वत्र महोत्सवानां तिथयो निर्धारिता

अभूवन् । केषाञ्चिदन्तर्दृष्टिसम्पन्नानामियमपि धारणाऽऽसीत् यद् "आर्य्यसमाज-प्रवर्तकाः श्रीस्वामिदयानन्द सरस्वती महाभागाः तद्रूपेण गतावतारस्य त्रुटिनिवारणार्थमवतीर्णाः" इति ।

वंगाल—विहार—सिंध—पञ्जाब—संयुक्तप्रान्त—मध्यप्रान्त—मध्यभारत—राजपूताना—गुजरात—महाराष्ट्रादिप्रान्तेषु परिभ्रम्य सर्वत्र प्रान्तीयमण्डलानि विरचय्यानेका भारतधर्ममहामण्डल-शाखाः संस्थापिताः । श्रीमहामण्डलद्वारा संस्थापितोपदेशकमहाविद्यालये श्रीस्वामिपादैर्व्याख्यानशिक्षा समधिगता, तस्या उन्नतिरपि तैरकारि ! तस्मिन्विद्यालये तेषां नेतृत्वेऽनेके विद्वांसो धर्मवक्तारश्च समभवन्, ये खलु सम्प्रति सनातनधर्मक्षेत्रे धर्मोपदेशार्थं प्रचरन्ति धर्मप्रचारं च कुर्वन्ति । दीर्घकालपर्य्यन्तं श्रीस्वामिपादाः तस्य विद्यालयस्याऽध्यक्ष-(Principal) कार्यं सञ्चालितवन्तः ।

स्वामिपादैर्यथा वाणीद्वारा स्वधर्मजाति-देशसेवा सम्पादिता तथैव लेखनीद्वारा ऽप्याश्चर्योत्पादिका सेवा कृता । ते सिद्धहस्तलेखका आसन् । कलायामस्यामपि श्रीगुरुदेवशिक्षाद्वारैव ते कुशलाः संजाताः । यस्य कस्यचिल्लेखस्याभ्यर्थनायामात्रायामवश्यं लेखं दत्तवन्तः । न कोऽपि निराशो भूत्वा निर्गतः । ते हि स्वलेखन्याः कदापि कृपणतां न दर्शितवन्तः । एकदा श्रीगुरुदेवैराज्ञापिताः, यदेको धार्मिको विश्वकोषो निर्मातव्यो विद्यते, तदा तदाज्ञानुसारेण तैः "धर्मकल्पद्रुम" नामा ग्रन्थो व्यरचि । तत्राधिकांशस्तु तेषामेव, परन्तु मौलिको भागस्तु कियान् श्रीगुरुदेवाज्ञया लिखितो विद्यते । दर्शनभाष्यरचनासमये श्रीगुरुदेवानां लेखकरूपेण तैः साहाय्यमकारि । संन्यासाश्रमरहस्यस्यैवं प्रेषमन्त्रोपरि टीकाकरणेऽपि तैः साहाय्यमकारि । श्रीगुरुदेवाऽऽज्ञानुसारेण सम्प्रति संन्यासधर्म पद्धतिं लिखितुं ते समारब्धवन्तः । किन्तु तेषां पञ्च प्राणा महाप्राणे विलीना इति स ग्रन्थोऽपूर्णो विद्यते । किंत्वाशास्महे स शीघ्रमेवावशिष्टांशेन सह पूर्णीभूय संन्यासगीतया सह धार्मिक-जनताहृदयं मोदयिष्यते ।

हिन्दी-वंगला-आंग्ल भाषास्वपि तै र्बहवो ग्रन्था विरचिता ये प्रकाशिताः सर्वमान्या विद्यन्ते !

श्रीस्वामिपादैः संस्थापितास्वनेकसंस्थासु कर्णपुरस्य (कानपुर) सनातनधर्मकालेजनाम्नी संस्था विशिष्टतयोल्लेखनीया विद्यते । कर्णपुरस्य सनातनधर्मकामर्सकालेजसंस्था सनातनधर्मिणां बहुमूल्या सम्पत्तिर्वर्तते । श्रीमतां भारतभूषणधर्मालङ्काराणां भारतविख्यातप्राड्विवाकानां (एडवोकेट) एम० एल० सी० संयुक्त-प्रान्तीय-परिषत् सदस्यानां रायबहादुर श्रीविक्रमाजीतसिंहमहोदयानां महता प्रयासेन संप्रति कर्णपुरनगरं सनातनधर्मावलम्बिनां प्रधानकार्य्यक्षेत्रं सम्पन्नं

विद्यते । धर्मसभा-प्रान्तीयमण्डलातिरिक्त-कालेजद्वारा तथा हाईस्कूलद्वारा तत्रत्यं विद्योन्नतिकार्यं सनातनधर्मकालेजसंस्थयैकलघुविश्वविद्यालस्य स्वरूपं धृतमस्तीति दृश्यते ।

तत्र सनातनधर्मशिक्षाया विशेषप्रबन्धो विद्यते । तस्मिन्नेव नगरे श्रीस्वामिपादैः संस्थापितः श्रीमत्या भागीरथ्याः तीरे एको योगाश्रमोऽप्यस्ति । यत्र तैर्नियतरूपेण धर्मशिक्षाऽदायि । कर्णपुरधर्मकेन्द्रव्यवस्थापने श्रीस्वामिपादानामेव परमपुरुषार्थ आसीत् । द्वितीय उल्लेखनीयविषयस्तु तेषां मेरठनगरधर्मसभाया उन्नतिकरणं वर्तते । तत्र चिकित्सालयसंस्थापनं ततः समस्तप्रान्ते विना मूल्येनौषधवितरणं तन्निमित्तं कार्यकर्तृणां निर्वाचनमित्यादि सर्वमेव तेषां सुकृत-कर्मयोगफलमिति । अधुनैव तैः श्रीकाशीपुर्य्यां चौकाघट्टे शिवमन्दिरस्य जीर्णोद्धार एवं विन्ध्याचले स्वपरमगुरूणामाश्रमस्य संस्कारोऽकारि । आर्यजाते एकमात्रमुद्रणकार्यालयस्य (पब्लिशिंग हाउस) भारतधर्मसिण्डिकेटलिमिटेड-संस्थाया इमे प्रतिष्ठातार आसन् । एवं शास्त्रप्रकाशनसमितिस्तु तेषामेव सत्कृतिफलमस्ति । तत्र स्वार्थिकर्मचारिणामाक्रमणतो या एका धर्मविघातिनी विपत्तिः सम्पतिताऽस्ति । सम्प्रति तत्संस्थायास्तद्विपत्तितो रक्षणार्थं तै र्ब्रह्मभवनात्-प्राक् 'सत्यरक्षकफण्ड' इतिनाम्नैकः कोषः स्थापितस्तत्र सर्वतः प्रथमं १०००) एकसहस्रमुद्रासाहाय्यं दत्वाऽन्यान्सहायकानपि प्रोत्साहितवन्तः । इत्थं ते सर्वत्र धर्मकार्येषु अग्रेसराः सञ्जाताः । निःशङ्कं ते निःसङ्गसंन्यासिन आसन् । त्यागे एव तेषामादर आसीत् । दारैषणा-पुत्रैषणा-वित्तैषणालेशोऽपि तेषु नाऽऽसीत् । अवस्था धर्मानुसारं या लोकसंग्रहार्थं लोकैषणाऽऽसीत् साऽप्यन्तिमकालात्प्राग्विलीना ।

श्रीस्वामिपादा मतभेदरहिता नेतारः सनातनधर्मस्याऽसन् । एवं सर्वमत-मतान्तरेषूदारभावा अप्यासन् । श्रीमद्भिःस्वर्गस्थैःस्वामिश्रद्धानन्दमहोदयैः सार्धं यादृशी लोकसेवा श्रीस्वामिपादैः कृता, तादृश्येव श्रीगान्धीमहोदयानां सभा-पतित्वे महामनसां श्रीमत्पण्डितमदनमोहनमालवीयमहोदयानामध्यक्षतायां, श्रीमतां डा० श्रीभगवानदासमहोदयानां सभानेतृत्वे तथा राजसत्ताद्वारा नियुक्तसंस्थासु लोकसेवा सम्पादिता । स्वधर्मारूढाः सन्तोऽपि सदैवाऽचिन्तयन् कथमस्माकं सनातनधर्मस्य रक्षा तथाऽऽर्य्यजातिश्चिरञ्जीविनी स्यात् । साम्प्रतं सनातनधर्मणा-मेवमार्य्यावर्तस्य च दौर्भाग्येनैतेषामविनाशिविग्रहोत्पादकसंस्काराणामवसानं सञ्जातम् । प्रायः द्वित्रिवर्षतस्तेषां वपुर्हृदयशूलरोगेणाऽऽक्रान्तमासीत् । देहावसान-पर्य्यन्तं प्रणवजपस्तैः सततमकारि । रुग्णावस्थायामपि न कदापि धर्मसंग्रामात्प्रत्या-वृत्ताः । विकरालकलिकालेऽस्मिन्नवश्यमशक्यं महात्मनामेतादृशानामुद्भवनम् ।

वयं सनातनधर्मावलम्बिनस्सज्जनान्सानुनयं निवेदयामो यत्ते श्रीस्वामिपादानां सिद्धान्तमनुसृत्याऽवशिष्टं तदीयं धार्मिकाध्यात्मिकं संस्कृतविश्वविद्यालयादिकार्यं पूर्णतां नयेयुरिति।

श्रीस्वामिपादानां देहावसाने श्रीभारतधर्ममहामण्डलेन किं किमकारि, तस्य संक्षेपेण वर्णनमित्थं विद्यते।

तेषां जीवने श्रुत्युक्तयोर्वैराग्यसंन्यासज्ञानसंन्यासयोर्द्वयोर्लक्षणं प्राप्यते स्म। वेदोक्तसंन्यासदीक्षानुसारेण तैः क्रमेण प्रथमावस्थायां कुटीचकस्य द्वितीयायां च बहूदकसंन्यासस्य ग्रहणं परिपालनं च कृतम्। ते ज्ञानवैराग्य-निष्णाता आसन्। गृहस्थाश्रमे नाममात्रतोऽपि सम्बन्धस्तेषां नासीत्। गुरु-मुखाज्ज्ञानादर्शनशास्त्राणामुपनिषदाञ्चाध्ययनमकुर्वन्। प्रेषमन्त्रस्य तात्पर्यज्ञानार्थं ते श्रीगुरुदेवस्य एकासाधारणमानचित्रलेखने सहायकाः सञ्जाताः। चित्रमिदं-भारतधर्ममहामण्डलस्थपुस्तकालये वर्तते। मुमुक्षवो जनाः संन्यासिनश्च तच्चित्र-मवलोक्याधीत्य च कृतकार्या भविष्यन्ति। बहूदकधर्मानुसारं तेषामन्त्येष्टिक्रिया (गंगाप्रवाहादिसमस्तक्रिया) सुसम्पादिता। शरीरत्यागानन्तरं द्वितीयदिनतो द्वादशदिवसं यावत् अनेकब्राह्मणद्वारा पृथक् पृथग् ऋग्वेद-यजुर्वेद-दशोपनिषद्-भगवद्गीता-संन्यासगीता-श्रीस्वामिपादरचितभाष्ययुक्तभगवद्गीतानां पारायण-मेवं रात्रौ श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य पारायणं समापादि। प्रथमदिनतो दशम-दिवसपर्यन्तं प्रतिदिनं संन्यासपद्धत्यनुसारेण विदुषा गृहस्थशिष्येण तर्पणमप्य-कारि। एकादशेऽहनि तेनैव गृहस्थशिष्येण पार्वणश्राद्धमप्यकारि। तदपि संन्यास-पद्धत्यनुसारेणैव संजातम्। द्वयोर्वासरयोर्विद्वांसो ब्राह्मणा भुक्तवन्तः। तेषु सर्व-वेदीया ब्राह्मणा आसन्। द्वादशे दिवसे ब्राह्मणद्वारा नारायणबलिदानानन्तरं त्रयोदशानां यतीनामाराधनां कृत्वा तेभ्यो भिक्षा दत्ताः। त्रयोदशदिवसेऽपि तथा विद्वद्ब्राह्मणैः भोजनं कृतम्। चतुर्दशेऽह्नि श्रावणमासस्य सोमवारपतनात्प-ञ्चदशदिने पञ्चदश-द्राविड-विद्वद्ब्राह्मणानां भोजनमभूत्। इत्थं श्रीभारतधर्म-महामण्डलस्योद्योगेन श्रीकाशीविश्वनाथान्नपूर्णादानभाण्डारस्य व्ययेन तथा तेषां पूज्यपादगुरोरपारकृपया च श्रीमहामण्डलभवने श्रीमहामण्डलयज्ञमण्डपे सुप्रसिद्धसंन्यासिनां विद्वद्ब्राह्मणानां च परामर्शानुरूपं सर्वमपि पुण्यकार्यं सुसम्पन्नमिति।

विनम्रनिवेदनम् ।

अयि पाठकप्रवराः !

भाद्रमासाङ्के प्रकाशित सूचनया श्रीमतां ज्ञातमेवास्ति यदस्मिन् स्मृत्यङ्के सर्वश्रेणिस्थानां साधुमहात्मनामुपकारधिया तदीयधार्मिकाभ्युदयसंवर्द्धनसमीहया तथा चतुर्थाश्रमस्थानां सर्वेषामेव साम्प्रदायिकानां संन्यासिनामाध्यात्मिकोन्नतिभावनया चैको निबन्धग्रन्थोऽपरश्च पद्धतिग्रन्थः सम्पूर्णः प्रकाशितो भविष्यतीति विचारोऽस्माकमासीत् । ग्रन्थरत्नद्वयञ्चेदं सर्वविध-संन्यासिसमीक्षणीयं संन्यासाश्रमस्थ-कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाख्य-चतुर्विधसंन्यासिनां पार्थक्येन विस्तरशोऽनुष्ठेयविधानशालि, मुमुक्षुजनोपकारि, मोक्षाधायक-कर्तव्यविधायकं विद्यते । यद्धि चतुर्थाश्रमीयमावश्यकं सर्वविधशास्त्रीयं विधानं यत्र यत्र युगे युगे श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासाङ्गोपाङ्गग्रन्थेषु भिन्नभिन्नस्थलेषु विस्तृतं विच्छिन्नं विद्यते, तदेवैकत्र सङ्कलितं कृत्वा सर्वजनसौलभ्यं विधाय सरलतया क्रमोपसम्पन्नमिह ग्रन्थरत्नद्वये निबद्धमस्तीति संक्षिप्तोऽस्य परिचयः । यो हि ग्रन्थरत्नयोश्चानयोरधस्तान्निबद्धाभिर्विषयक्रमसूचिकाभिः स्फुटमेव भविष्यतीति ।

सम्प्रति "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इति प्राचीनाभाणकनियमतो दैववशादियमस्माकं समीहा सर्वांशतः सम्पूर्णा न जाता, यदस्मिन्नेव स्मृत्यङ्के वयं सम्पूर्णमेवेदं ग्रन्थरत्नद्वयं प्रकाशयितुमसमर्था जाता इति । परन्तु सर्वथा सोत्साहाः सत्सङ्कल्पसन्नद्धा वयं परमेश्वरं प्रार्थयमाना आशास्महे यदग्रेऽन्यस्मिन्नङ्केऽवश्यमेतदीयं परिशिष्टमंशं प्रकाशयितुं साधनसम्पत्तिसम्पन्नं स्ववसरमस्माकं स प्रदास्यतीति ।

अस्तु, तदिदानीं निबन्धग्रन्थात्मिकायाः संन्यासगीताया अर्धाधिको भागो यावानद्यावधि मुद्रितो विद्यते, संन्यासधर्मपद्धतेरपि भागोऽद्य यावानस्माकमग्रे मुद्रितस्तिष्ठति तावद्भागविशिष्टाभ्यामेवाभ्यां ग्रन्थरत्नद्वयाभ्यां विलम्बभयाद् वयं पाठकप्रवरान् संसेवितुमुपतिष्ठामहे । आशास्महे चावश्यमेव ते महोदया अस्माननुग्रहीष्यन्तीति । परिशिष्टांशश्च त्वरितमेव प्रकाशितो भूत्वा सर्वेषामेवोपाश्रये द्रुतमेव गमिष्यति । येषां पार्श्वे केनापि कारणेन नोपस्थितं स्याच्चै ग्राहकानुग्राहकैः सहायकैः संरक्षकमहोदयैरन्यैश्च सर्वैरेव तदिच्छुकैः साधुमहात्मभिरिह कार्यालये पत्रं सम्प्रेष्य विना मूल्यमेव सोऽङ्को लब्धुं शक्यत इति विनम्रं विज्ञापयामः ।

संन्यासगीतायाश्च द्वादश अध्यायाः सन्ति येषाञ्च विषयक्रमसूची निम्नस्था विद्यते।

संन्यासगीता।

(१) महर्षि-समागमः। (२) साधारण-धर्मनिरूपणम्। (३) दान-तपोधर्म-निरूपणम्। (४) कर्मोपासनाज्ञाननिरूपणम्। (५) कालधर्म-निरूपणम्। (६) संन्यास-धर्मनिरूपणम्। (७) कुटीचक-धर्म-निरूपणम्। (८) वहूदक-धर्म-निरूपणम्। (९) हंस-धर्म-निरूपणम्। (१०) परमहंस-धर्म-निरूपणम्। (११) जीवन्मुक्त-विज्ञान-निरूपणम्। (१२) आत्मस्वरूप-निरूपणम्। इति।

संन्यासधर्मपद्धतौ च वहवोऽत्युपयोगिनो विषयाः सन्ति। येषां सूचिका क्रमशः प्रकाश्यते।

संन्यासधर्मपद्धतिः।

तन्नस्थ-विषयाणां क्रमसूचिका।

कुटीचकः।

१—सर्वव्यापको धर्मः। २—मानवधर्मः। ३—संन्यासधर्मः। ४—कलि-वर्ज्य प्रकरणम्। ५—यतिधर्ममौलिकरहस्यम्। ६—ब्रह्मचर्यवानप्रस्थसमस्या। ७—पद्धतिग्रन्थस्यावश्यकत्वम्। ८—संन्यासदीक्षाक्रमः। ९—गायत्रीपुरश्चरण-विधिः। १०—प्रायश्चित्तप्रयोगः। ११—कुटीचकसंन्यासः। १२—श्राद्धाङ्ग-तर्पणम्। १३—अष्टौ श्राद्धानि (देवश्राद्धं, ऋषिश्राद्धं, दिव्यश्राद्धं, मनुष्य-श्राद्धं, भूतश्राद्धं, पितृश्राद्धं, मातृश्राद्धं, आत्मश्राद्धञ्चेति।) १४—संन्यासो-पकरण-शोधनम् (दण्ड-कमण्डलु-कौपीनसहितम्)। १५—महासङ्कल्पः। १६—गणपतिपूजनं, पुण्याहवाचनञ्च (कलशस्थापनं, पूजनञ्च) १७—मातृका-पूजनम्। १८—नान्दीश्राद्धम्। १९—ब्रह्माञ्जलिकरणं, ब्रह्मयज्ञश्च (सक्तुप्राशनं, अभ्भक्षणम्) २०—सावित्रीप्रवेशः (विधुराणां विधिः) २१—अग्निस्थापनादि (गृह्याग्नेः पुनःसंधानं, लाजाप्रोक्षणञ्च)। २२—ब्रह्मान्वाधानम्। २३—प्रात-र्होमः। २४—वैश्वदेवः। २५—आग्नेयस्थालीपाकादयः। २६—प्रणवादिपुरुष-सूक्तविरजाहोमश्च। २७—समारोपः। २८—निष्क्रमणादि (आशीर्वादः, बन्धु-विसर्जनम्, एषणात्यागः, जलाभिमन्त्रणम्, अभयदानम् प्रार्थना च) २९—प्रेषोच्चा-रादि (दण्ड-कमण्डलु-ग्रहणम्)। ३०—गुरुप्रार्थनादि (अभिषेकः, शान्तिपाठश्च)

विलम्बकारणम् ।

—:※:—

अस्माभिस्तु अस्य स्मृत्यङ्कस्य प्रकाशने एतद्धि चिन्तितमासीद् यद् सर्वथा देशधर्म्म-सेवापरायणानां हिन्दुजातिगौरवसमेधनतत्पराणां यावज्जीवं सनातनधर्मसंरक्षणविचक्षणानां साम्प्रतिकवैज्ञानिक-युगेऽपि धर्मकल्पद्रुम-धर्मविज्ञान-गीतार्थ-चन्द्रिकार्य्यगौरवप्रभृति-सर्वोत्कृष्ट-ग्रन्थरत्नप्रणयनेन सर्वथा सनातन-धर्म्ममर्यादा-सम्वर्द्धकानां धर्मशून्यपाश्चात्याधिभौतिकविज्ञानविलुलितवुद्धीनां मानवानाममृतशलाकयेव चक्षुरुन्मेलकानां किं वहुना स्वजीवनार्पणेन हिन्दुजातेः परमाभ्युदयाधायकानां सर्वस्वत्यागेन सर्वजनीन-मङ्गल मातन्वतां श्रीस्वामि दयानन्द-संन्यासिमहापुरुषाणां योग्यं समुचितं समुपयोगि च स्मृत्यङ्कं सम्पादयितुं सर्वतोऽस्मान् पर्याप्तमात्रायां यथेष्टं समधिकं साहाय्यं सहानुभूतिश्च समुपलब्धे भविष्यत इति । परन्तु एवम्भूतेयं हिन्दुजातिरिदानीं स्वकर्तव्यमार्गतः विचलिता परिभ्रष्टा च विद्यते ।

(अवशिष्टं ७७ पृष्टे द्रष्टव्यम्)

शोकोच्छ्वासः ।

[प्रणेता—पं० श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः ।]
(मुलतानस्थ—स० ध० कालेजाध्यापकः)

जनानामानन्दं प्रतिपलममन्दं स्ववचनै—
चितन्वन् गम्भीरः सततमतिधीरश्च सुतराम् ।
निजाऽऽर्हन्तीवित्तः सुकृत-कृतचित्तः स मतिमान्
दयानन्द-स्वामी शमनपथगामी समभवत् ॥ १ ॥

पुरीयं हाऽमोकेऽभवदहह ! शोके नतिमती
हहा ! जाता दीना विरहपरिलीनाऽत्र जनता ।
अभूद्धर्म्मोऽनाथः परिहृतसुगाथः प्रचुरशुक्
सभाऽत्रत्याऽशर्म्मा त्रुटिततममर्म्मा समजनि ॥ २ ॥

श्रीमन् ! धर्म्मरहस्यबोधनकरं 'श्रीधर्म्मकल्पद्रुमं'
तादृक्षानितराँश्च निर्म्मितवता सद्-ग्रन्थराशीन् यथा ।
नृणां यद् भवता व्यधायि सुमहाँल्लाभस्तथा वर्द्धिता
श्रद्धा, तेन भवानभूद् भृशतयाऽस्मद्धन्यवादाऽऽस्पदम् ॥ ३ ॥

नास्तिक्यप्रसृतौ परैर्यदपरैः प्रच्छन्नबौद्धैरहो ?
अर्व्वाचीनजनैरदूषिषत यत् प्राच्या विचाराः क्वचित् ।
सद्वैज्ञानिकयुक्तिभिः पटुतया वाचंयमस्तान् भवान्
कुर्व्वन्, धर्म्मपरोऽपरो दृढमतिः श्रीशङ्करोऽभासत ॥ ४ ॥

भावत्की भृशयोग्यताऽथ विदिता सल्लेखशक्तिश्च सन् !
श्रीमद्भारतधर्म्ममण्डलमभूत् त्वद्बीजतः ख्यातिमत् ।
श्रित्वा कर्णपुरीययोगभवनं 'श्रीधर्म्मविज्ञानकं'
सद्-ग्रन्थं विरचय्य सर्व्वजनतां धर्म्माऽनुरक्तां व्यधात् ॥ ५ ॥

तस्यैतादृशधर्म्ममर्म्मविदुषः श्रुत्वा वियोगं तव
दूनाः सर्व्वजना जनार्दनमनोवृत्तिं विभाव्येदृशीम् ।
किञ्चित्ते प्रतिकर्त्तुमक्षमतया कैवल्यमाशासते
श्रीशस्त्वां स्वसरूपतामुपनयन्नद्वैतकारी भवेत् ॥ ६ ॥

—०—

"हा विधे!"

(ले०—पं० श्रीधनेशदत्तमिश्रः (दिनमणिः) "काव्यतीर्थः,"
अध्यापक–इण्डियन–हाई–इङ्गलिश–स्कूल, पटना)

अहो नु श्रीभगवतो करुणावरुणालयस्य कीदृशी खलु नैसर्गिकस्थितिः। अत्र केचिद्धसन्ति, केचिच्च रुदन्ति। प्रातःस्मरणीय कपिल-कणाद-गौतम प्रभृतीनां चरितं स्मरन्तु! ते हि सर्वेषां मानवानां मानस-मुकुरे धर्म्मस्य परिभाषामखण्डप्रेरणोपदिशन्तः वीतरागा एवात्मनीनं जीवनं यापितवन्तः। किमधिकमाकलयामः। अद्यत्वे पूज्यपादानां स्वर्गीय-श्रीस्वामि-दयानन्दानामाकालिकं मृत्युमाकर्ण्य केषां सज्जनानां नितरां न चेतश्चेखिद्यते? अयं हि भगवदंशमासाद्य साक्षाद् धर्म्ममूर्त्तिरेवासीत्। हा दैव! सनातनधर्म्म-सूर्यो हि अस्तं गतः। सकलास्सनातनधर्म्मावलम्बिनो भारतीया अनाथाः संजाताः। विद्वत्समाजे तु वज्रपातो जातः।

अयं हि वङ्गप्रदेशीयः, वाल्ये वयसि मातृपितृस्नेहवञ्चित आसीत्। अध्ययनकालेऽपि महता कष्टेनात्मनीनं जीवनमनैषीत्। आजन्म ब्रह्मचर्यव्रतमनुपालयता पुनः संन्यासाश्रमोऽङ्गीकृतः। अयं हि यथाऽङ्गल भाषायां निपुणस्तथैव संस्कृतभाषायामपि प्रकाण्डपण्डित आसीत्। सदसि अस्य महात्मनो व्याख्यानपीयूषमापीय केषां सज्जनानां नितरां न प्रसीदति स्म मनः? किं पुनरस्य महात्मनो प्रखरशेमुषी-चमत्कारं रचना-चातुरीञ्चावलोक्य सर्वे धीमन्त आश्चर्यान्विता अभवन्। किमधिकमहो! "धर्म्मकल्पद्रुमः, गीतार्थचन्द्रिका, शास्त्रचन्द्रिका, आचार-चन्द्रिका, परलोकरहस्यम्, आर्यगौरवम्, इत्यादीन् धर्म्मग्रन्थान् समीक्ष्य आर्यजातीनां गौरवविशेषोऽद्यापि संलक्ष्यते।

अयं हि श्रीभारतधर्म्ममहामण्डलप्रवर्त्तकपूज्यपाद श्रीस्वामि-ज्ञानानन्द महाराजस्य प्रधानशिष्यः। अस्य भगवतो "नवावगंज, कानपुर" इत्याख्ये श्रीसनातनधर्म्मब्रह्मावर्त्तमहामण्डलाख्या संस्था अद्यत्वेऽपि सकल-भारतीयानां पुरतो दरीदृश्यते। ततो मुख्यतः सनातनधर्म्मस्य प्रचारो भवति।

कार्यक्षेत्रेऽवतीर्य "धर्म्मं संस्थापनार्थाय" इत्यादेशमनुपालयन्त आत्मनीनं जीवनं सफलितवन्तः। सर्वथा तेषां मनोऽभिलषिता धार्मिक-संस्कृत-परीक्षाऽऽस्माभिरिह सर्वत्र जगति प्रचारयितव्येति तेषां चरणयोर्भक्ति पुष्पाञ्जलिं वितीर्य्य विरम्यते।

शोकोच्छ्वासः ।

[लेखक—पं० श्रीधैर्य्यनाथ झा शास्त्रिणः काव्यतीर्थाः,
श्री बलदेवसहाय सं० महाविद्यालय नयागंज कानपुर ।]

दयया दयनीयभारते सततं भक्तजनातिसेवनात् ।
परमेश्वरकृष्णकस्य वै स्वजनारिष्टविनाशिनो विभोः ॥ १ ॥
अतिसंकटदग्धमानसैः परमानन्द इहास ईदृशः ।
स मनुष्यशरीरधारको दययाऽनन्द इति स्मृतो बुधैः ॥ २ ॥
स हि वेदपुराणमण्डले स्मृतिधर्मार्थकलादिकोशले ।
निपुणो निजधर्मकर्मविद्भगवत्पूजनदत्तमानसः ॥ ३ ॥
सुविधाय सुखं स्वधर्मिणां निजविद्याबलसाधनादिभिः ।
विरचय्य गृहं स्वधर्मिणां पठनार्थं च मनोऽनुकूलकम् ॥ ४ ॥
निजधर्मप्रतापवान् कृती परमं प्राप्य यशो जनोदितम् ।
शुभमासतिथावहो हहा ! स दयाऽनन्द इतो दिवं गतः ॥ ५ ॥

श्रीमद्दयानन्दाः, तेषां विविधा धर्मसेवा च ।

श्रद्धालुःचन्द्रकान्तशाण्डिल्यः शास्त्री ।
(सह० सम्पा०—"हितकारी" मुल्तान)

साम्प्रतिके समये धर्मो नितान्तं ह्रासं भजते, इति नागोचरं धर्मविज्ञनेभ्यः । प्रत्यक्ष-विज्ञानयो र्लीनमनस्का जना धर्मे निरादरभावा अजायन्त । श्रीस्वामिचरणा धर्मग्लानिं मनसाऽसहमानाः सन्तः, प्रभुपदानुरक्ता अपि धर्मप्रसाराय विज्ञानं प्रत्यक्षं चाश्रित्य धर्मक्षेत्रे कर्मक्षेत्रे चावातरन् ।

"उपदेशकर्मणः सन्यासिनः" इत्याशया नागताः श्रीपादाः । तेषां वर्तमानजनेषूपदेशप्रचारकारणं खलु धर्मग्लानिजन्या मानसिकी पीडैवासीत् । नोऽसत्यमिदम्, यत् प्रत्यक्ष-विज्ञानोपजीविषु धर्मविमुखता दावानलोपमा सती विस्तारं समवोढ । परन्तु श्रीचरणा मेघायमानाः सन्तः प्रत्यक्ष-विज्ञान-तोयं मुञ्चन्तः धर्महानिवनाग्निमुपशमयितुमुदाञ्चन् ।

वर्तमानः समाजो विज्ञानप्रत्यक्षोपजीव्यपि साहित्योपासकश्चास्ते । श्रीचरणाः साहित्यकर्म-मर्म-विदोऽपि अस्मिन् कर्मणि औदासीन्यं नप्राकटयन् ।

अपितु साहित्यक्षेत्रं विस्तारयन्तो विज्ञानप्रत्यक्षं साहित्येऽपि नामुञ्चन्। तेषां यं विषयमाश्रित्य लेखनी अचलत् तं विषयमन्वेषणपूर्वकमपूर्णयत्। यथा कोऽपि वीरः यां दिशं भजति तामसिना अवीरां करोति, तथैव श्रीचरणानां लेखनी यत्राऽपि प्रसृता तत्रैव अपूर्णतां न्यनाशयत्।

केचन अल्पज्ञाः समाजजनाः स्वागमीय-प्रमाणापेक्षया वैदेशिकानि प्रमाणानि महामूल्यानि मन्यन्ते। तेभ्यः श्रीस्वामिमहोदयाः आङ्गलभाषामयानि प्रमाणानि पुरस्कृत्य साहित्यक्षेत्रे चरणमस्थापयन्।

श्रीचरणानां मनसि उद्विग्नता न शशाम। लेखनी-कार्यं कुर्वाणा अपि उपदेशेषु वाग्वज्रैः मूर्खजनान्तर्गताज्ञानगिरीन् अभिन्दन्। इति।

उपदेशप्रिया जना अपि अनल्पा आसन् सन्ति च। श्री श्रीस्वामिमहोदयास्तेषां मनस्तृषां सम्यक्तयाऽशान्तयन्। यदि श्रीस्वामि-चरणानां उपदेश-विचार-जाह्नवी चिरकालमुपदेशतरङ्गैः रस्रविष्यत्तर्हि मनोगतधर्मग्लानी-पङ्कः सत्यतो नाशमवश्यमगमिष्यत्।

साधारणा जना ब्रुवते, यत् श्रीमद्दयानन्दा मृता इति, इति तेषां भ्रमः। यद्यपि शरीरविच्छेदं श्रयमाणाः श्रीमद्दयानन्दमहोदयाः प्रत्यक्षतः दृष्टेरगोचरतां गताः, तथापि तेषां ग्रन्थेषु तेषामाकृतिः, हृदयम्, यशःशरीरम्, व्याख्यानपरिपाटी च निहितान्येव। श्रीमद्दयानन्दाः कर्तव्यपथे चलन्तः शरीरममुञ्चन्, इति नास्ति खेदः। ओम् अयमस्ति खेदोऽवश्यं यच्छ्रीमद्दयानन्दा यादृशीं धर्मसेवामकुर्वन्, सा सर्वथाऽल्पैव। अस्माकं चेतो ग्रन्थैरेभिर्न पूर्यते। अधुना पर्यन्तं साकाङ्क्षमेवास्ति।

अस्तु, तेषां यशःशरीरममरोपमममरमाप्रलयं भवतु। तेऽन्यामाकृतिं समर्प्य गता इति न संशयः। वयं धर्मविज्ञानं धर्मकल्पद्रुमं चोत्थाय कथयामो यदिमे श्रीमद्दयानन्दचरणा इति। एषु ग्रन्थेषु श्रीमतामुद्देशः, कर्तव्यं, धर्मप्रसारश्चास्ति।

अस्तु, अस्मद्दिशातः श्रीमद्दयानन्दात्मने सन्तोषः, धर्मप्रचारप्रसन्नता च यातु, तद्दिशातोऽस्मान् धर्मरक्षणक्षमत्वाशीरायातु। इति।

अनन्तरं मामकानि इमानि श्रद्धासुमानि श्रीचरणेभ्य उपहृतानि मामपर्णं कुर्वन्त्विति

——:०:——

स्वामिपादानां ब्रह्मीभावात्सनातनधर्महानिः ।

(डा० स्वामी ब्रह्मानन्दसंन्यासी पी० एच० डी० शास्त्री, वेदान्तशिरोमणिः, काशी ।)

"सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभंगु करोति चेदहह ! कष्टमपंडितता विधेः ॥"

श्रीमन्तः पाठकप्रवराः ।

अद्य श्रीमतां पुरः किञ्चिल्लिखितुं नैवोत्सहते लेखनी, चेतश्चित्करोति, गात्राणि गरिमाणमासादयन्ति, करोऽपि कम्पमाश्रयति, नयने नभोनभस्याश्रयमातन्वाते । सत्येवं लेखसामग्रीसम्पत्तिसमुपद्रुते को हि स्थिरबुद्धिः किमपि वक्तुं लिखितुं वा प्रभवतीति पुनरुक्तिकरणमेवैतत्कारणकथनम् ।

अहो ! क्वासौ महात्मा सर्व-समाज-सम्प्रदाय-समानमान्यः सनातनधर्मैक संरक्षको विश्वविदितैकवाग्मी अविरलमधुरवाग्धाराप्रवाहको धर्मविज्ञानविमर्शी साम्प्रतिकपाश्चात्यजडविज्ञान-वात्याविकलीकृतनयनानां पण्डितंमन्यानां इंग्लिश-शिक्षादीक्षादीक्षितानां भारतीयानां स्वीयाध्यात्मिकधार्मिकमर्मविवेचक-विज्ञानकर्पूरशलाकाञ्जनेन चक्षुषामुन्मेलयिता परःशतानाममूल्यानामावृद्धबालं सनातनधर्मश्रद्धासमेधकानां धर्मविज्ञान-धर्मकल्पद्रुमप्रभृतिग्रन्थराशीनां रचयिता श्रीभारतधर्म-महामण्डलस्य मन्त्रीत्वमाशरीरवियोगमावोढा गुरुभक्ति प्रवणो बालस्वभाववत् कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादिरहितः संस्कृत-हिन्दी-बंगला-इंग्लिश-प्रभृति भाषाराशिषु समानाधिकारधारी सनातनधर्मस्याऽऽजी-वनसेवकः संस्कृतच्छात्रैकसत्यसहायकस्तेषु धार्मिकशिक्षाविस्तारप्रयो-जकः संस्कृतशिक्षापरिष्कारको धर्ममयैकजीवनः, किं बहुना सर्वदा सर्वथा भारतेऽस्मिन्नद्भुतधर्मजागर्तिजनकः श्री १०८ श्रीमान् स्वामी दयानन्द-महोदयो विद्यते ? श्रावण्याममायां १० दशवादनावसरेऽविमुक्तवाराणस्यां श्री-भारतधर्ममहामण्डलभवने ब्रह्मीभावमुपेत्य पञ्चपञ्चाशद्वर्षीयावस्थायामेवासारं संसारं सर्वथाहासीदिति को विश्वसिष्यति ! कथमेवमेवाकस्मात् स्वपोषपुष्टां कान्हपुरस्थादिसनातनधर्मकालिजप्रभृतिधर्मसंस्थां सहसोपेक्षिष्यत इति । केन स्वप्नेऽपि चिन्तितमासीद् ।

अरे ! कुटिलकरालकलिकाल ! कथं कवलितस्त्वयाऽकाले तादृशो धर्म-प्राणो दयालुर्दीनानुकम्पको विज्ञानराशिरनेकभाषाभिज्ञो धर्मसाम्राज्यसमेधको विज्ञानगगनविचरणैकधीरो व्याख्यानवीरोऽनुपमगभीरो भारतरत्नैकहीरो दया-नन्दसुधीरोऽधुना ?

सम्प्रत्येव तु तस्येह जगति नितरां प्रयोजनमासीत्। अद्यत्वेऽधार्मिकबहुले जडविज्ञानान्धीकृतेऽनीश्वरवादवावदूके कस्त्राणदोऽस्माकं धर्मरहस्यानाम्? को हस्तदो जर्जरकलेवरस्य कर्मकाण्डरतस्य जरन्मीमांसकसमाजस्य? कस्तोषदो भक्तिपरायणस्य वादपराङ्मुखस्यानायासेनैव मुक्तिपदमभिलषतो वेदरहस्य-गीताहृदयसुसक्तमानसस्योपासकसमूहस्य? को हि ध्यानदो द्वैताऽद्वैत-विशिष्टा-ऽद्वैत-शुद्धाऽद्वैतकेवलब्रह्मवादादिविविधमार्गेषु स्वरूचिभेदानुकूलतया येन केनाऽपि पथा "तद्धाम परमं मम" इत्यपुनरावर्तनीयं पदं जिगमिषूणां ज्ञानि-निचयानां मार्गसमन्वये?

क इह बद्धपरिकरः स्याल्लोके लोकायतमतप्रचारप्राये दृढां धर्मप्रचार-व्यवस्थां विधातुम्? क आयोजयिता भवेद्व्याख्यानशिक्षासरणीनाम्? कोऽस्ति सम्प्रत्युपदेशकसमूहसम्पत्तिसम्पादनायोपदेशकमहाविद्यालयप्रभृति नूतनाद्भुत-जागर्तिजनिकानां संस्थानां प्रतिष्ठापयिता? क दृश्यते कोऽपि संस्कृतपत्र-प्रचारविचारचतुरो महात्मा? इति विमनस्का वाराणसेय-विद्वन्मण्डली विलपति तद्वियोगे।

हा! हा! अदस्योत्साहेनानवरतं ग्रन्थरत्नान्येव विरचयतः, सर्वत्र पञ्चाल-वङ्गाल-विहार-संयुक्तप्रान्त-गुर्जर-मरूस्थल-मध्यप्रान्त-स्वतन्त्रनरपतिराज्य-प्रदेशेषु विशेषतो जलग्राममहाधिवेशने बहुशोऽविरामं व्याख्यानामृतवर्षणमातन्वतो धर्ममेघस्य वागमृतधरस्य संन्यासिभूषणस्य स्वकायक्लेशमगणयत एव काय-क्षीणतामुपगतो न पुनः पूर्वावस्थामासादयद्येनाऽल्पेनैव रोगाघातेनेमं नश्वरलोकं विहाय शाश्वतिकं स्थानमाश्रयितुं सोऽत्वरयत्।

स हि महात्मा स्वेन कर्मणा भक्त्या ज्ञानेन च लोकेषु मार्गत्रयस्यापि समानमेवोपदेष्टाऽऽसीत्। संन्यासाश्रमावस्थायामपि—

"अकुण्ठं सर्वकार्य्येषु धर्म्मकार्यार्थमुद्यतम्।
वैकुण्ठस्य हि यद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः॥"

इति कार्य्यात्मकस्य ब्रह्मण उपासनं विदधत् साम्प्रतिकं संन्यासिसमूह मिदमेव समकेतयद्यद्—

"अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म करोति यः।
स संन्यासी च योगी च न निरग्नि र्न चाक्रियः॥"

इति संन्यासिनः सर्वदाऽनासक्तियोगेन कर्मकरणमेव श्रेयः। अत एव भगवता श्रीकृष्णेनार्जुनः शिक्षितो यद्।

"लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि"
"उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥"

इति प्रातःस्मरणीयभगवद्भाष्यकारशङ्कराचार्यवद् ब्रह्मवादिना सताऽपि यावज्जीवं कर्मयोगमेवानुतिष्ठता स्वामिना दयानन्देन संन्यासिसंघोऽत्र विषये श्रीमद्भगवतां शङ्कराचार्य्यपादानां लोकसंग्राहककर्मानुष्ठान एव तात्पर्य्यमित्येव शिक्षितोऽभूदिति ।

अस्तु नाम, तादृशस्य लोकसंग्राहककर्माऽनुष्ठानपरस्य धार्मिके जगति नूतन-युगोपस्थापकस्य धर्मग्रन्थानां च पञ्चाशत्तोऽप्यधिकानां व्याख्यानकलाशिक्षकाणां बृहदाकाराणां निर्मापकस्य स्वोपदेशेन बहूनां मार्गभ्रष्टानां मानवानां पुनः सनातने सन्मार्गे समुपस्थापकस्य भारतधर्ममहामण्डलीयसर्वकार्यकलापे परमसहायकस्य सर्वथा योगिवर्य्यस्य ज्ञानिप्रवरस्य महापुरुषस्य स्वामिदयानन्दमहाराजस्य नश्वरशरीरत्यागेन या हि घोरा क्षतिः श्री सनातनधर्मसमुदायस्य समजनि तस्याः पूर्तिरसम्भाविनी । यश्चाधुना ज्ञानिप्रवरस्य महायोगिनोऽपि सतः श्री' श्री' जीमहाराजस्यास्यां सप्तत्यधिकवर्षवयोऽवस्थायामीदृशयोग्यशिष्यवियो-गाद्धृदि शोकाघातो निःखातस्तस्य मार्जनं, यश्च विषादशङ्कुस्तदीयशिष्यकल्पानां काशीस्थानां बहिस्थानाञ्च विदुषामन्तस्तले तद्दर्शनाभावप्रयुक्तो निहितो विद्यते, तस्यापनयनमित्यादिकां तामिमां सर्वामप्यनर्थपरम्परां श्रीकाशीस्थोऽन्तर्य्यामी विश्वात्मा भगवान् विश्वनाथ एव दूरीकुर्वन् ब्रह्मीभूतस्य तस्य समारब्धकर्मणां संस्कृतविश्वविद्यालयपरीक्षाप्रभृतीनां दैनन्दिनं विवृद्धिमातनुतामिति कियतश्शब्द-राशींस्तदीयस्मृतौ समर्प्य तच्छोकसमुद्विग्नमानसतया स्मृतिपथानीततदीयगुणग्रा मचिन्तनचञ्चलचेतस्तया व्यपेतधैर्य्यसञ्जातकम्पतया लेखनीपतनभयात्तदीयाऽग-णितगुणगणगानाऽसामर्थ्याच्च विरम्यत एवाऽऽधुना । पुनरपि कदाचिदागतधैर्य्ये-णाभिधातुं किञ्चिच्छक्यते न वेति सन्दिहानेनाऽमुना तदीयाऽनुग्राह्येणेति शिवम् !

शोकोच्छ्वासः ।

लेखकः—महामहाध्यापक-महामहोपदेशक-पञ्चाम्बुभूषण-पण्डितराज-
विद्यासागरखुलाकिरामशास्त्री किशनगढ़ ।

हा हन्त ! दुर्दैव ! कृतं त्वया किम्, यत्संहृतो धर्मसुमर्मवेत्ता ।
स्वामी दयानन्द इति प्रतीतः, श्रीमन्महामण्डलमुख्यवक्ता ॥ १ ॥

धर्मप्रचारार्थमुदारचेताः, सन्त्यज्य सर्वं गुरुभक्तियुक्तः ।
व्याख्यानतो लेखनतोऽपि योऽसौ, धर्मोन्नतिं पूर्णतया चकार ॥ २ ॥

सर्वत्र पर्य्यट्य सभान्तराले, युक्ति-प्रमाणोपहितं सुवाग्मी ।
अत्यद्भुतं श्रोतृमनोहरं यो, धर्मस्य तत्वं सुदृढं वभाण ॥ ३ ॥

आंगलभाषाभिज्ञः, संस्कृत-हिन्दी-वंग-वाणी-विच्च ।
सर्वत्र सिद्धहस्तो लिलेखाद्भुत-धर्मग्रंथान् ॥ ४ ॥

हा-हा-हन्त ! दयानन्द ! ज्ञानानन्दं विहाय किम् ।
क्व गतोऽसि ह्यकाले त्वं दुर्ज्ञेयं कालचेष्टितम् ॥ ५ ॥

शोकोद्गारः ।

(ले०—पं० श्रीभूपनारायण झा महोदयः, व्या० न्या० मीमांसाचार्यः, साहित्य-रत्नम् हाजीपुर-रत्नाकर सं० विद्यालय-प्रधानाध्यापकः ।)

धार्मिकजनता मार्मिककुलिशाघातादिवाधिकं व्यथते ।
नित्यनिरीहानन्दे भवतीदानीन्दयान्दे ॥ १ ॥

हाहाऽद्य भारतमनारतमेधिताऽऽधि—
संवाधिताखिलविलासकलाकलापम् ॥
वर्णाश्रमप्रतिनियन्त्रित-धर्ममर्म—
ग्रन्थिश्च हन्त शिथिला निखिलाद्य जाता ॥ २ ॥

भारतधर्ममहामण्डलमाखण्डलरहितमिव त्रिदिवम्
अहमधुनोत्पश्यामि काशिकापत्तनमिव वाऽपेतशिवम् ।
अहनि गगनमण्डलमिव नीरविमण्डलमथ निशि शशिरहितम् ।
यमकालंकृतरीति-चमत्कृतपदमिव पद्यं रसरहितम् ॥ ३ ॥

स धारणाध्यानसमाधिशोधिता—
ऽपवासने चेतसि योगमादिमम् ।
वितत्य लब्धामलवोधदर्पणे—
ऽपरोक्षमैक्षिष्ट विविच्य साक्षिणम् ॥ ४ ॥
वैराग्यमेत्य परमाशु विवेकवृत्तिं—
व्याधूय वीक्षितविगत्वरतादिदोषाम् ।

तद्वासनामनवशेषमपास्य चान्ते
निर्बीजयोगविभवेन विशुद्ध आसीत् ॥५॥

प्रारब्धकर्मशेषेण चक्रभ्रमिवदाश्रितम् ।
देहमुद्धूय यतिराडसौ कैवल्यमाप्तवान् ॥ ६ ॥

स तु सनातन-धर्मसनातन—
प्रणयपुञ्जतया स्म विजृम्भते ।
यदनुभाववशादवतिष्ठते
क्वचिदिहास्तिकतापि तपस्विनी ॥ ७ ॥

तदनिर्वचनीयवाग्मिता—
स्फुरदुद्गारमहत्त्वमीदृशम् ।
यदहर्निशमेव वश्यतां—
मिथिलेशोऽपि जगाम सादरम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्दयानन्दाष्टकम् ।

[प्रणेता—'साहित्यरत्न'-श्रीसरयूप्रसादपाण्डेयः (द्विजेन्द्रः)
"काव्यतीर्थः, आयुर्वेदशास्त्री")

श्रीमद्दयानन्द-करं दयालुं वक्तारमार्य्यं निगमागमज्ञम् ।
स्वर्गीयमात्मानमनार्यशत्रुं, वन्दे दयानन्दमहं 'द्विजेन्द्रः' ॥ १ ॥

गीतादिशास्त्रस्य विधाय टीकामत्यद्भुतां सर्वमनोहराञ्च ।
योऽनन्दयद्धार्मिकसंघमाशु, तं प्रार्थये स्वर्गतदेवकल्पम् ॥ २ ॥

दन्दह्यते मे हृदयं विना त्वां, शोकाकुलः शाश्वतधर्म एषः ।
यातं दयानन्द ! कथं त्विदानीं, धर्मस्य को नेष्यति मण्डलेऽस्मिन् ॥ ३ ॥

नंदीव शम्भोर्जगतां शिवार्थं, धर्मस्य भारं धृतवान् यदैव ।
दत्तो दयानन्द-इति प्रसिद्धो, लोके तदा त्वं विदुषां वरेण्यः ॥ ४ ॥

स्वामिन् ! गतस्त्वं प्रविहाय कुत्र, शिष्यानिमान् धर्मसनातनीयान् ।
मीनान् पयो याति यथा विहाय, जाले कराले विवशान् विलोक्य ॥ ५ ॥

नयनिगमनियन्ता, भारती-यान-यन्ता,
सुकृतसुलभमान्यः, पण्डितानां वदान्यः ।
परिददद्मितार्थं यो महामण्डलार्थं,
क्व गत इति न विद्मः श्रीदयानन्द विज्ञः ॥ ६ ॥
निगमागमविज्ञस्य योगिवर्यस्य धीमतः ।
ज्ञानानन्दस्य शिष्योऽयं दयानन्दो महामतिः ॥ ७ ॥
नेत्राङ्कग्रहचन्द्रेऽब्दे श्रावणेऽमातिथौ कुजे ।
ब्रह्मीभूतोऽभवत्काश्यां महामण्डलमन्दिरे ॥ ८ ॥

शोकाश्रुविन्दवः ।

—:*:—

अज्ञानातिघनान्धकारपटलं ज्ञानांशुभिर्निर्दलन्
पापात्मावलिसंल्लसत्कुमुदिनीसंकोचमापादयन् ।
तेजःपुञ्जसितीकृतत्रिभुवनो यो नस्सदाऽमोदयत्
हा ! सूर्योऽस्तमसौ गतो वत दयानन्दाभिधस्साम्प्रतम् ॥ १ ॥
पुण्ये भारतवर्ष-नामविलसद्देशे प्रसिद्धिं गतो
योऽसौ भारतधर्ममण्डलमिदं वाराणसीराजितम् ।
संरक्षन् परितो विचारविभवैरासीद् वरेण्यस्सताम्
हा ! हा ! हन्त ! गतस्स कुत्र भुवनादस्माद् यतीशः क्षणात् ॥ २ ॥
याते दिने कतिपये पुनरेष देशः
सच्छास्त्रचिन्तनपटुत्वमुपैष्यतीति ।
आशासते यदुपदेशवलेन विज्ञाः
हा ! हा ! कुतोऽद्य स गतो भुवनाद् यतीन्द्रः ॥ ३ ॥

—श्रीभोलानाथद्विवेदिशास्त्रिणः
(ग० सं० कालेज, काशी)

(६६ पृष्ठावशिष्टम्)

यदेतादृशेऽपि स्वात्मजनीने परमावश्यके कर्तव्ये विमुखीभूय स्वकर्तव्यच्युता दैनन्दिनमधःपाताभिमुखी एव जायमाना दृश्यते। यतो हि अस्य स्मृत्यङ्कस्य यथासमयं प्रकाशनार्थं धनादि-साहाय्यन्तु दूरे तिष्ठतु, मौखिक-सहानुभूतिसूचक-पत्रप्राप्तिरपि समुचित-संख्यायां न सम्प्राप्ता। समागतयोरुभयोर्धनसाहाय्य-वाचनिकसहानुभूतिसंख्ययोरत्रोट्टङ्केन हिन्दुजाते वर्तमानां दुरवस्थां व्यक्तीकर्तुं न वयमभिलषाम इति मौनमाकलयामः।

संक्षेपेण स्वग्राहकानुग्राहक-संरक्षक-सहायकमहानुभावानिदमेव विज्ञापयामो यद् धनाभावेन सहानुभूत्यभावेनासुरभावापन्नमानवजनितान्तराय-वाहुल्येन मुद्रणालयाव्यवस्थया स्वकीय-मुद्रणालयाभावाच्च अयं स्मृत्यङ्कोऽस्माभि र्यथासमयं यथास्वरूपं यथाभिलषितञ्च नैव प्रकाशित इति सखेदं निवेदयामः। यतो हि अस्माभिर्विचारितमासीद् यन्मासत्रयेण संन्यासगीतायाः संन्यासधर्म-पद्धतेश्च सर्वेऽप्यंशाः प्रकाशिता एव भविष्यन्तीति। परन्तूपर्य्युक्तकारणकलापेन विशेषतो मुद्रणालयाव्यवस्थया नास्माकं मनोरथोऽधुनापि साफल्यमुपगतः।

अतो वयं सर्वविधानेव पाठकोपपाठकप्रवरान् सानुनयं सानुरोधञ्च विज्ञापयामः, यदग्रिमाङ्केऽवश्यमेवोभयोरेवानयोर्ग्रन्थरत्नयोः सुन्दरसमुचितसम्पादनेन समाप्तिमानेतुं वयं सर्वथा प्रयतिष्यामहे। आशास्महे च यदीश्वरानुग्रहमात्र-सहायका वयमवश्यं सर्वमप्यन्तरायमुत्तीर्य ग्रन्थरत्नद्वयेन सार्धम् पुनः सर्वानेव स्वपाठकान् यथासमयमनेन ग्रन्थरत्नोभयेन सहैव सूर्य्योदयप्रकाशनेनानन्दयिष्याम इति। येन च सर्वेषामेव भारतीय-संस्कृतिसमुन्नतिसमीहावतामस्मद्ग्राहकानु-ग्राहकसंरक्षक-सहायकमहोदयानां पुस्तकालयालङ्करणायेदं ग्रन्थरत्नद्वयं समर्थं सत् पुस्तकालयशोभां तदीयगौरवञ्च सम्वर्द्धयिष्यति।

अद्यत्वे सर्वत्रैव समाजे राजनीतौ धर्मनीतौ समाजनीतौ च विविधाः समुन्नतिप्रकारा दृश्यन्ते। यतश्चेह भारते वर्षे सर्वत्रैव समाजे जागर्तिजनको भावो दैनन्दिनं देदीप्यमानोऽणुर्महान्वा सर्वथैवावलोक्यते। किन्तु अस्मिन् समादरणीये साधु-संन्यासि-समाजे सर्वत्रैव सर्वथाऽन्धकार एव परिलक्ष्यते। यत्रैव दृष्टिं चालयामस्तत्रैव परिष्कारकरणावश्यकता प्रतीयते। पश्यन्तु, ये हि संन्यासिनो

"दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्"

इति धर्मशास्त्रीय-वचनानुसारं सर्वमान्याः पूज्या आसन्। किं बहुना यान् दृष्ट्वा सम्राडपि स्वसिंहासनं विहायाभ्युत्थानार्थं सपरिचारकस्तदीयां कृपादृष्टिम-

पेक्षतेस्म। तेऽपि च प्राक्तने काले स्वतपःप्रभावतस्तेषां निग्रहानुग्रहयोः समर्था आसन्। परन्तु अद्यत्वे कलिप्रभावतो गतादरसत्काराः पृथग्जनैरप्युपेक्षणीया दृश्यन्ते। यद्यपि भारतीय-संस्कृति-समेधनाभिलाषिभिर्धार्मिकैरद्यत्वेऽपि साधु-संन्यासिवर्गस्य समादरः पूर्ववदेव क्रियते, दर्शनमात्रेण ॐ नमोनारायणायेति पदोच्चारणेन स्वीयासीमश्रद्धाप्रकाशनं क्रियते। सर्वत्र च निवृत्तिधर्माभ्युदयिके कृत्ये वर्णगुरुं मत्वा नारायणवत्पादपूजनं सत्करणादिकं च क्रियते। अचिरेण भाविनि प्रयागीयार्द्धकुम्भमहाजनसम्मर्दे स्फुटमेव सर्वेषामयं भारतीयो धार्मिको भावो दृष्टिगोचरो भविष्यति।

परन्तु एतेषां "संघे शक्तिः कलौयुगे" इति नियमानुसारं नास्ति किमपि संघव्यवस्थानं, नापि च कोऽपि संन्यासविधिविधानार्थं तदीयकर्तव्यविधानार्थं वा साङ्गः सम्पूर्णः पद्धतिग्रन्थो निबन्धग्रन्थो वाऽप्युपलभ्यते। तदर्थमेवायमस्माकं सुदृढः प्रयत्नः। एतादृशस्यात्यावश्यकस्य जगत्कल्याणविधायकस्य परमोपयोगिनो ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशनमिह ब्रह्मीभावमुपेतानां संन्यासिप्रवराणां जगन्मङ्गलविधानतत्पराणां धार्मिके जगति प्रख्यात-पुण्यकर्म्मणां सनातनधर्मस्य प्रधाननेतॄणां पूज्यपादानां श्रीस्वामिदयानन्दमहाराजानामेव स्मृत्यंके समुचितमित्यत एव तत्र प्रकाशनं निर्णीतम्।

अस्य ग्रन्थरत्नद्वयस्य प्रकाशनतः सम्प्रति सनातनधर्मजगति एको महान् अभावो दूरीभूतो भविष्यति, इत्यस्माकं धारणा। अनया संक्षिप्तसूचनया वयं सर्वानेव पूज्य-साधु-संन्यासि-सम्प्रदायस्थान् महात्मनः सानुनयं सानुरोधं साग्रहञ्च समभ्यर्थयामहे यत्स्वीयशुभाशीर्वादवचसा सत्संकल्पेन समुचितेनापेक्षितेनान्यसाहाय्येन चास्माकमुत्साहं वर्द्धयन्तु येन त्वरयैव वयं ग्रन्थरत्नमिदं प्रकाशयितुं समर्थाः स्याम इति।

श्री १०८ स्वामिदयानन्दमहोदयानां ब्रह्मीभावमुपश्रुत्य या याः शोकसभाः सर्वत्र प्रान्ते मण्डले नगरे सनातनधर्मसभासु च सञ्जातास्तथा यानि च सर्वतः समवेदनासूचकानि तडित्पत्रपत्रादीनि समागतानि तेषु कियताञ्चेयं संक्षिप्त सूचिका स्थानाभावादधो निर्दिश्यते—

काश्याम्।

१—उपदेशकमहाविद्यालये लक्ष्मीकुण्डस्थाने काश्यां महामहाध्यापकानां त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीकानां श्रीमतां पण्डितप्रवर-पञ्चाननतर्करत्न-महोदयानां सभापतित्वे स्वामि दयानन्दमहोदयानामाकस्मिक ब्रह्मभावमाकर्ण्य

महती शोक-सभा समजनि । यत्र शोकप्रस्तावेन सह तेषां सनातनधर्मसेवा-प्रभृति कार्य्याणामुल्लेखो बहुभिः काशीस्थैः प्रसिद्धविद्वद्भिः श्रीमद्भिः श्रीगोपाल-शास्त्रि, दर्शनकेशरिप्रभृतिभिः सन्यासिसंघैश्च डा० स्वामिब्रह्मानन्दसंन्यासि-पी० एच० डी० प्रभृतिभिः कृतः । सभापतिमहोदयानामुपसंहारभाषणानन्तरं सभा विसर्जिता ।

मोहमय्याम्

ब्रह्मीभूतस्वामिदयानन्दानामाकस्मिक-देहावसाननिमित्तिका शोकसभा मोहमय्यां गुर्जरप्रान्तीयमण्डलव्यवस्थापकानां सनातनधर्मकेशरिणां विद्यामार्तण्डानां महोपाध्यायानां श्रीमतां पं० श्रीरेवाशङ्करमेघजी शास्त्रि-महोदयानां प्रयत्नतः सम्पन्ना । यत्र स्वामिपादानां सनातनधर्मसेवाप्रभृति कार्य्यकलापकीर्तनेन सह शोकप्रस्तावः स्वीकृतः । श्रीभारत-धर्ममहामण्डले समवेदना-सूचकं पत्रञ्चागतमासीदिति ।

अमावांराज्ये

स्वामिदयानन्दपादानामाकस्मिकं ब्रह्मीभावमुपाकर्ण्य अमावांराज्यस्थ-पण्डितैः श्रीहरिवल्लभठाकुर प्रभृतिभिः शोकसमवेदना प्रकटिता ।

मयराष्ट्रे (मेरठ)

तत्र स्वामिपादानामाकस्मिकं ब्रह्मभावमुपाकर्ण्य सर्वत्र विद्यालये शोक-संसत् सञ्जाता । महामण्डलभवने सहानुभूतिसूचकपत्राणि च समागतानि ।

कर्णपुरे ।

अत्रापि सनातनधर्मकालेजप्रभृति-धर्मसंस्थाः सर्वा अपि निरुद्धा आसन् । शोक प्रस्तावैः सह समवेदनापत्राण्यपि महामण्डलभवने प्रेषितान्य-भूवन्निति । एवमेवान्यत्र सारण्यारण्य-बलिया-गोरक्षपुरेन्द्रप्रस्थप्रभृतिस्थान-तोऽपि शोकप्रस्तावसमवेदनापत्राणीह समागतानि ।

सर्वोत्तमोपाधि पी० एच० डी० परीक्षा ।

अस्यामुपाधि परीक्षायां समुत्तीर्णानां सर्वेषामेव विदुषां नामानि पूर्वं प्रका-शितानि । सम्प्रति निबन्धपरीक्षायां विलम्बेनोपस्थितस्यैकस्य विदुषो नामाधः प्रकाश्यते ।

ज्योतिःसुधाकर, डाक्टर एम० आर० भट्ट एम०, ए० महाशयः ।

कोचिन (मद्रास)

आगामि वर्षीय पी० एच० डी० परीक्षोपाधिनिबन्धस्यापि मई मासं यावद् विश्वविद्यालयकार्य्यालये समागमनस्यावसरो विद्यते। अतश्च तत्परीक्षार्थिभिः सशुल्कमावेदनपत्रप्रेरणे त्वरा कार्य्या।

विश्वविद्यालयपारितोषिक वितरणम्।

येषां परीक्षाकेन्द्राध्यक्षाणां कार्य्यं गतवर्षे(१९३४ ई०) प्रशंसनीयमासीत् तेभ्यो विश्वविद्यालयीय शिष्टसमित्या आर्थिकपारितोषिकं वितरितुं निश्चितमिति तेषां नामापि सूर्य्योदये प्रकाशितं विद्यते। तेभ्यः समुचितं पारितोषिक वितरणं प्रकाशितसूचीक्रमेण सञ्जातम् अस्मिन्हायनेऽपि येषां विदुषां केन्द्र कार्य्यंसुव्य-वस्थितं प्रशस्तञ्च भविष्यति, तैरवश्यमन्यान्यपुरस्कारेण सहैवार्थिक-पुरस्कारोऽपि समुपलब्धः स्यादिति धार्मिकपरीक्षाप्रचारबुद्ध्या प्रयतमानाः केन्द्राऽध्यक्षमहोदया द्विगुणितोत्साहेन स्वकेन्द्रकार्य्यं सञ्चालयिष्यन्तीति प्रबलेयमस्माकीना शुभाशा विद्यते।

यैश्च परीक्षार्थिभिः गतवर्षे (१९३४) स्वविषयेण सहैव धार्मिकविषये विशेष-योग्यतोपलब्धिः समासादिता आसीत्तेभ्योऽपि छात्रवृत्तिपुरस्कारं प्रदातुं शिष्ट-समित्या निर्णीतं विद्यते। येषां नाम 'सूर्य्योदये' प्रकाशितं विद्यते। तेभ्योऽपि प्रकाशित सूचीक्रमानुसारेणपुस्तकादि पुरस्कारं पदकादिकञ्च जनवरीमासान्ते वितीर्णं स्यादिति। परीक्षार्थिभिर्धार्मिक्यामस्यां परीक्षायामवश्यं बद्धपरिकराः सम्वर्द्धितोत्साहाश्च भूत्वागामिन्यां १९३६ ई० विश्वविद्यालयीय-परीक्षायां भूयस्यां संख्यायां समुपस्थास्यन्तीति समाशास्महे।

परीक्षातिथिपरिवर्तनम्।

बहूनां केन्द्राध्यक्षाणामनुरोधेन परीक्षातिथिः परिवर्तिता जाता आगामि-मई मासस्य प्रथमतारिकातः (१।५।३६ ई० से ५।५।३६ ई० तक) पञ्चतारिकां यावत् सर्वा अपि सं० धा० वि० वि० परीक्षाः (आयुर्वेदसम्मिलन्या अपि) भविष्यन्तीति सर्वैरवधेयम्।

मन्त्री अ० धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृत वि० वि० परीक्षा,
महामंडल भवन, जगतगंज, बनारस।

अहो! विधेर्विचेष्टितम्।

[ले०—महामहोपाध्याय-महामहाध्यापकः पं० अन्नदाचरणतर्कचूड़ामणिः।]

"वागूजन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत्।"

अयेह जगति स्वामिनो दयानन्दा न विद्यन्ते। ते हि नश्वरं कलेवरं विहाय

शाश्वतिकं ब्रह्मपदमारूढ़ा इति अशोच्याः, शोच्यास्तु वयं सम्प्रति सञ्जाता ये हि तदीयदर्शनवञ्चिताः स्मः ।

ते हि महात्मानो धैर्य्ये गिरयो गाम्भीर्य्ये जलनिधयो वैदुष्ये बृहस्पतयः क्षमायामवनयः सत्ये युधिष्ठिरसमाः शीलेऽप्रतिमा लेखे गणेशदेवकल्पा एवासन् । धर्मश्रद्धाविरहितेऽस्मिन् समये धर्मश्रद्धासंवर्द्धनाय विज्ञानपद्धत्या तैर्विरचिता हिन्दीभाषामया धर्मकल्पद्रुम-धर्मविज्ञान-गीतार्थचन्द्रिकादयोऽऽमूल्या ग्रन्थाः सन्ति । येषामध्ययनेन सनातनधर्मस्य प्रगाढपाण्डित्यमवश्यं भवति । किं बहुना सर्वदैव शुभकर्मव्यापृतानां निष्कामकर्मयोगिनां तेषां कदापि मया कार्य्यावसादो न दृष्टः । यदा हि महामण्डलेऽहं पूर्वमध्यापनाय श्रीभारतधर्ममहामण्डलीयोपदेशकमहाविद्यालयेऽयासिषम् तदा स्वामिदयानन्दमहोदयान् ग्रन्थलेखनकार्य्यव्यापृतानेवावालोकयम् । कदापि मुखमालिन्यं मया न दृष्टम् । सर्वदैव स्मितपूर्वाभिभाषिणस्ते दृष्टाः । ते हि मत्त आश्रमे ज्येष्ठा आसन्, परन्तु मयि तेषां व्यवहारः श्रद्धामय आसीत् ।

"अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥"

इति श्रीमद्भगवद्गीतावाक्यस्य ते साक्षादुदाहरणस्थानीया एवासन् । तेषां हि सनातनधर्म्मकृते यो हि अदम्य उत्साहोऽविश्रान्तः परिश्रम आसीत्, स हि स्मृतिपथमारूढो मामतितरां व्यथयति । तेषां वाग्मितया सर्वेऽपि विमुग्धा भवन्ति स्म । तेषां केनापि सम्प्रदायेन मतेन वा कदापि विरोधस्तु दृष्ट एव नहि । विरोधिनोऽपि तेषां व्याख्यानस्य प्रशंसां कुर्वन्तिस्म । इत्यहो महापुरुषता तेषामव्याहता आसीद् ! सम्प्रति तेषामाकस्मिकब्रह्मीभावेन श्रीभारतधर्म्ममहामण्डलस्य या हि हानिः समजनि सा अपूरणीया विद्यते ।

अस्तु, अद्य तेषामिह स्मृतिपरिषदि सर्वान् समुपस्थितान् संन्यासिनोऽन्तेवासिनश्च गृहस्थान् संस्कृतज्ञान् इदमेवाहं प्राप्तावसरमभिदधे, यत् स्वामिदयानन्द-प्रणीतपुस्तकानामवश्यमध्ययनं विधाय भवन्तः सनातनधर्म-मर्मज्ञा भूत्वा स्वयमपि तद्वर्त्मनि दृढा भवन्तोऽन्यानपि सनातनधर्ममर्मज्ञान् करिष्यन्तीति । तथा च तत्प्रवर्तितविश्वविद्यालयीयां परीक्षाश्चोत्तरिष्यन्ति प्रचारयिष्यन्ति चेति । एतदेव संन्यासिनां ब्रह्मभावमुपेतानां निःश्रेयसपदासीनानां तेषां स्मृतिरक्षणं समुचितं मे प्रतिभाति । इत्येतावदेवाभिधाय स्वीयां श्रद्धाञ्जलिं स्वामिवर्य्याणां सविधे समर्पये ।

[काश्यां शोकपरिषदि पठितमेतत् सं० स०]

श्रीस्वामिदयानन्दमहानुभावानामाकस्मिक-ब्रह्मसायुज्ये शोकोच्छ्वासः।

(ले० :—पं० श्री घनश्यामचन्द्रशास्त्री "विद्यामार्तण्डः"
आचार्य्यः—"लक्ष्मणगढ़" श्रीऋषिकुल-ब्रह्मचर्याश्रमस्थः)

शिक्षादायिनि शर्म्मदे हितकरे विप्रान्वये सज्जनिं
लब्ध्वा वङ्गभुवि प्रतापविजिताशामण्डलः पण्डितः।
नित्यं ब्रह्म विचिन्त्य धर्म्मनिरतस्त्यक्तैषणो निर्भयो
"ज्ञानानन्द" गुरोरनुग्रहवशाद्योऽभूत् परिव्राण्मतः॥ १॥

पाश्चात्येऽद्भुतकारके मुनिनते प्राच्ये च वैज्ञानिके
सन्मार्गे तुलनादृशाऽकुरुत यः प्राच्यं विविच्योत्तमम्।
व्याख्यानञ्च यदीयमर्थजनकं श्रुत्वा कृतार्था नरो
ब्रह्मीभावमगादरं स मुनिराट् स्वामी दयानन्दकः॥ २॥

गीताचन्द्रिकया युताञ् छिवकरान् श्रीधर्मकल्पद्रुमा-
दीन् ग्रन्थान् नितरां प्रणीय जनताश्रद्धास्पदं योऽभवत्।
श्रीमद्भारतधर्म्ममण्डलमहे मन्त्री जितात्मा गुणी
हिन्दूद्धाररतो दयैकसरणिर्हा! ब्रह्मसायुज्यभाक्॥ ३॥

विश्वस्मिन् धृतजन्मनां तनुजुषां पञ्चत्वमस्ति ध्रुवं
नास्मिन् कस्य बलं, तथाप्यसमये शोकाय नाशः स्मृतः।
निर्द्धार्य्येत्थमहं जगत्पतिपदे संप्रार्थये साञ्जलिः
शोकाकीर्णजनान् विधाय सुखितान् 'ब्रह्मैव' साधुर्भवेत्॥ ४॥

हा! सनातनधर्म्मस्य, व्याख्याता ग्रंथराशिकृत्।
विद्याप्रचारनिपुणो दयानन्दो दिवं गतः॥ ५॥

तत्स्मृत्यां धर्मसुरवाग्विश्वविद्यालयादयः।
संवर्द्धन्तां महेशानीचरणाब्जदयावशात्॥ ६॥

काशीविश्वेश्वरो वन्द्यो दयानन्दकृतेऽधुना।
श्रीघनश्यामचन्द्रेण, प्रार्थ्यते चिरशान्तये॥ ७॥

——:०:——

ॐ नमः श्रीसच्चिदानन्दाय ।

श्रीसन्न्यासगीता

प्रथमोऽध्यायः ।

अनाद्यनन्तवैराजलीलैश्वर्यविभावन ! देशकालाऽपरिच्छिन्न ! जयस्वामिञ्जयोऽस्तु ते ॥ १ ॥ नमामि जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलय-कारणम् ! सर्वात्मानं परैश्वर्य्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ २ ॥ कर्म-साक्षिन् ! भक्तचित्तविहारिन् ! भूतभावन ! सर्वबुद्धिप्रेरकत्वात् स्मृतो लोके जगद्गुरुः ॥३॥ प्रार्थयेऽहं ततो देव ! कृपया प्राणिनां धियः । जगत्कल्याणैकहेतुज्ञानमार्गे प्रवर्तय ॥ ४ ॥ प्रयागे नैमि-षारण्ये विशालायां त्रिपुष्करे ! गङ्गासरस्वतीतीरे नर्मदायास्तटे तथा ॥ ५ ॥ तापीगोदावरीरेवायमुनागण्डकीतटे । हरिद्वारे कुरु-क्षेत्रे तीर्थेष्वन्येष्वपि स्वयम् ॥ ६ ॥ ऋषयो मुनयः सिद्धा महा-त्मानश्चरन्ति यत् । तज्जगन्मङ्गलायेति निश्चितं तत्त्वदर्शिभिः॥७॥ सन्तः कारुणिका नित्यं तीर्थव्याजेन सङ्गताः । दुष्कृतानि व्यपोहन्ति दिव्यज्ञानोपदेशिनः ॥ ८ ॥ नानाशास्त्रकथाख्यानकथनश्रवणा-दिभिः । उद्धरन्ति जनान् सर्वान् पावयन्ति परस्परम् ॥ ९ ॥ तस्मात्सर्वात्मना नूनं सङ्गं कुर्वीत साधुभिः । सर्वोपकारनिरताः सन्तः संसारतारकाः ॥ १० ॥ अस्ति वै नैमिषारण्यं सुप्रसिद्धं तपोवनम् । ऋषिभिर्मुनिभिर्जुष्टमनेकाश्रमशोभितम् ॥ ११ ॥ रसालैः सालहिन्तालैः प्रियालैश्च प्रियङ्गुभिः । तालैस्तमालैर्मन्दा-रैर्नागपुन्नागचम्पकैः ॥ १२ ॥ द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बूभिः कल्पवृक्षसमृ-द्धिभिः । पनसाश्वत्थन्यग्रोधैः पूगैः किंशुकचन्दनैः ॥ १३ ॥ कुन्दैः कुरबकैर्नीपैर्दिव्यपुष्पफलच्छदैः । द्रुमैः कामदुघैरन्यैः प्रपूर्णश्चाति-शोभनम् ॥१४॥ मनोज्ञकुसुमामोदनानावीरुद्विराजितम् । मल्लिका-माधवीजातिवासन्तीभिः सुमण्डितम् ॥१५॥ सरित्सरोभिरच्छो-दैर्लसद्रुचिरवालुकैः । कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रादिशोभितैः ॥१६॥

हंससारसकादम्बचक्रारण्यकलस्वनैः । गुञ्जद्भ्रमरझङ्कारनादितैः समलङ्कृतम् ॥ १७ ॥ फलमूलाशनैर्दान्तैश्चारुकृष्णाजिनाम्बरैः । सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ १८ ॥ महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः । ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः॥१९॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पर्णाहारैस्तथैव च । चीरवल्कलसंवीतैः सर्वदाऽध्युषितं शिवम् ॥ २० ॥ अदंशमशकं रम्यमनालोकितदुर्जनम् । अश्रुताधिव्याधिदुःखमवितर्क्यतपःफलम् ॥ २१ ॥ यत्र सिंहादयो हिंस्रा अपि सौहार्दमास्थिताः । निर्वैराः क्रौर्यनिर्मुक्ताश्चरन्त्येणैश्च गोकुलैः ॥ २२ ॥ शकुन्ता यत्र दृश्यन्ते मधुरस्वरगायनाः । ऋषिघुष्टाः सामगीतीर्गायन्ति शुकसारिकाः ॥ २३ ॥ तत्रैकदा पुण्यदेशे नैमिषे कल्मषद्विषि । समवेता महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ २४ ॥ नाना तपःप्रदेशेभ्य आश्रमेभ्यश्च सर्व्वतः । तीर्थेभ्यो विविधेभ्यश्च प्रयता लोकपावनाः ॥ २५ ॥ सशिष्याः साग्नयः शान्ताः पश्यन्तो वनमुत्तमम् । पावयन्तो जनान्मार्गे समाजग्मुः कृपालवः ॥ २६ ॥ अल्पज्ञान् प्राणिनः सर्वान् सत्सङ्गेनोद्दिधीर्षवः । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन भूमौ सन्तश्चरन्ति हि ॥ २७ ॥ स्नाताः कृतार्चनाश्चीर्णदेवर्षिपितृतर्पणाः । तत्रैवोषुः कियत्कालं ते कथालापनिर्वृताः ॥२८॥ दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते मुनयः शंसितव्रताः । तत्रैकदा पर्यटन्तः समैक्षन्तैकमाश्रमम् ॥ २९ ॥ बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् । शुष्यच्छ्यामाकनीवारं वेदिभिश्च विराजितम् ॥ ३० ॥ विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः । दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ ३१ ॥ शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् । दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं भ्रमनाशनम् ॥ ३२ ॥ प्रविशन्तः परं प्रीताः सर्वे एव महर्षयः । ज्ञानोपदेशलाभाय पर्याप्तं मेनिरे स्थलम् ॥ ३३ ॥ तदैवोपस्थितं तत्र याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । सूर्यतेजःप्रतीकाशं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ३४ ॥ धर्माधर्माङ्गतत्त्वज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् । कर्मज्ञानोपासनाद्यर्थसूक्ष्मतत्त्वावमर्शिनम् ॥ ३५ ॥ जितेन्द्रियं योगपरं मुनिवृन्दनिषेवितम् । यदृच्छया पर्यटन्तं दृष्ट्वा मुमुदिरे भृशम् ॥ ३६ ॥

अथातिपूताः सुप्रीता मुनयो दिव्यदृष्टयः । भक्त्या प्रणामान् कुर्व्वाणाः समन्तादुपतस्थिरे ॥ ३७ ॥ चक्रिरे तस्य सत्कारं विधिनाऽऽसनसंस्थितम् । उपाजह्रुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३८ ॥ गृहीतार्घ्यं ततः प्रीतं तं मुनिं ब्रह्मवादिनम् । विनयावनताः सर्वे सादरश्चेत्थमूचिरे ॥३९॥ त्वद्दर्शनेन पूताः स्मः कृतकृत्या बभूविम । वयमत्र महाभाग! करुणावरुणालय! ॥४०॥ वयं सर्वेऽधुना तात! प्रपन्नास्त्वां महामुने!। शाधि ज्ञानप्रदानेन भूयसे ज्ञानभास्करः ॥ ४१ ॥ इति ब्रुवत्सु सर्वेषु याज्ञवल्क्यो महामतिः । अतिगम्भीरया वाचा स्मयमान उवाच ह ॥ ४२ ॥ साधु साधु महाभागाः! प्रीतोऽस्मि विनयेन वः । ज्ञानतत्त्वं परं पुम्भिः शीलेनैवात्र लभ्यते ॥४३॥ शीलं हि परमा विद्या शीलमेव परं तपः । नैव शीलात्परं किञ्चित् तस्माच्छीलं सदाश्रयेत् ॥ ४४ ॥ लोकोपकारकर्तॄणि चरितानि भवादृशाम् । तदहं वः प्रवक्ष्यामि यत्प्रष्टव्यं तदुच्यताम् ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः प्रीता मिथः सर्वे परामृशन् । पृच्छेत्सर्वहितं किञ्चित्कस्तादृग्बुद्धिमानिति ॥ ४६ ॥ एवं विचारयन्तस्ते निश्चित्य जैमिनिं मुनिम् । प्रार्थयन्त प्रश्रयेण भक्त्या परमया युताः ॥ ४७ ॥ भगवन्! सर्वधर्मज्ञ! त्वमस्मासु मतोऽधिकः । त्वमेक एव जानासि कर्मणो गहनां गतिम् ॥ ४८ ॥ तस्माद्वृतोऽसि भो ब्रह्मन्! तत्त्वं धर्मस्य पृच्छ्यताम् । बहुशाखस्य धर्मस्य दुर्गमत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४९ ॥ अतो धर्मश्च धर्माङ्गान्यजानन्तोऽथ मोहिताः । वेदतत्त्वार्थविज्ञानहीनत्वाल्लक्ष्यविच्युताः ॥ ५० ॥ विवदन्ते नरा यत्र यत्र सन्दिहते सदा । तमेवोद्दिश्य विषयं जिज्ञासा क्रियतामिह ॥ ५१ ॥ विविधैनैव तापेन परितप्ताः शरीरिणः । येन ज्ञानेन कल्याणमाप्नुयुस्तद्विचार्यताम् ॥५२॥ एतन्निशम्य सत्कृत्य तान्मुनीनथ जैमिनिः । मुनिराजं याज्ञवल्क्यं सत्कुर्व्वन्निदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥

जैमिनिरुवाच ।

अहो पुण्यमहो भाग्यं सफलश्चाऽद्य नस्तपः । जातमेवं विधे क्षेत्रे भवतो दर्शनं यतः ॥ ५४ ॥ नूनमेषा भगवतः सर्वान्तर्या-

मिणो दया । यदस्माभिरियं प्राप्ता भवतः पुण्यसङ्गतिः ॥ ५५ ॥ अद्य ज्ञास्यामहे तत्त्वं गूढं वेदोपपादितम् । सारञ्च सर्वशास्त्राणां त्वन्मुखाम्भोजनिस्सृतम् ॥ ५६ ॥ तद् ब्रूहि भगवन् पूर्वमेताज्जिज्ञासितं हि नः । को भावः तस्य भेदास्तु कियन्तः परिकीर्तिताः ॥ ५७ ॥ का श्रद्धा कीदृशी चेयं भावशोधनकारिणी । कियन्त एव वा तस्या भेदाः ख्याता दयानिधे ! ॥ ५८ ॥ त्वदुक्तश्रवणोत्पन्नश्रद्धावृद्ध्या यथा वयम् । विशुद्धभावाः संसारं सन्तरेम तथा कुरु ॥५९॥ अधिगन्तुञ्च भगवद्दिव्यभक्त्यधिकारिताम् । शक्नुमो ब्रह्मनिष्णात ! ब्रूहि सर्वं यथोचितम् ॥ ६० ॥ तदाकर्ण्य क्षणं ध्यात्वा याज्ञवल्क्योऽनुमोद्य तत् । कृपया परयाविष्टः प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

भाव एवाऽत्र सूक्ष्मातिसूक्ष्मतत्त्वं निगद्यते । भावात्सूक्ष्मतरं किञ्चित्तत्त्वं न परिलक्ष्यते ॥ ६२ ॥ भावातीतमपि ब्रह्म ज्ञायते योगिभिः सदा । साहाय्येनैव भावस्य प्रथमं तत्त्ववेदिभिः ॥६३॥ ब्रह्मसाक्षात्कृतौ भावमन्तिमालम्बनं विदुः । सारूप्यावस्थितौ वृत्तेः सदसद्भावभेदतः ॥ ६४ ॥ उत्पद्येते तु भावेन पुण्यपापे उभे अपि । सूक्ष्मावस्था तु भावस्य त्रैविध्यमवलम्बते ॥ ६५ ॥ आध्यात्मिकाऽधिदैवाऽधिभौतिकानीति शास्त्रतः । ज्ञानिना भक्तराजेन तत्त्रयस्यावलम्बतः ॥ ६६ ॥ ब्रह्मेश्वरविराड्रूपैर्भगवान् दृश्यते क्रमात् । ब्रह्माण्डेषु च सर्वत्र ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥६७॥ भावांस्त्रीन्सततं सम्यग्वीक्षन्ते सर्ववस्तुषु । भावो हि स्थूलावस्थायां सदसद्रूपमास्थितः ॥ ६८ ॥ स्वर्गञ्च नरकञ्चैव प्रापयत्यत्र मानवान् । श्रद्धाया जनको भाव आत्मोन्मुखकृताविह ॥ ६९ ॥ अन्तःकरणवृत्तेश्च श्रद्धैका मूलकारणम् । त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिप्रकृतिभेदतः ॥ ७० ॥ सात्त्विकी राजसी चैव तामसीति बुभुत्सवः ! । तासान्तु लक्षणं विप्राः शृणुध्वं भक्तिभावतः ॥७१॥ श्रद्धा सा सात्त्विकी ज्ञेया विशुद्धज्ञानमूलिका । प्रवृत्तिमू-

लिका चैव जिज्ञासामूलिकाऽपरा। विचारहीनसंस्कारमूलिका त्वन्तिमा मता ॥ ७२ ॥

इति श्रीसन्न्यासगीतायां महर्षिसमागमो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

जैमिनिरुवाच।

सर्वशास्त्रार्थतत्वज्ञ! धर्माङ्गज्ञानभास्कर! त्वत्समो वेदवेदाङ्ग-निष्णातो नेतरो जनः ॥१॥ अतस्त्वां धर्मगं धर्मं पृच्छामो भक्तितो वयम्। ज्ञेयं स्फुटं सर्वमुक्त्वा जिज्ञासूननुकम्पय ॥ २ ॥ दुर्ज्ञेयं दुर्गमञ्चापि धर्मतत्त्वं नृणामिह। बहुशाखश्च वेदोऽयं दुर्बोध इति कीर्त्यते ॥ ३ ॥ सन्ति नाना पुराणानि स्मृतयो दर्शनानि च। व्यञ्जयन्ति च भिन्नानि स्वमतानि पृथक् पृथक् ॥ ४ ॥ आचार्या बहवस्तेषां मतञ्चाऽपि विभिद्यते। तत एव वयं सर्वे तत्त्वं ज्ञातुं न शक्नुमः ॥५॥ भगवान् दर्शितो दैवाद्विधात्रा ज्ञानसागरः। अतस्त्वां परिपृच्छामः शाधि नः शरणागतान् ॥ ६ ॥ ब्रूहि साङ्गं धर्मरूपं सरहस्यं सलक्षणम्। कर्मज्ञानोपासनानां तत्त्वञ्चाऽपि पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥ निवृत्तिधर्म्मरूपस्य सन्न्यासस्य च तत्त्वतः। प्रशंसार्हस्य तत्त्वज्ञ निर्णयं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ अनुकम्पासमुद्रोऽसि विश्रुतो जगतीतले। तथोपदिश्यतां ब्रह्मन् कृपया परयान्वितः ॥९॥ यथा श्रुतौ दर्शनेषु पुराणेषु स्मृतिष्वपि। यद्वेद्यं वास्तवं वस्तु विज्ञातं स्यादशेषतः ॥१०॥ कृतार्थयास्मज्जननं पूरयस्व मनोरथान्। नृणां निःश्रेयसायैव दर्शनं स्याद्भवादृशाम् ॥ ११ ॥ जैमिनेर्मुनि-वर्यस्य वचसा मुदितो भृशम्। याज्ञवल्क्यो महातेजाः प्रहसन्नि-दमब्रवीत् ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच।

प्रीतोऽस्मि मुनिशार्दूल! ज्ञातं युष्मत्समीप्सितम्। नूनं विश्व-हितायैव प्रश्नोऽयं मुनिसत्तम ॥ १३ ॥ यावत्कालं प्रवत्स्यामि तीर्थेऽस्मिन् व्रतमास्थितः। तावद्वक्ष्ये यथाकालं तत्त्वं वेदादिनिश्चि-तम् ॥ १४ ॥ यथाधिकारं सर्वाणि शास्त्रतत्त्वान्यहं क्रमात्।

श्रावयन्नपनेष्यामि युष्माकं सर्वसंशयान् ॥ १५ ॥ यचाऽहमभिधास्यामि तदग्रे ख्यातिमेष्यति । नाम्ना सन्न्यासगीतेति सारभूता श्रुतेः क्षितौ ॥ १६ ॥ पठनाच्छ्रवणाद्यस्या जिज्ञासुश्छिन्नसंशयः । ईशिष्यते मुक्तिपदप्राप्तये नाऽत्र संशयः ॥ १७ ॥ अन्येऽपि यदि सन्देहा भवेयुर्मनसि स्थिताः । तदाऽऽख्येयास्तेऽपि सर्वे निर्विशङ्कं ममाग्रतः ॥ १८ ॥

जैमिनिरुवाच ।

भगवन्! सर्वधर्मज्ञ! ब्रूहि धर्मस्य लक्षणम् । के हि साधारणा धर्मा विशिष्टाः के च कीर्तिताः ॥ १९ ॥ कियन्ति धर्मस्याङ्गानि विस्तरेण वदस्व नः । यथा नराः परं श्रेय इह च प्रेत्य चाप्नुयुः ॥ २० ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

यतोऽभ्युदयमुत्कृष्टमैहलौकिकमाप्नुयुः । हितश्चाऽऽमुष्मिकं निःश्रेयसं धर्मः स कीर्तितः ॥ २१ ॥ श्रुतिस्मृत्युदितो धर्म्मस्त्वधर्मस्तद्विपर्ययः । यतः स्वर्गश्च मोक्षश्च स धर्म्मो विदुषां मतः ॥ २२ ॥ धर्मात्प्रवर्द्धते सत्वं पुरुषार्थप्रवर्द्धनम् । जगद्धारणहेतुत्वाद्धर्मत्वं तस्य चेष्यते ॥ २३ ॥ प्रकाशकत्वात्सत्त्वस्य ज्ञानहेतुत्वमीर्य्यते । लघुत्वादूर्ध्वनेतृत्वं सत्त्वाद्धर्मो हि निर्वभौ ॥ २४ ॥ स्वतः सत्वाभिवृद्धिर्यैर्मनोवाक्कायकर्मभिः । तानि सर्वाणि कर्माणि धर्म इत्येष निर्णयः ॥ २५ ॥ धर्म्याचाररतः सत्त्वं वर्द्धयन् परमोन्नतिम् । ऐहिकीमामुष्मिकीं च प्राप्य मोक्षं ततोऽश्नुते ॥ २६ ॥ धर्म्मं यो बाधते धर्मः कुधर्म्मः स हि वस्तुतः । अविरोधी तु यो धर्म्मः स धर्मो मुनिपुङ्गवाः! ॥ २७ ॥ उक्तः सामान्यधर्मोऽयं विशिष्टस्त्वतिरिच्यते । अधिकारिविभेदेन स ह्यनेकविधः स्मृतः ॥ २८ ॥ सधवाविधवादीनां स्त्रीणां भेदस्य दर्शनात् । प्रत्येकं भिद्यते धर्मस्तथा पुंस्वपि सर्वथा ॥ २९ ॥ मूर्खपण्डितसंन्यस्तगृहस्थादिविभेदतः । सर्वेषामेव प्रत्येकं धर्माः प्रोक्ताः पृथक् पृथक् ॥ ३० ॥ सर्वत्र व्यापकादस्मात् सर्वजीवहितैषिणः । धर्मात् सनातनादेव सर्वे धर्म्माः समुत्थिताः ॥ ३१ ॥ सनातने ह्यार्यधर्मे वैदिकाचारपालना । सदाचारसतीधर्माध्यात्मतत्त्वविचारणा

॥ ३२ ॥ वर्णाश्रमाधीनकर्मविभागश्चात्र विद्यते । अस्मादन्योऽनार्यधर्म इत्यस्मच्छास्त्रनिश्चयः ॥ ३३ ॥ यैवं सदाचारवर्णाश्रमधर्मानुगामिनी । सर्वस्वं मनुते वेदं साऽऽर्यजातिरिति स्मृतिः ॥३४॥ एतद्भिन्नाऽनार्यजातिः सदाचारादिवर्जिता । अन्यदप्येवमेवोह्यं नोच्यते विस्तृतेर्भयात् ॥ ३५ ॥ अङ्गानि त्रीणि धर्मस्य दानं यज्ञस्तपस्तथा । स्कन्धरूपाणि धर्मस्य शाखिनः पावनानि हि ॥ ३६ ॥ दानञ्चापि त्रिधा प्रोक्तं विद्याऽर्थाभयदानतः । तत्रापि गुणभेदेन नवधा दानमीर्यते ॥ ३७ ॥ एवं तपस्त्रिधा ज्ञेयं कायिकं वाचिकं तथा । मानसञ्चाथ गुणतः प्रत्येकं त्रिविधं पुनः ॥ ३८ ॥ यज्ञधर्मविभेदास्तु मुनीनां बहवो मताः । कर्मज्ञानोपासनाख्या भेदा मुख्यास्त्रयः स्मृताः ॥ ३९ ॥ कर्मयज्ञस्य षड् भेदा नित्यं नैमित्तिकं तथा । काम्यमाध्यात्मिकं चैवाऽधिदैवञ्चाऽधिभौतिकम् ॥ ४० ॥ सत्त्वादिगुणयोगेन भेदास्तत्रापि पूर्ववत् । अतोऽष्टादशधा कर्म प्रत्येकं गुणयोगतः ॥ ४१ ॥ तथैवोपासनायज्ञो मुनिभिर्बहुधा मतः । परं मुख्यप्रभेदास्तूपासनापद्धतेरिमे ॥ ४२ ॥ उपास्तिर्ब्रह्मणस्त्वाद्या द्वितीया सगुणस्य च । तृतीया स्मर्यते लीलाविग्रहोपासना बुधैः ॥ ४३ ॥ चतुर्थी पितृदेवर्षिगणानामस्त्युपासना । अन्तिमा क्षुद्रदेवानां प्रेतादीनां विधीयते ॥ ४४ ॥ अन्येऽपि तस्याश्चत्वारो भेदाः साधनपद्धतेः । तत्रादिमो मन्त्रयोगः स्थूलध्यानैकसाधनः ॥४५॥ द्वितीयो हठयोगः स्याज्ज्योतिर्ध्यानैकसाधनः । लययोगस्तृतीयोऽसौ बिन्दुध्यानविधानकः॥४६॥ राजयोगोऽन्तिमस्तत्र ब्रह्मध्यानं विधीयते । भेदा नवानामप्येषां गुणतः सप्तविंशतिः ॥ ४७ ॥ श्रवणं मननञ्चैव निदिध्यासनमेव च । त्रिधैवं ज्ञानयज्ञोऽपि नवधा स्याद् गुणाश्रयात् ॥४८॥ इत्यन्वशासुर्धर्मस्य मुख्यान् भेदानशेषतः । चतुर्विंशतिसंख्याकान् मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९ ॥ एतेषामपि धर्माङ्गभेदानां गुणभेदतः । भेदा द्विसप्ततिर्भूयो भवन्तीति विभाव्यताम् ॥ ५० ॥ एषु जीवहितायैकमप्यङ्गं यदनुष्ठितम् । व्यष्टिबुद्ध्या नरैरत्र यज्ञ इत्युच्यते तदा ॥ ५१ ॥ समष्ट्या सर्वजीवानां हिताय यदनुष्ठितम् । एक-

ऽपि तदा तच्च महायज्ञ इतीर्यते ॥ ५२ ॥ सत्त्वेन सेवितं ह्येक-मप्यङ्गं पूर्णरूपतः । प्रापयत्येकमप्येतन्नरं मुक्तिपदं क्षणात् ॥५३॥ यथा स्फुलिङ्गश्चैकोऽपि विश्वं दहति सेन्धनः । एवं दहत्येकमङ्गमपि कर्माणि सर्वशः ॥ ५४ ॥ अहिंसाज्ञानयोगादिधर्मोपाङ्गाश्रयेण ह । जगत्यां बौद्धधर्मोऽपि प्रथितः प्रचलिष्यति ॥ ५५ ॥ तथा द्वीपान्तरेष्वेवं केतुमालादिषु क्वचित् । वर्षेषु सत्यतास्वार्थत्यागिता च गुणादरः ॥ ५६ ॥ ज्ञानार्जनस्पृहा नित्यं नियमानाञ्च पालनम् । इमाः सर्वा भविष्यन्ति प्रशस्ता धर्मवृत्तयः ॥ ५७ ॥ यासामाल-म्बनादेव पाश्चात्याः परमोन्नताः । माननीयत्वमेष्यन्ति जगत्यां सुप्रतिष्ठिताः ॥ ५८ ॥ पितॄणां गुरुवृद्धानां शुश्रूषा राजभक्तता । धैर्यञ्च ब्रह्मचर्यञ्च क्षात्रधर्मानुरागिता ॥५९॥ इत्यादि कतिचिद्धर्म-वृत्तिबाहुल्यसेवनात् । प्रख्यास्यति जयप्राणो देशः स्वल्पोऽपि भूतले ॥ ६० ॥ अत एवान्यदेशीयाः परोत्कर्षासहिष्णवः । अर्चि-ष्यंति तथाऽप्येनं केतुमालादिवासिनः ॥६१॥ तदैव प्रतिपद्यध्वे सम्म-न्यध्वे क्षणं यदि । ता धर्मवृत्तयोऽप्यार्य्यधर्म्मोपाङ्गानि सन्ति हि ॥६२॥ कानि कस्येति कथ्यन्ते धर्म्मोपाङ्गानि तत्त्वतः । तपसो मानस-स्याहुः सत्यं वै मुनिसत्तमाः ! ॥ ६३ ॥ तथा कलिप्रधानस्य दानस्य स्वार्थत्यागिता । पितृपूजोपासनायाः क्षात्रं कर्म तु कर्मणः ॥६४॥ समष्टिरूपेणैतानि देशजात्यर्थकानि चेत् । महायज्ञोपाङ्गभावं भजन्तीति विभाव्यताम् ॥ ६५ ॥ अवस्थाभेदतश्चैका धर्मस्य वृत्तिरास्वपि । भवेद्विभिन्नधर्माङ्गोपाङ्गमित्यपि बुध्यताम् ॥ ६६ ॥ मनोवृत्त्या सह स्वार्थत्यागः सम्बध्यते यदा । तपसः खलु जानीहि तमुपाङ्गं तदा मुने ! ॥ ६७ ॥ त्यागोऽसौ चेत्प्रकाश्येत यशोऽर्थे दानिना स्वयम् । तदा स्याद्दानधर्मस्योपाङ्गमेव न संशयः ॥ ६८ ॥ एवं विज्ञानवित्कश्चिद्यदि पश्येत् समाहितः । तदा निश्चिनुया-त्तस्य धर्मस्योत्तमतां क्षणात् ॥ ६९ ॥ भूमौ विभिन्नधर्माणामाचार्याः सर्वे एव हि । ते सनातनधर्माङ्गसाहाय्यं प्रतिपेदिरे ॥ ७० ॥ धृतिर्दानं क्षमाऽस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो धर्मसामान्यवृत्तयः ॥ ७१ ॥ एताः सर्वान्यधर्मेषु सर्वास्त्वखिल-

जातिषु । सर्वमर्त्यसमाजे च व्यापाः सन्तीति मन्यताम् ॥ ७२ ॥ अत एवास्य धर्मस्य गरीयस्त्वं सुसिद्ध्यति । सर्वधर्मप्रसविता तत-श्चैषोऽत्र गीयते ॥ ७३ ॥ यं पृथक् धर्मचरणाः पृथक् धर्मफलैषिणः । पृथक् धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ७४ ॥

इति श्रीसन्न्यासगीतायां साधारणधर्म्मनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

व्याख्यातं कृपया ब्रह्मन्! धर्मतत्त्वविदा त्वया । साङ्गं धर्मं समाकर्ण्य सञ्जातारिछन्नसंशयाः ॥ १ ॥ अथाख्याहि मुने! दान-धर्मतत्त्वमशेषतः । यस्मिञ् ज्ञाते नराः सर्वे लभेरन् परमं हितम् ॥ २ ॥ ऋषीणां तद्वचः श्रुत्वा याज्ञवल्क्यो मुनीश्वरः । कृपया परयाविष्टः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

श्रूयतां दानधर्मस्य रहस्यं मुनयोऽधुना । त्रीण्यङ्गानीह धर्मस्य दानं यज्ञस्तपस्तथा ॥ ४ ॥ त्रिष्वप्यंगेषु धर्मस्य दानमेकं विशि-ष्यते । विशेषतः कलावेतत्प्रधानं हितसाधनम् ॥ ५ ॥ निर्वि-शेषतया सर्वे यतो दानेऽधिकारिणः । तस्माद्दानं प्रशंसन्ति सर्व-शास्त्रविशारदाः ॥ ६ ॥ स्वसम्बन्धमपाकृत्य यदन्यस्मै प्रदीयते । तद्दानमिति सामान्यलक्षणं मुनयो विदुः ॥ ७ ॥ तत्रापि दत्त-वस्तुभ्यः सम्बन्धं मानसं स्वतः । सर्वथा क्षपयेद्योऽसौ स वदान्य-शिरोमणिः ॥ ८ ॥ अतीव दुष्करन्त्वेतत्कर्म प्रोक्तं मनी-षिभिः । यदपाक्रियते चित्तसम्बन्धश्चिरसम्भृतः ॥ ९ ॥ सुसा-धितं सर्वमेव दानिना तेन भूतले । सुपात्रे दत्तवस्तुभ्यश्चित्तं यस्य निवर्तते ॥ १० ॥ अन्ये धर्माः कष्टसाध्यास्तपोयज्ञादयः क्षितौ । बहुश्रमेण सिद्ध्यन्ति मनोवाक्कायनिग्रहात् ॥ ११ ॥ सुखसाध्यं दानमेव सर्वधर्मेषु कीर्तितम् । दीयते देयमुत्थाप्य हस्तेनेयान् श्रमस्त्विह ॥ १२ ॥ दानमर्थस्य विद्याया अभयस्येति

च द्विजाः ! । इत्येवं त्रिविधं दानं मया पूर्वमुदीरितम् ॥ १३ ॥ भवत्यभयदानं तद् गुरुणा करुणावशात् । संसारभयनाशाय सम्यग् यदुपदिश्यते ॥ १४ ॥ संसारभयसन्त्रस्तजीवानामविभीषताम् । शक्ताः सद्गुरवस्तत्र भयं मुख्यं व्यपोहितुम् ॥ १५ ॥ यस्मात्सर्वेऽभयं दातुं नैव शक्ताः क्षितौ जनाः । तस्मादनुपयोगित्वाद्दानमेतदुपेक्ष्यते ॥ १६ ॥ विद्यादानश्चार्थदानमालोच्येते ततोऽधुना । तत्र पूर्वं ब्रह्मदानापरपर्य्यायमुच्यते ॥ १७ ॥ कायेन मनसार्थेन विद्यावृद्धिमिहेच्छता । यद्दानं दीयते सम्यक् ब्रह्मदानं तदीर्य्यते ॥ १८ ॥ स्थापनं पाठशालानां महाविद्यालयस्य च । दुर्लभप्राक्तनानर्घ्यपुस्तकानां प्रकाशनम् ॥ १९ ॥ तथा विरचनं नव्यग्रन्थानामुपयोगिनाम् । दानञ्च पुस्तकादीनां विद्यार्थिभ्योऽथ पाठनम् ॥ २० ॥ एवं लेखनशैलीनां हितबुद्ध्या प्रवर्तनम् । ज्ञेयान्येतान्यपि ब्रह्मदानान्तर्भावितानि वै ॥ २१ ॥ हस्त्यश्वरथवस्त्रान्नकन्यारत्नावनीगृहम् । दीयते श्रद्धया यत्र चेतनाचेतनात्मकम् । ॥ २२ ॥ धनैश्वर्यादिकं सर्वं दीयमानमथार्थिने । ऋषिभिः प्रोच्यते सम्यगर्थदानमिति स्फुटम् ॥ २३ ॥ सर्वाण्येतानि दानानि गुणत्रयविभागतः । प्रत्येकं त्रिविधानीह भवन्ति द्विजसत्तमाः ! ॥२४॥ देशकालानुरोधेन पात्रायानुपकारिणे । अनीप्सितयशःसौख्यं दीयते तद्धि सात्त्विकम् ॥ २५ ॥ जनः कीर्तिफलाकाङ्क्षी तथा प्रत्युपकारधीः । यद्ददात्युपकर्त्रे च दानं तद्राजसं स्मृतम् ॥२६॥ सदेशकालपात्रादिज्ञानसन्मानवर्जितम् । सरोषकष्टं यद्दानं तत्तु तामसमुच्यते ॥२७॥ सात्विकेनैव दानेन मुक्तिः सम्पद्यते द्विजाः ! । राजसेन सुखैश्वर्य्यमिहामुत्र प्रपद्यते ॥ २८ ॥ तामसेनाश्नुते दुःखं कदाचिच्च्यवतेऽप्यधः । तस्माद्देयं विचार्य्यैव दानं सत्त्वगुणोर्जितम् ॥२९॥ क्षुद्रवस्तुप्रदानादिकर्मसामान्यमात्रतः । अहो मुक्तिः कथं सिद्ध्येद् दुर्लभा सा तु गीयते ॥ ३० ॥ इत्येवमनुयुञ्जीत संशयानोऽत्र कोऽपि चेत् । तदैवं बोधनीयोऽसौ शास्त्रतत्त्वविचक्षणैः ॥ ३१ ॥ सम्पद्यते कर्मणैव मुक्तिः स्वाचरितेन वै । सुनिर्णीतामिदं कर्ममीमांसायां यथायथम् ॥ ३२ ॥ कर्मैव दानमप्येतद्विश्व-

स्येत स्फुटं यदि । यथावच्छास्त्रनिर्दिष्टरीत्यैवानुष्ठितश्च चेत् ॥३३॥ तत्रापि सत्त्वसंजुष्टं तीव्रश्चापि भवेद्यदि । नूनं सम्प्रापयत्येव नरं मुक्तिं न संशयः ॥ ३४ ॥ मुक्तिदत्वे च धर्मस्य तदङ्गश्चापि मुक्तिदम् । यस्यांशिनो हि यो धर्मः स तदंशेऽपि लभ्यते ॥ ३५ ॥ यथाग्नेर्दाहकत्वश्चेद्गुणो लोकेऽवलोक्यते । तदा तस्य स्फुलिङ्गेऽपि प्रत्यासन्नः स वै गुणः ॥ ३६ ॥ सद्देशकालपात्रादिसाहाय्यञ्चेत्समश्नुते । दहत्येकः स्फुलिङ्गोऽपि वनमार्द्रमपि क्षणात् ॥ ३७ ॥ एवं धर्माङ्गमप्येकं दानश्चेद्विधिना भवेत् । तदा तेनाप्यश्नुवीत नरो मुक्तिं न संशयः ॥ ३८ ॥ विज्ञेयं तत्त्वमत्रेदं सर्वशास्त्रार्थनिश्चितम् । सुगुप्तं सारभूतं च वक्ष्यमाणं मुनीश्वराः ! ॥ ३९ ॥ यावच्चित्तं मनुष्याणां विषयासक्तिमद्भवेत् । तावत्तद्वृत्तयश्चान्तःकरणं क्षोभयन्त्यलम् ॥ ४० ॥ यदा स्याद्विषयासक्तिर्विलीना सुतरामिह । विलीयन्ते तदाप्येषां वृत्तयश्चापि सर्वशः ॥ ४१ ॥ क्षीयते वृत्तिनाशे च चांचल्यं मनसः क्षणात् । नष्टे च चापले चित्तं धारणायां प्रवर्तते ॥ ४२ ॥ तदेतदेव भगवान् योगशास्त्रे सदाशिवः । आम्नातवाँ "श्चित्तवृत्तेर्निरोधो योग" इत्यथ ॥४३॥ आज्ञापयच्च मुदितः परमेण समाधिना । "द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं तदा" स्यादिति चाग्रतः ॥ ४४ ॥ नूनमेतेन संसिद्धं यत्पुमान् शंसितव्रतः । विषयात्मकवस्तुभ्यश्चित्तवृत्तीर्निवारयन् ॥ ४५ ॥ दद्याद्विषयभूतानि तानि वस्तूनि सर्वथा । तदा निश्चापलं चेतः स्थिरतां लभते पराम् ॥ ४६ ॥ स्थिरेऽन्तःकरणे जाते स्यात्तच्चैतन्यदर्शनम् । तथात्वे च नरो मुक्तिं विन्दत्येव सदा स्थिराम् ॥ ४७ ॥ एवं चैकेनापि दानधर्मेणासाद्यते नरैः । सुदुर्लभाऽपि सा मुक्तिः क्षुद्रास्ताः सिद्धयः किमु ॥ ४८ ॥ यद्येकं पणमप्यन्नमल्पं सात्त्विकभावतः । प्रीतो ददाति पात्राय मुक्तिस्तेनाऽपि लभ्यते ॥ ४९ ॥ यदि चेद्रजसाविष्टो वितरेद्विपुलं धनम् । ऐहिकामुष्मिकं सौख्यमश्नुते मुक्तिमत्र नो ॥ ५० ॥ शुद्धे भावेऽल्पिष्ठदानमप्यनन्तफलं भवेत् । भावाशुद्धौ महद्दानमपि नालं फलाय तत् ॥ ५१ ॥ उक्तं पुरस्ताद्यो विप्रास्तामसेनैति दुर्गतिम् ।

तत्राप्येतद्विजानीत तत्त्वमुक्तं यदग्रतः ॥ ५२ ॥ इहामुत्र च संसिद्धिं दातुं दानं यथेश्वरम्। तथैतद्दुर्गतिश्चापि नरं प्रापयितुं क्षमम् ॥ ५३ ॥ दत्तं हि तामसं दानमपात्रे यत्र पापिनि। उपभुक्ते स विशेषेण तीव्रे दुष्कृतकर्मणि ॥ ५४ ॥ दातुश्च फल-सम्बन्धः पारम्पर्य्यक्रमागतः। ततोऽसौ तामसो दाता स्यात्तत्पाप-फलांशभाक् ॥ ५५ ॥ अथ तस्मिन् पापफले प्रवृद्धे तु शनैः शनैः। अवश्यं दुर्गतिं याति कैव वात्र विचारणा ॥ ५६ ॥ सिषाधयिषु-भिस्तस्माद्दानधर्मं नरैरिह। सत्त्वादिगुणमाहात्म्यं विस्मर्तव्यं न कर्हिचित् ॥ ५७ ॥ विद्यालयस्थापनादिर्ब्रह्मदानात्मकान्यथ। धन-रत्नाद्यर्थदानरूपाण्युत्सर्जनानि च ॥ ५८ ॥ देशकालप्रयुक्तानि योग्यपात्रार्पितानि चेत्। संसृज्यन्ते सत्फलेन नान्यथा तु कदा-चन ॥ ५९ ॥ तस्मात्सावहिताः सर्वे ! निशामयत साम्प्रतम्। देशकालादिविज्ञानं व्याचष्टेऽहं पृथक् पृथक् ॥ ६० ॥ कस्मिन् देशे हि दातव्यं कुत्रैतद्वस्तु दुर्लभम्। क्व चाधिकफलावाप्तिर्देशो दानेन सिद्धयति ॥ ६१ ॥ कुत्र दानेनेश्वराज्ञा विहिता स्याद्वि-शेषतः। कस्मिंश्च देशे दानेनाऽधिकं जीवहितं भवेत् ॥ ६२ ॥ इत्येवमसकृत्सर्वं चिन्तयेयुर्यदा धिया। तदैवाशु प्रपद्येरन् देश-ज्ञानं हितप्रदम् ॥ ६३ ॥ एवं कदा हि दातव्यं कदैतद्वस्तु दुर्लभम्। कस्मिन् काले च दानेन लभ्यते विपुलं फलम् ॥ ६४ ॥ कदा दानेनेश्वराज्ञापालनं स्याद्यथार्थतः। कस्मिंश्च काले दानेन बहु-जीवहितं तथा ॥ ६५ ॥ इत्थं चिन्तनतो नूनं कालज्ञानमुदेष्यलम्। तथैवावश्यकं पात्रज्ञानञ्चात्र निशम्यताम् ॥ ६६ ॥ वितीर्य कीदृशे दानं भूयिष्ठं फलमाप्यते। पात्राय कीदृशे देयं कस्यैतद्वस्तु दुर्लभम् ॥ ६७ ॥ कस्मै दानेन सौकर्य्यमीशाज्ञापालने भवेत्। कीदृशाय च पात्राय दानं प्राणिहितावहम् ॥ ६८ ॥ इत्येवं यो देशकालपात्रादिज्ञानपूर्वकम्। ददाति दानं लोके स दानसिद्धिं प्रपद्यते ॥ ६९ ॥ एवं त्रिगुणतत्त्वञ्च शास्त्रोक्तं योऽध्यवस्यति। असावभ्युदयं निःश्रेयसञ्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ७० ॥ यदा यदा मनु-ष्येषु देशज्ञानमुदेष्यति। तदाऽनावश्यकस्थाने न तैर्दानं प्रदा-

स्यते ॥ ७१ ॥ यदैव कालविज्ञानं भविष्यति नरेष्विह । विद्यालयाद्यर्थमर्थोऽभावो न स्थास्यति क्षितौ ॥ ७२ ॥ यदा च मानसे तेषां पात्रज्ञानमुदेष्यति । न भविष्यन्ति वै मूर्खा ब्राह्मणास्तीर्थवासिनः ॥ ७३ ॥ यदि पात्रविचारश्च तेषां स्थास्यति चेतसि । न तदानीं ब्राह्मणानां दुर्गतिः समुदेष्यति ॥ ७४ ॥ नोपरंस्यति वंशोऽपि गुरूणाञ्च पुरोधसाम् । विद्याज्ञानतपोभ्यासान्न पतिष्यंति ते द्विजाः ॥ ७५ ॥ नापि ते भ्रंशयिष्यंति यजमानाँश्च सद्गतेः । श्रायते हि यतः पात्रं नरके पतनान्नरम् ॥ ७६ ॥ इत्येवं मन्निगदितमविचार्यैव चेतसा । दानं यद् दीयते तस्मात्त्वदानं सुतरां वरम् ॥ ७७ ॥ यतो दत्तेनापि तेन न स्याच्छ्रेयो नृणामिह । स्वदेशस्य स्वजातेर्वा समष्टिव्यष्टिरूपतः ॥ ७८ ॥ न चाप्यत्रोन्नतिस्तस्य स्वधर्मेऽपि विजृम्भते । तस्माच्छास्त्रोक्तरीत्यैव दद्याद्दानं समाहितः ॥ ७९ ॥ धरातले यावदत्र यथावद् विधिना नराः । नाऽभ्यस्येयुर्वितरितुं तावन्नाऽशा समुन्नतेः ॥ ८० ॥ सर्वेभ्यश्चान्यदेशेभ्यो भारते हि निरन्तरम् । संख्यातीतं देयवित्तं न च नो दीयते नरैः ॥ ८१ ॥ यदि तत्तामसेनैव भावेन हि वितीर्यते । आश्लिष्यन्ते पुमांसो हि तत एव विपत्तिभिः ॥ ८२ ॥ तत एव च देशोऽयमधिकं प्रच्यविष्यते । तस्माद्ध्यान्यं सदा दात्रा देशकालादिदर्शिना ॥८३॥ इति वः कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽहं मुनीश्वराः ! । माहात्म्यं दानधर्मस्य किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ ८४ ॥

जैमिनिरुवाच ।

धर्म्माङ्गस्य द्वितीयस्य तपसस्तत्त्वमुत्तमम् । श्रावयित्वा कुरुष्वास्मान् कृतकृत्यान् कृपानिधे ! ॥ ८५ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

कर्म चोपासना ज्ञानं यथैतत्साधनत्रयम् । प्रधानञ्चोत्तमञ्चाहुर्धर्माङ्गेष्वखिलेष्वपि ॥ ८६ ॥ एवं तपोऽपि धर्मस्य साधनं मुनयो विदुः । बहूपयुक्तं लोकेऽस्मिन्नत्यपेक्षितमेव च ॥ ८७ ॥ शरीरचित्तयोः सर्वसौख्यं त्यक्त्वा शनैः शनैः । तयोर्निर्द्वन्द्वधर्मित्वासम्पादनं तप उच्यते ॥ ८८ ॥ यथैकत्र दृढः पाशैः पशोर्बद्धस्य सन्त-

तम् । प्रवर्द्धन्तेऽधिकं कामवेगविक्रमशक्तयः ॥ ८९ ॥ एवं कायमनोऽक्षाणां वर्द्धते नितरां बलम् । तपसि स्थापनादेव सुखभोगविवर्जनात् ॥ ९० ॥ श्रूयते या पुराणेषु मुनीनां शक्तिरद्भुता । देवविस्मापिका साऽपि प्राप्ताऽऽसीत् तपसा भुवि ॥ ९१ ॥ लोकोत्तरं हि लोकेऽस्मिन् दिव्यं तेजो महात्मसु । विभाव्यतेऽधुना काले तच्चापि तपसः फलम् ॥९२॥ ब्राह्मक्षात्रविभेदेन तेजो यद् द्विविधं मतम् । तपसा रच्यते तत्र ब्राह्मं दानेन चापरम् ॥ ९३ ॥ पतिप्रीतिकरं ह्येकं शारीरं मानसं तपः । आचरन्ती गतिं साध्वी सुदुष्प्रापां समश्नुते ॥ ९४ ॥ मनोवाक्कायनिर्वर्त्यं पूर्वमुक्तं तपस्त्रिधा । तत्रैकमाचरन्त्येके द्वे वा सर्वाणि वापरे ॥ ९५ ॥ अङ्गस्य यस्य यस्यैव तपःशक्तिः समेधते । वाहुल्येन तदङ्गस्य शक्तिर्भावश्च वर्द्धते ॥ ९६ ॥ यथा वाक्तपसः सिद्धया बहुन्यन्यफलान्यपि । प्राप्नुयुर्वा न वा किन्तु वाचः सिद्धिस्तु जायते ॥ ९७ ॥ तपः शारीरिकं देवगुरुप्राज्ञद्विजार्चनात् । सिद्धयेच्छौचार्जवब्रह्मचर्याहिंसादिसेवनात् ॥ ९८ ॥ अनुद्वेजकसत्येष्टप्रियवाक्यप्रयोगतः । स्वाध्यायाभ्यसनाच्चेह संसिद्धयेद् वाङ्मयं तपः ॥ ९९ ॥ सिद्धयेन्मानसमद्वेषाद् ब्रह्मणि प्रणिधानतः । तुष्टिश्रद्धाभावशुद्धिधृतिमौनाऽस्तिकत्वतः ॥१००॥

इति श्रीसन्न्यासगीतायां दानतपोधर्मनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

श्रुतौ सर्वविदस्माभिः प्राणिनां हितकारकौ । दानधर्म्मतपोधर्म्मौविदानीं श्रावयस्व नः ॥ १ ॥ त्रीण्यङ्गानि प्रधानानि यज्ञधर्म्मस्य तत्त्ववित् । कर्मज्ञानोपासनानि गूढं चैतद् रहस्यकम् ॥२॥ यज्ज्ञानादेव वेदस्य स्वरूपज्ञानमुत्तमम् । काण्डत्रयात्मकस्यापि तत्त्वेनैवोदयेदिह ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

काण्डत्रये कर्मकाण्डमतीव गहनं स्मृतम् । परमावश्यकं नृणां

वर्तते चातिविस्तृतम् ॥ ४ ॥ न हि कर्म विना कोऽपि कुत्रापि स्थातुमर्हति । चराचरे व्याप्तमेतद् ब्रह्मैवेत्यवधार्यताम् ॥ ५ ॥ किन्तु तत्राचरेत्तद्धै यच्छास्त्रविहितं भवेत् । निषिद्धन्तु त्यजेद्दूराद्य इच्छेत् परमं हितम् ॥ ६ ॥ यथाऽस्य साधनानीह स्थूलास्स्थूलतराण्यपि । तथा सूक्ष्मतमा ह्यस्य संस्कारा बलवत्तराः॥ ७ ॥ यावन्ति क्रियमाणानि कर्माणि प्राक्कृतान्यपि । चित्तेषु सूक्ष्मरूपेण विश्राम्यन्ति दृढं नृणाम् ॥ ८ ॥ यथा बीजे वृक्षरूपं लीनं कश्चित्समीक्षितुम् । प्रवर्तितोऽपि केनाऽपि क्षमते न विलोकितुम् ॥ ९ ॥ परं बीजं तदेवाम्बुमृद्योगं लभते यदि । तदा तस्मात् समुद्भूतो वृक्षः सर्वैरपीक्ष्यते ॥ १० ॥ तथा सर्वाणि कर्माणि मनोलीनानि देहिनाम् । अतिसौक्ष्म्यान्न शक्यन्ते स्मर्तुमज्ञैर्नरैः क्वचित् ॥ ११ ॥ शुभाशुभानि तान्येव बलवन्तीह जन्मनि । अन्यजन्मनि वा प्राप्य देशकालानुकूलताम् ॥ १२ ॥ यथायोग्यं यथाशक्ति शुभान्येवाशुभानि वा । अतर्कितान्यपीहाशु फलानि जनयन्ति हि ॥ १३ ॥ देवत्वञ्च नरत्वञ्च जीवास्तिर्यक्त्वमेव वा । कर्मभेदादेव लोके प्रपद्यन्ते पृथक् पृथक् ॥ १४ ॥ स्वर्गं भूमिं दुर्गतिञ्च जड़त्वं ज्ञानितामपि । प्राप्नुवन्तीह भूतानि कर्मणैवेति मे मतम् ॥१५॥ कर्मक्षेत्रतयैवैतद् भारतं स्तूयते क्षितौ । अतश्चैवात्र वाञ्छन्ति जननं विबुधा अपि ॥ १६ ॥ यच्चार्यजातिरस्त्यत्र महामहिमशालिनी । तत्रापि मूलमस्त्यस्या विशिष्टा कर्मपद्धतिः ॥ १७ ॥ गर्भाधानादिसंस्कारैरियं ध्वस्तमनोमला । आजन्मानुष्ठितैः सद्भिः शुद्धा राजति कर्मभिः ॥१८॥ लोके तत्तत् पुण्यकर्म यद्यत्स्यात्सत्त्ववर्द्धकम् । तमोविवर्द्धकं यद्यत्प्रोच्यते पापकर्म तत् ॥ १९ ॥ एतयोस्तारतम्येन वैलक्षण्यं मिथो गताः । लोकाः शास्त्रेषु विख्याता अध ऊर्ध्वं चतुर्दश ॥ २० ॥ विचित्रेयं कर्मशक्तिर्ययैकः सात्त्विकाश्रितः। नीयते हि पदं मुक्तेर्नरः संशुद्धमानसः ॥ २१ ॥ पापकर्माश्रयेणैव तमसा सुजड़ीकृतः । क्रमशश्चानयैवाशु पात्यते दुर्गतौ परः ॥२२॥ अतोऽवश्यं मानवेन श्रेयः परमामिच्छता । अवधेयं प्रयत्नेन सत्कर्माचरणे सदा॥२३॥ प्राचुर्यं कर्मणामेव ज्ञानादि-

भ्योऽत्र विष्टपे । विस्तृतिः कर्मकाण्डस्य वेदे तस्मात्समीर्यते ॥२४॥ निरूपितास्त्रयो भेदाः शास्त्रेष्वेतस्य कर्मणः । नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति वच्म्यथ लक्षणम् ॥ २५ ॥ विशिष्टं यदनुष्ठाने पुण्यं नाप्नोति मानवः । तन्नित्यं प्रत्यवायश्चाकरणे यस्य निश्चितः ॥२६॥ यथा सन्ध्योपासनादावकृते प्रत्यवायिता । कृतेऽपि नियमेनैव पुण्यं किञ्चिन्न लभ्यते ॥ २७ ॥ कृते यस्मिन् फलप्राप्तिरकृते तु न पातकम् । एतन्नैमित्तिकं प्रोक्तं यथा तीर्थादिसेवनम् ॥ २८ ॥ काम्यं तत् कार्यसिद्ध्यर्थं सकामो विदधाति यत् । यथाऽनपत्यः पुत्रेष्टियागाद्यत्रानुतिष्ठति ॥ २९ ॥ एतेऽपि च त्रयो भेदाः कथिता मुनिभिः पुरा । आध्यात्मिकं तथा चाऽधिदैविकश्चाऽधिभौतिकम् ॥ ३० ॥ क्रियते यत्स्वधर्मस्य स्वदेशस्योपकारकम् । ज्ञानानुशीलनं यत्र ज्ञेयमाध्यात्मिकं हि तत् ॥ ३१ ॥ देवानां कार्यमुद्दिश्य यत्र यागादिकं भवेत् । तादृशं सकलं कर्म विज्ञेयं ह्याधिदैविकम् ॥ ३२ ॥ तच्चाधिभौतिकं कर्म सर्वभूतार्थमेव यत् । दीयतेऽत्राऽतिथिभ्योऽन्नं भोज्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ३३ ॥ निष्कामतः कामतश्च सर्वाण्येतान्यपि द्विधा । तदेवं कर्ममाहात्म्यं गहनश्चातिविस्तृतम् ॥ ३४ ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ ३५ ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥३६॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥३७॥ उभे सकामनिष्कामे कर्म्मणी प्रबले मते । प्रवृत्तिमूलकं त्वाद्यं निवृत्तिमूलकं परम् ॥३८॥ प्रवृत्तिमूलकत्वेऽपि प्रथमस्य विशेषतः । प्रदातृत्वं ह्यभ्युदयस्याऽपवर्गस्य चोच्यते ॥३९॥ लोकं पितॄणां स्वर्गं च तद्दत्ते क्रमशः कृतम् । तथेन्द्रादिपदं श्रेष्ठं भोगाँश्चैवोद्र्ध्वलोकगान् ॥ ४० ॥ अत एव श्रुतावास्तेऽधिकं माहात्म्यमस्य हि । एतस्यैव बलाज्जीवा यान्ति देवर्षिपितृताम् ॥४१॥ अवतारा भगवतोऽप्येवं कर्म्माश्रिता मताः । निवृत्तिधर्म्ममूलस्य निष्कामस्य तु कर्म्मणः ॥ ४२ ॥ विलक्षणा गतिस्तात ! कथिता शास्त्रविस्तरे । गतिस्तेनैव सहजा जीवन्मुक्तिश्च लभ्यते ॥ ४३ ॥

कर्म्मणो हि प्रसादेन जीवन्मुक्ता नरा अपि । धृत्वेशस्य रताः कार्य्ये कुलालचक्रवद्वपुः ॥ ४४ ॥ संकल्पस्य विकल्पस्य जात्यायुर्भोगसंहतेः । प्रकृते रूपतस्तेषु कर्म्मशक्तिः स्थिता ध्रुवम् ॥ ४५ ॥ अतः सर्वप्रधानेयं दुर्ज्ञेयाऽभ्यधिकं मता । कर्म्मणां गतिविचारः सर्वज्ञाः सम्मता भुवि ॥ ४६ ॥ कर्म्मण्यु-पास्तौ ज्ञाने च ह्यङ्गोपाङ्गान्विताः सदा । धर्म्माः सर्वेऽन्तर्भवन्ति ततो वेदस्त्रिकाण्डकः ॥ ४७ । उपासनेशसान्निध्यप्राप्तेर्हेतुरिहो-च्यते । ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्योपायानां वर्णनं खलु ॥ ४८ ॥ ज्ञानकाण्डे महाभागाः स्फुटमस्तीह विस्तरात् । सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः समुपासना ॥ ४९ ॥ तथा सगुणमूर्त्तेश्च तस्यैव हि महर्षिषः । लीलाविग्रहरूपस्य तस्यैव परमेशितुः ॥ ५० ॥ देवानाञ्च ऋषीणाञ्च पितॄणामपि सर्वथा । तत्प्रत्यक्षविभूतीनामुपास्तिर्मुनिपुङ्गवाः ! ॥५१॥ वर्णितोपासनाकाण्डेऽस्तीत्येतदवधार्य्यताम् । निम्नाधिकारिणां प्रोक्ता निम्नाऽनेका ह्युपासनाः ॥ ५२ ॥ तामसीनाञ्च शक्तीनां तस्यैव परमात्मनः । शरीरं योगमार्गो वै भक्तिः स्यात् प्राण-रूपिका ॥५३॥ आहुस्तूपासनाकाण्डस्येदृक्तत्त्वमृषीश्वराः । योगः क्रियामूलकःस्याद्भक्तिस्तु भावमूलिका ॥ ५४ ॥ मन्त्रो हठो लयो राजयोगश्चेतिचतुर्विधाः । योगा भक्तिस्त्रिधा प्रोक्ता गौणी रागात्मिका परा ॥ ५५ ॥ निर्गुणोपासना याऽस्ति ब्रह्मणो वेद-मूर्द्धसु । सर्वासूपनिषत्स्वास्तेऽधिकारो न्यासिनामिह ॥ ५६ ॥ वेदस्य ज्ञानकाण्डस्तु सप्तधा परिकीर्तितः । सप्तानां ज्ञानभूमीना-मानुकूल्येन साधवः ! ॥ ५७ ॥ सर्वे एव यतन्तेऽत्र स्वाऽधिकारा-नुसारतः । सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो रूपवर्णने ॥ ५८ ॥ सर्वेषां कथनं वेदानुकूल्यमिह विन्दते । तत्त्वातीतं पदं तद्वद्वाङ्मनस-गोचरम् ॥ ५९ ॥ सर्वे ज्ञातुं यतन्ते वै साहाय्याच्छन्दभावयोः । ज्ञानस्य साधनानान्तु सप्तानामाश्रयाः स्वतः ॥ ६० ॥ सप्त दर्शन-शास्त्राणि कथ्यन्तेऽत्र बुभुत्सवः ! । शास्त्राणामन्तिमं प्रोक्तं शास्त्रं वेदान्तमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ अत एवाऽधिकारोऽस्ति केवलं न्यासि-नामिह । सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ ६२ ॥ अविभक्तं

विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥ ६३ ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् । यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥६४॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामससमुदाहृतम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीसन्न्यासगीतायां कर्म्मोपासनाज्ञाननिरूपणं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

धर्म्मज्ञ ! गतिवेत्ताऽसि त्वमेव कालकर्म्मणोः । भवतः कृपया धर्म्मरहस्यं श्रुतमुज्ज्वलम् ॥ १ ॥ अङ्गोपाङ्गयुतं गूढं श्रुतिमूलमिदं हितम् । भवतोऽन्तिमसिद्धान्ताज्ज्ञातमस्माभिराननैः ॥ २ ॥ निवृत्तिमार्गनिष्कामकर्म्मणोः सर्वथा क्षमः । सन्न्यासधर्म एवाऽस्ति सर्व्वश्रेष्ठोऽत्र भूतले ॥ ३ ॥ सन्न्यासाश्रम उक्ताँस्तान् धर्म्मांस्तत्र महामते ! । विहितानि च कर्म्माणि श्रावयाऽस्मानतोऽधुना ॥ ४ ॥ सन्न्यासिनां भवान् श्रेष्ठो जगतां गुरुरेव च । उपदेष्टा भवेत् कोऽन्यस्त्वत्तोऽन्यो धर्म्मशिक्षणे ॥ ५ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

सन्न्यासधर्म्मनिर्वाहो दुर्गमः परिकीर्तितः। अत एव त्रिकालज्ञा ऋषयो मुनयस्तथा ॥ ६ ॥ सन्न्यासग्रहणे सर्वे सङ्कोचं चक्रिरे सदा । अतो वर्णगुरुर्विप्रः सन्न्यासी तद्गुरुः स्मृतः ॥ ७ ॥ विप्राणामेव तत्राऽस्ति सन्न्यासेऽधिकृतिः शुभा । अवस्थायां चतुर्थ्यां या सततं श्रुतिसम्मता ॥ ८ ॥ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः। बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा विज्ञवर्य्याणां मुनीनां तत्र तस्थुषां । ऋषीणाञ्च विचारोऽभूत् प्रश्नो नाऽन्येन सम्भवेत् ॥ ११ ॥ शुकं विहाय धर्म्मेऽस्मिन् गहने तूद्र्ध्वरेतसम् ।

जैमिन्याद्यास्तदा सर्वे शुकदेवं महामुनिम् ॥ १२ ॥ ऋषयः प्रार्थयामासुः जिज्ञासा क्रियतामिति । सन्न्यासाश्रमधर्म्माणां त्वं नः प्रतिनिधिर्भव ॥ १३ ॥

शुक उवाच ।

सन्न्यासाश्रमधर्म्माणां कलिकालोपयोगिनाम् । तत्त्वं नो ब्रूहि सर्वज्ञ पितुर्यस्माच्छ्रुतं मया ॥ १४ ॥ अहो दुरत्ययः कालस्तथा कालाऽनुसारिणाम् । धर्म्माणां साधनेनैव सुखं सामान्यदेहिनाम् ॥१५॥ कलौ धर्म्मस्यैकपादो गाम्भीर्य्यौनो भविष्यति । एतदन्यदपि श्रुत्वा भवन्तं प्रार्थयामहे ॥ १६ ॥ कलेर्निवृत्तिधर्मस्याऽप्युच्यतां रूपमीश्वर ! ॥ १७ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

महान्तोऽपि च धर्म्मज्ञा अधर्मं कुर्वते मुने ! ॥ कलिस्वभाव एवैष परिहार्य्यो न केनचित् ॥ १८ ॥ तस्मादत्र मनुष्याणां स्वभावात्पापकारिणाम् । निष्कृतिर्न हि विप्रेन्द्र ! सामान्योपायतो भवेत् ॥ १९ ॥ यः कश्चिदपि धर्म्मात्मा यज्ञं दानं करोति च । यः कश्चिदपि धर्म्मात्मा क्रियायोगरतो भवेत् ॥ २० ॥ नरं धर्म्मरतं दृष्ट्वा सर्वेऽसूयां प्रकुर्वते । व्रताचाराः प्रणश्यन्ति ध्यानयज्ञादयस्तथा ॥ २१ ॥ उपद्रवा भविष्यन्ति चाऽधर्म्मस्य प्रवर्त्तनात् । असूयानिरताः सर्व्वे दम्भाचारपरायणाः ॥ २२ ॥ प्रजाश्चाल्पायुषः सर्व्वा भविष्यन्ति कलौ युगे । उत्तमा नीचतां यान्ति नीचाश्चोत्तमतां तथा ॥ २३ ॥ राजानश्चाऽर्थनिरतास्तथा लोभपरायणाः । धर्म्मकञ्चुकसंवीता धर्म्मविध्वंसकारिणः ॥ २४ ॥ किङ्कराश्च भविष्यन्ति शूद्राणाञ्च द्विजातयः । धर्म्मस्त्रियं न गच्छन्ति पतयो जारलक्षणाः ॥ २५ ॥ द्विषन्ति पितरं पुत्रा गुरुं शिष्या द्विषन्ति च । पतिश्च वनिता द्वेष्टि कलौ पापिनि चाऽगते ॥ २६ ॥ वेश्यालावण्यशीलेषु स्पृहां कुर्व्वन्ति योषितः । धर्म्मविघ्ना भविष्यन्ति स्त्रियः स्वपुरुषेषु च ॥ २७ ॥ न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति

हेतुवादैर्विनाशिताः ॥ २८ ॥ द्विजाः कुर्व्वन्ति दम्भार्थं पितृयज्ञादिकाः क्रियाः । अपात्रेषु च दानानि कुर्व्वन्ति च तथा नराः ॥२९॥ क्षीरोपायनिमित्तेषु गोषु प्रीतिश्च कुर्व्वते । दानयज्ञजपादीनां विक्रीणते फलं द्विजाः ॥ ३० ॥ प्रतिग्रहं प्रकुर्व्वन्ति चाण्डालाद्यैरपि द्विजाः । न च द्विजातिशुश्रूषां न स्वधर्म्मप्रवर्त्तनम् ॥ ३१ ॥ करिष्यन्ति तदा शूद्राः प्रव्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः । ततश्चाऽनुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ॥ ३२ ॥ कालेन बलिना प्राज्ञाः ! नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः । वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदये ॥ ३३ ॥ धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि । दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ॥ ३४ ॥ स्त्रीत्वे पुँस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्र मेव हि । लिङ्गमेवाऽश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ॥ ३५ ॥ अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाडित्ये चापलं वचः । अनाढ्यतैवाऽसाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ॥ ३६ ॥ स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनं। दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्यं केशधारणम् ॥ ३७ ॥ उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धाष्टर्यमेव हि । दाक्ष्यं कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम् ॥ ३८ ॥ एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले । ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥ ३९ ॥ प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः । आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ॥ ४० ॥ शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पादिभोजनाः । अनावृष्टया विनंक्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥४१॥ प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । न्यासिनोऽपि भविष्यन्ति दैवसन्दूषिताशयाः ॥४२॥ यदा सन्न्यासिनः सर्व्वे क्षात्रवृत्तिं समाश्रिताः। वैश्यवृत्तिश्च मुनयः ! तदैव प्रबलः कलिः ॥४३॥ यदा सन्न्यासिनो भूमौ कुसीदग्रहणे रताः। गृहिवन्मन्दिरक्षेत्रमठनिर्माणतत्पराः ॥४४॥ भविष्यन्ति हि विप्रेन्द्राः! तदैव प्रबलः कलिः। तपोयोगविरागेभ्यः परावृत्य यदा रताः ॥४५॥ कामिनीकाञ्चनेष्वेते तदैव प्रबलः कलिः । ब्रह्मचर्य्यमकृत्वैव वानप्रस्थं विना तथा ॥४६॥ गृहस्था न्यासिनः स्युश्चेत्तदैव प्रबलः कलिः । सर्वे वर्णा भविष्यन्ति यदा सन्न्यासदम्भिनः ॥ ४७ ॥ युष्माभि-

स्तर्हि विज्ञेयस्तदैव प्रबलः कलिः । सन्न्यासलिङ्गमाश्रित्य शूद्राद्या ब्राह्मणैर्यदा ॥ ४८ ॥ कारयिष्यन्त्यङ्घ्रिपूजां तदैव प्रबलः कलिः । सन्न्यासिष्वपि भेदश्चेज्जातेः पङ्क्तेर्भविष्यति ॥ ४९ ॥ सम्प्रदाये तथा पन्थे विभागो बहुशो यदा । सन्न्यासिनाञ्च भविता तदैव प्रबलः कलिः ॥ ५० ॥ सद्गृहस्था दरिद्राः स्युर्धनाढ्या न्यासिनो यदा । सन्न्यासधर्म्मनिरता भिक्षां प्राप्स्यन्ति नैव हि ॥५१॥ छद्म-सन्न्यासिनो ह्येव प्राप्स्यन्त्यादरमुत्तमम् । युष्माभिस्तु परिज्ञेय-स्तदैव प्रबलः कलिः ॥ ५२ ॥ क्षुद्रसिद्ध्या तथौषध्या कपटाचरणेन च । वशीकरणतश्चाऽपि सामुद्रिकविधानतः ॥ ५३ ॥ सन्न्यासिनो भविष्यन्ति यदा मान्या धरातले । वैराग्यज्ञानयोगानां तथा तेष्वादरो न हि ॥ ५४ ॥ विज्ञेयो ज्ञानसम्पन्नास्तदैव प्रबलः कलिः । ज्ञानवृद्धतपोवृद्धपूजा ह्रासत्वमेष्यति ॥ ५५ ॥ आध्यात्मिकत्व-वैराग्यादरो नैव भविष्यति । यदा न्यासिषु वै धीरास्तदैव प्रबलः कलिः ॥ ५६ ॥ यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्थास्यति महाभागास्तदैव प्रबलः कलिः ॥ ५७ ॥ यदा तु पुण्य-पापानां परीक्षा वेदसम्भवा । न स्थास्यति महाभागास्तदैव प्रबलः कलिः ॥ ५८ ॥ क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्भिन्ना यदा सुरतरङ्गिणी । भविष्यति महाभागास्तदैव प्रबलः कलिः ॥ ५९ ॥ यदा तु म्लेच्छ-जातीया राजानो धनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञास्तदैव प्रबलः कलिः ॥६०॥ यदा स्त्रियोऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्हिष्यन्ति च भर्त्तारं तदैव प्रबलः कलिः ॥ ६१ ॥ यदा तु मानवा भूमौ स्त्रीजिताः कामकिङ्कराः । द्विषन्ति गुरुमित्रादीन् तदैव प्रबलः कलिः ॥ ६२ ॥ यदा क्षोणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः । असम्यक् फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः ॥ ६३ ॥ भ्रातरः स्वजनामास्या यदा धनकणेहया । मिथः संप्रहरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः ॥ ६४ ॥ प्राकट्यं गूढपानं वा निन्दादण्डविवर्जिते । मद्यमांसादिके स्याचेत् तदैव प्रधलः कलिः ॥ ६५ ॥ गुरुशुश्रूषणे युक्ता रक्ताश्चेशपदाम्बुजे । अनुरक्ताः स्वदारेषु न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६६ ॥ शृणुतर्षिगणाः! यूयं निर्लिप्तः काल ईरितः । कालो

हि भगवद्रूपस्तत्स्वरूपमिहोच्यते ॥ ६७ ॥ प्रत्येककाले जायन्ते यादृशा जीवराशयः । तेषां समष्टिकर्म्मभ्यस्तादृक् कालः प्रतीयते ॥६८॥ तथाऽपीह महाभागाः ! कालशक्तिर्दुरत्यया । कलिकालप्रभावेण परिवर्तनमेति ह ॥६९॥ वर्णाश्रमाणां धर्म्मो वै तस्मात् सन्न्यासिनामपि । धर्मेषु वैपरीत्यं हि भविष्यति महर्षयः ! ॥ ७० ॥

इति श्री सन्न्यासगीतायां कालधर्म्मनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

भगवन् ! वेदविहितं भेदं सन्न्यासिनामिह । सामान्याचरणं तेषां धर्म्मं साधारणं तथा ॥ १ ॥ कृपया श्रावयित्वाऽस्मान्कृतकृत्यान्कुरुष्व ह ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

यज्ञप्रधानः पुंसो वै धर्म्मोऽत्र परिकीर्तितः । तपसश्चाऽपि प्राधान्यं नारीधर्म्मे विशेषतः ॥ ३ ॥ प्रवृत्ते रोधको ज्ञेयो वर्णधर्म्मो मुनीश्वराः ! आश्रमस्य च धर्म्मो हि निवृत्तेः पोषकः स्मृतः ॥ ४ ॥ ऐश्वर्यस्य तु प्राधान्यं वैश्यधर्म्मे विनिश्चितम् । धर्म्मः सेवाप्रधानो वै शूद्रस्य समुदीरितः ॥ ५ ॥ क्षात्रियस्य च धर्म्मोऽयं क्षात्रतेजःप्रधानकः । विप्रधर्म्मे तु भो विप्राः ! ब्रह्मतेजःप्रधानता ॥ ६ ॥ चतुर्ष्वप्याश्रमेष्वेवाऽधिकारो ब्राह्मणस्य ह । सन्न्यासमन्तरेणाऽत्र क्षत्रियस्य त्रिषु स्मृतः ॥ ७ ॥ द्वयोरेव तु वैश्यस्य गार्हस्थ्यब्रह्मचर्य्ययोः । एकस्मिन्नेव गार्हस्थ्ये शूद्रस्याऽधिकृतिर्मता ॥ ८ ॥ प्रवृत्तिं शास्त्रविहितां ब्रह्मचर्य्ये तु शिक्षते । समाचरति गार्हस्थ्ये तां प्रवृत्तिं पुमान् भुवि ॥ ९ ॥ वानप्रस्थे निवृत्तेस्तु शिक्षा पुंसु प्रजायते । निवृत्तिः पूर्णतां याति सन्न्यासाश्रममेत्य वै ॥ १० ॥ आश्रमाणां चतुर्णां वै प्रमुखो धर्म्म उच्यते । संयमस्तु गृहस्थानां नियमो ब्रह्मचारिणाम् ॥ ११ ॥ वानप्रस्थाश्रमस्थानां तपस्त्यागस्तु न्यासिनाम् । सन्न्यासाश्रमभेदाश्च चत्वार इह ईरिताः

॥ १२ ॥ कुटीचकस्तु प्रथमो द्वितीयस्तु बहूदकः । हंसः परमहंसश्च द्वाविमावन्तिमौ स्मृतौ ॥ १३ ॥ सन्न्यासदीक्षामादाय कामिन्यादीन् विहाय च । कुटीचकः स सन्न्यासी नगरप्रान्तसीमनि ॥ १४ ॥ क्वचिन्मनोरमे स्थाने कुटीं निर्म्माय संवसेत् । योगोपनिषदध्यायैः कुर्य्यादाध्यात्मिकोन्नतिम् ॥ १५ ॥ बहूदकस्तु सन्न्यासी न वसेदधिकं क्वचित् । दिनत्रयं प्रतिस्थानं स्थित्वाऽन्यत्र सुखं व्रजेत् ॥ १६ ॥ तीर्थादिकं परिभ्रम्य यथावत् साधनादिभिः । आत्मोपलब्धौ सततं यतेताऽयं महामनाः ॥ १७ ॥ सन्न्यासी ज्ञानवान् हंसो विधाय भ्रमणं मुदा । संसारे ज्ञानविस्तारं कुर्य्यादेव प्रयत्नतः ॥ १८ ॥ पूज्यः परमहंसः स सन्न्यासी विगतज्वरः । कुर्व्वन्नकुर्व्वन् वा किञ्चिदसौ नारायणः स्मृतः ॥ १९ ॥ कौपीनं गैरिकं वस्त्रं दण्डञ्चाऽपि कमण्डलुं । सततं यत्नतः सम्यक् गृह्णीरन् प्रथमास्त्रयः ॥ २० ॥ अस्मिन् परमहंसस्य नियमो नाऽस्ति कश्चन । ध्रुवं विधिर्निषेधश्च तदिच्छाऽधीनतामितः ॥ २१ ॥ पञ्चधासगुणोपास्तावधिकारी कुटीचकः । सुयोग्यः कीर्त्तितः सम्यग् ज्योतिर्ध्याने बहूदकः ॥ २२ ॥ हंसो विन्दूपासनायामधिकारी निगद्यते । पुण्यः परमहंसोऽसौ ब्रह्मोपास्तौ स्वतः क्षमः ॥ २३ ॥ वस्तुतोऽधिकृतिप्राप्तौ सर्व्वे सन्न्यासिनः सुखं । ब्रह्मोपास्तिं सदा कर्तुमर्हन्तीतरथा न हि ॥ २४ ॥ ऋतुद्वये हि सन्न्यासी क्षौरं कुर्य्यात्कुटीचकः । क्षौरं बहूदकः सम्यक् त्यजेत्स्याच्चु जटाधरः ॥ २५ ॥ हंसः परमहंसश्च चेदिच्छन्तावुभौ तदा । क्षौरं प्रत्ययनं कर्त्तुमर्हतः पूतमानसौ ॥ २६ ॥ दण्डत्रयं धरेदाद्यो द्वौ दण्डौ तु बहूदकः । एकदण्डं तृतीयस्तु चतुर्थो नियमोर्ध्वगः ॥ २७ ॥ आद्यो वारत्रयं स्नानमाचरेत्तु बहूदकः । द्विवारमेकवारन्तु तृतीयोऽनियमोऽपरः ॥ २८ ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं धरेदाद्यो द्वितीयस्तु त्रिपुण्ड्रकम् । तृतीयः श्रद्धया भस्म चतुर्थोऽनियमः स्वतः ॥ २९ ॥ एकाहारः सदाऽऽद्यस्य वृत्तिर्माधुकरी शुभा । द्वितीयस्य ततोऽन्यस्य वृत्तिराजगरी मता ॥ ३० ॥ सत्यं परमहंसस्य करपात्रं सुशोभते । यतो बालायमानोऽसौ बालव-

चेष्टते सदा ॥ ३१ ॥ बहिः पूजा शुभाऽऽद्यस्य द्वितीयस्य हि मानसी । आत्मपूजा तृतीयस्य त्वात्मारामोऽपरः स्वयम् ॥ ३२ ॥ मन्त्रयोगः सदाऽऽद्यस्य द्वितीयस्य हठः स्मृतः । तृतीयस्य लयोऽन्त्यस्य राजयोगो व्यवस्थितः ॥ ३३ ॥ अनुकूलेऽधिकारे तु सर्व्वे सन्न्यासिनः सदा । सर्व्वं विधातुमर्हन्ति नास्ति कश्चन संशयः ॥ ३४ ॥ आद्यो जपेद्वाचनिकमुपांश्वेव बहूदकः । तृतीयो मानसं सम्यक् प्रणवं ब्रह्मवाचकम् ॥ ३५ ॥ पूज्यः परमहंसोऽयं विबुधेश्वरतां गतः । सर्व्वदाऽनुभवं ह्यन्तः प्रणवस्य करोत्यलम् ॥ ३६ ॥ कुर्य्यान्नाद्यो गुरोः कार्य्यं कुर्य्यात्तत्र बहूदकः । आचार्य्यकार्य्यं शास्त्रोपपत्तिकांशोपदेशनम् ॥ ३७ ॥ आचार्य्यस्य गुरोश्चापि कार्य्यं कुर्य्यात्तृतीयकः । न विधिर्न निषेधश्च चतुर्थस्य कदाचन ॥ ३८ ॥ संत्यजेद्वपुषोऽध्यासमाद्यः स्थूलस्य सर्व्वथा । द्वितीयः खलु सूक्ष्मस्य तृतीयः कारणस्य च ॥ ३९ ॥ सर्व्वथाऽयं पूजनीयो मार्गे विधिनिषेधयोः । अतीतः परमो हंसः प्राप्नोति ब्रह्मरूपताम् ॥ ४० ॥ रक्षेदाद्यः शिखासूत्रे द्वितीयः सूत्रमात्रकम् । शिखा तस्य जटायां हि सम्यक् परिणता भवेत् ॥ ४१ ॥ सूत्रशून्यो भवेद्धंसः स्वेच्छाऽधीनैव तज्जटा । न विधिर्न निषेधो वा चतुर्थस्य विधीयते ॥४२॥ अन्त्योऽग्रिमैस्त्रिभिः पूज्यस्तृतीयस्त्वाद्ययोर्द्वयोः । द्वितीयोऽग्र्येण सम्पूज्यो भक्त्या कल्याणमिच्छता ॥ ४३ ॥ सर्वे संन्यासिनः पूज्या वर्णैराश्रमिभिस्तथा । सन्यासिनमविज्ञातं वचसैव नमेत्सुधीः ॥ ४४ ॥ कालतो हीनवर्णोऽपि सन्यासिवेषभाक् यतः । प्रणामे कायिके सम्यक् दोषोऽत्र विद्यते खलु ॥४५॥ नमस्कारे वाचनिके न दोषोऽस्ति कथंचन । व्रतं त्रयाणामाद्यानां प्रत्येकं तु त्रिवत्सरम् ॥ ४६ ॥ व्रते पूर्णेऽधिकारे च लब्धे गुरुदयाबलात् । आद्यो द्वितीयो भवितुं द्वितीयस्तु तृतीयकः ॥ ४७ ॥ एवं तृतीयश्चरमः शक्नुते योग्यतां गतः । आध्यात्मिकाऽधिकारस्य न कश्चित्पूर्णतां विना ॥ ४८ ॥ प्राप्नुयादुन्नतिं तत्र गुरुदेवः परीक्षकः । प्राणहीनः स्थूलेदहमाद्यस्य दहनं व्रजेत् ॥ ४९ ॥ दहनं क्षेपणं वाऽपि द्वितीयस्याऽनले जले । नद्यां क्षेपस्तृतीयस्य चित्य-

न्तर्वा निवेशनम् ॥ ५० ॥ चतुर्थस्य विशेषो न नियमोऽस्त्यत्र कश्चन । सन्न्यासिगुरुदेवस्य सन्निधाने कुटीचकः ॥ ५१ ॥ स्पृष्ट्वैवोपनिषद्ग्रन्थं गृह्णीयाद्भक्तितो व्रतम् । बहूदकस्तु सन्न्यासी गुरुदेवस्य सन्निधौ ॥ ५२ ॥ स्पृष्ट्वा तीर्थजलं सम्यक् गृह्णीत व्रतमुत्तमम् । नारायणस्वरूपं तु स्पृष्ट्वा होमानलं स्वयम् ॥ ५३ ॥ गृह्णीयाद्धंससन्न्यासी व्रतं परमभद्रदम् । परः परमहंसोऽसावतीतद्वैतभावनः ॥ ५४ ॥ आत्मतत्त्वं स्वयं स्मृत्वा गृह्णीयात्परमं व्रतम् । दृष्टाऽनुश्रविकैश्वर्य्यमूर्द्ध्वलोकादिकञ्च यत् ॥ ५५ ॥ कुटीचकस्तु मंत्रेण तत्सर्व्वं साधु सन्त्यजेत् । त्यजेत्तदुक्तमखिलं सङ्कल्पेन बहूदकः ॥ ५६ ॥ हंसो भवेत्सर्व्वथैव तत्तत्संस्कारवर्जितः सन्न्यासी परमो हंसः सर्व्वेषां भक्तिभाजनम् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मस्वरूपस्तत्तस्य क्व निषेधः क्व वा विधिः । प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च द्वौ मार्गावेव तिष्ठतः ॥५८॥ निवृत्तिमेवाश्रयेरन् सर्व्वे सन्न्यासिनः सदा । कलिप्रभावतो नूनं वर्णाश्रमविपर्य्ययात् ॥५९॥ इतरेऽप्याश्रयिष्यन्ते निवृत्तिमार्गमुत्तमम् । अन्तश्चतुर्णामेतेषां प्रवेष्टुं यद्यपि क्षमाः ॥ ६० ॥ नैव ते स्युस्तथाप्येते निवृत्तिमार्गगामिनः । अत एवाऽवधूतेति गोस्वामीति च साध्विति ॥ ६१ ॥ उदासीनेति वैरागीति महापुरुषेति च । एतत्पर्य्यायकैरन्यैरपि शब्दैर्निरन्तरम् ॥ ६२ ॥ प्रकीर्त्त्यन्ते यतस्तेऽत्र साधुमार्गावलम्बिनः । त्यागस्य तपसश्चाऽपि ज्ञानस्य तारतम्यतः ॥ ६३ ॥ सम्माननस्याऽपि तेषां तारतम्यं सुविद्यते । विशेषतस्तारतम्याद्वर्णाधिकारयोरपि ॥६४॥ तारतम्यं भवेत्तेषां निवृत्तिमार्गवर्त्तिनाम् । साधवः स्वोच्चवर्णीयान् कुर्वीरन् नैव दीक्षितान् ॥ ६५ ॥ प्रणामं कायिकं तेषां गृह्णीरंश्च कदापि नो । वर्णानामाश्रमाणाञ्च परमोन्नतिसाधिनी ॥ ६६ ॥ अन्यथा धर्म्ममर्य्यादाऽनादिसिद्धाऽपि नङ्क्ष्यति । उदासीना वा भवन्तु ब्राह्मणेतरवर्णजाः ॥ ६७ ॥ त्यागशीला वा भवन्तु रक्ष्येत नियमो हि तैः । अवश्यं धर्म्ममर्य्यादा पालनीया प्रयत्नतः ॥ ६८ ॥ कार्य्यं देवर्षिपितॄणां तैः सम्मानसुरक्षणम् । यत्नो विधेयः सर्वत्र सर्व्वेषां सर्व्वदा स्वतः ॥ ६९ ॥ भगवन्म-

४

ह्मिप्रेम्णोः कीर्त्तने च प्रचारणे । कर्म्मण्युपास्तौ भक्तौ च रतानामधिकारिणाम् ॥ ७० ॥ जनयेयुर्बुद्धिभेदं न ते ज्ञानाऽभिमानिनः । परन्तु तेषां सततमधिकारोऽधिकारिणाम् ॥ ७१ ॥ शक्नोति वर्द्धितुं येन विधेया तत्र सम्मतिः । महर्षयोऽहमधुना निवृत्त्याश्रयवर्त्तिनाम् ॥ ७२ ॥ सन्न्यासिनां शुभकरं साधनं प्रब्रवीमि वः । निष्कामकर्म्माभ्यसनं कार्य्यं स्वस्वाऽधिकारतः ॥ ७३ ॥ उपासना यथाशक्ति तैस्तु श्रद्धासमन्वितैः । शक्यतेऽहरहः कर्तुं ज्ञानवृद्धिस्तथा ध्रुवम् ॥ ७४ ॥ मोक्षशास्त्रादिपाठेन तद्रूपाचरणं तथा । तपोज्ञानविवृद्धानां देवतानाञ्च पूजनम् ॥ ७५ ॥ सम्माननं देवमूर्त्तिपीठानां कुर्य्युरेव ते । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विजः ॥ ७६ ॥ यतो ह्यनाश्रमी तिष्ठन् पतत्येव न संशयः । अतो गार्हस्थ्यभावेऽपि वैराग्यं समुपागतः ॥ ७७ ॥ तथा गृहस्थधर्म्मस्य पालने चाऽक्षमः पुमान् । शास्त्रदृष्टेन विधिना ह्याश्रमान्तरमाविशेत् ॥ ७८ ॥ विप्रो वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः । चतुर्थमायुषो भागं सन्न्यासेन नयेत् क्रमात् ॥ ७९ ॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः । भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥८०॥ अग्नीनात्मनि संस्थाप्य विप्रः प्रव्रजितो भवेत् । योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥ ८१ ॥ यदा मनसि सम्पन्नं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु । तदा सन्न्यासमिच्छेत्तु पतितः स्याद्विपर्य्यये ॥ ८२ ॥ प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं आग्नेयीमथवा पुनः । दान्तः पक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥ ८३ ॥ सदन्ने वा कदन्ने वा लोष्ठे वा काञ्चने तथा । समबुद्धिर्यस्य शश्वत् स सन्न्यासीति कीर्तितः ॥ ८४ ॥ शुद्धाचारद्विजान्नञ्च भुङ्क्ते लोभादिवर्जितः । किन्तु किञ्चिन्न याचेत स सन्न्यासीति कीर्तितः ॥ ८५ ॥ अयाचितोपस्थितञ्च मिष्टामिष्टञ्च भुक्तवान् । भक्षणार्थी न याचेत स सन्न्यासीति कीर्तितः ॥ ८६ ॥ सर्वत्र समबुद्धिश्च हिंसामायाविवर्जितः । क्रोधाहङ्काररहितः स सन्न्यासीति कीर्तितः ॥ ८७ ॥ तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥ ८८ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः। सम्यक् स दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥ ८९ ॥ भैक्ष्यं श्रुतञ्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः। सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥ ९० ॥ योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च। तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्तिसमाश्रितः ॥ ९१ ॥ प्रथमा भावना पूर्व्वे मोक्षे त्वक्षरभावना। तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥ ९२ ॥ यतीनां यतचित्तानां न्यासिनामूर्ध्वरेतसाम्। आनन्दं ब्रह्म तत्स्थानं यस्मान्नावर्त्तते मुनिः ॥ ९३ ॥ योगिनाममृतं स्थानं व्योमाख्यं परमाक्षरम्। आनन्दमैश्वरं यस्मान्मुक्तो नावर्त्तते नरः ॥ ९४ ॥ ज्ञानसन्न्यासिनः केचिद्वेदसन्न्यासिनोऽपरे। कर्म्मसन्न्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥ ९५ ॥ यः सर्व्वसङ्गनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चाऽपि निर्भयः। प्रोच्यते ज्ञानसन्न्यासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥ वेदमेवाऽभ्यसेन्नित्यं निराशीर्निष्परिग्रहः। प्रोच्यते वेदसन्न्यासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ॥९७॥ यस्त्वग्नीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः। ज्ञेयः स कर्म्मसन्न्यासी महायज्ञपरायणः ॥ ९८ ॥ त्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः। न तस्य विद्यते कर्म्म न लिङ्गादि विपश्चितः ॥ ९९ ॥ नाभिनन्देत मरणं नाऽभिनन्देत जीवितम्। कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥ १०० ॥ नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन। एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०१ । एकवासोऽथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनोऽथवा। मुण्डः शिखी वाऽथ भवेत् त्रिदण्डी निष्परिग्रहः ॥ १०२ ॥ काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः। ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वासी देवालयेऽपि वा ॥ १०३ ॥ समः शत्रौ तथा मित्रे तथा मानापमानयोः। भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् क्वचित् ॥ १०४ ॥ यस्तु मोहेन चाऽन्यस्मादेकान्नादी भवेद् यदि। न तस्य निष्कृतिः काचिद् धर्म्मशास्त्रेषु कथ्यते ॥ १०५ ॥ रागद्वेषविमुक्तात्मा समलोष्ठाश्मकाञ्चनः। प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात्सर्व्वनिस्पृहः ॥ १०६ ॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं

जलं पिबेत् । सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १०७ ॥ दम्भाहङ्कारनिर्मुक्तो निन्दापैशून्यवर्जितः । आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १०८ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं तपः परम् । क्षमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥१०९॥ चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ । हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात्स उत्तमः ॥ ११० ॥

इति श्री सन्न्यासगीतायां सन्न्यासधर्म्मनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

—०—

सप्तमोऽध्यायः

शुक उवाच ।

परिव्राजकमूर्द्धन्य ! प्रभो ! सन्न्यासिनां गुरो ! । श्रुतोऽस्माभिश्चतुर्णां हि धर्म्मः साधारणोऽनघ ! ॥१॥ सन्न्यासिनां महाभाग ! कृपया श्रावयस्व नः । कुटीचकस्य यः शास्त्रे विशिष्टो धर्म्म ईरितः ॥ २ ॥ पद्धतिर्या च सन्न्यासग्रहणे सम्मता सताम् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

मुमुक्षुः सत्युपरते गार्हस्थ्याच्चेतसि ध्रुवम् । वानप्रस्थं समाश्रित्य त्यागे पूर्णरुचिस्तथा ॥ ४ ॥ साधने योग्यतां लब्ध्वा संन्यासाश्रममाविशेत् । यद्वा विषयवैतृष्ण्यमात्मज्ञानार्ज्जने तथा ॥ ५ ॥ उत्कटेच्छा प्रजायेत तदैव प्रव्रजेत्सुधीः । यतो वै प्राणिनां लोके गतिर्भाविन्यनिश्चिता ॥ ६ ॥ कुटीचकानां लक्ष्यं तु वक्ष्यमाणं निशामय । विषयवासनात्याग इन्द्रियाणाञ्च संयमः ॥ ७ ॥ दृष्टाऽनुश्रविकाणां हि विषायाणां विशेषतः । सङ्कल्पस्याग आख्यातः सकामस्य च कर्म्मणः ॥ ८ ॥ त्यागस्तथा गृहस्थानां वानप्रस्थगतस्य च । धर्म्मस्य त्यागः कथितो देहाध्यासनिवारणे ॥ ९ ॥ तथा प्रयत्नो बहुधा सर्व्वकर्म्मस्वपि ध्रुवम् । आत्मनैव समं योगो योगसाधनमेव च ॥ १० ॥ पराभक्तेस्तथा लाभस्तत्त्वज्ञानागमश्च हं । विषयेषु च वैराग्यं सन्न्यासे तीव्रकाङ्क्षिता ॥ ११ ॥ यदा

जायेत विप्रस्य तदैव प्रव्रजेद् गृहात् । कस्याचिदुपयुक्तस्य गुरोः सन्न्यासिनोऽन्तिके ॥ १२ ॥ बद्धाञ्जलिर्नतशिरा दीक्षामभ्यर्थयेत् स्वयं । इत्थं कुटीचकव्रतं सम्प्रार्थ्यैव द्विजोत्तमः ॥ १३ ॥ प्रसाद्य देवर्षिपितॄन् देशे काले गुणान्विते । आकाङ्क्षेत ततो धीरः सन्न्यासव्रतधारणम् ॥ १४ ॥ कामिनीकाञ्चनत्यागो यावज्जीवनधारणम् । निष्कामकर्मणोऽभ्यासो गुरौ भक्तिर्निरन्तरा ॥ १५ ॥ ब्रह्मणि च परा भक्तिस्तत्त्वज्ञानावलम्बनात् । अद्वैतभावनासिद्धिरेतत्सर्वं समासतः ॥ १६ ॥ सन्न्यासदीक्षाग्रहणे प्रधानं लक्ष्यमीरितम् । आतुरस्य तु संन्यासे विशेषः कोऽपि नो विधिः ॥ १७ ॥ अल्पान्नाऽभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च । ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ १८ ॥ प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः । व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ १९ ॥ दह्यन्तेध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ २० ॥ प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञकः । नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः ॥२१॥ आतुरेऽपि च सन्न्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् । मन्त्रावृत्तिश्च कृत्वैव सन्न्यसेद्विधिवद्बुधः ॥ २२ ॥ आतुरेऽपि क्रमे वाऽपि प्रेषभेदो न कुत्रचित् । न मन्त्रः कर्मरहितः कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥ २३ ॥ अकर्म मन्त्ररहितं नाऽतो मन्त्रं परित्यजेत् । मन्त्रं विना कर्म कुर्यात् भस्मन्याहुतिवद्भवेत् ॥ २४ ॥ विध्युक्तकर्मसंक्षेपात् सन्न्यासस्त्वातुरः स्मृतः । तस्मादातुरसन्न्यासे मन्त्रावृत्तिविधिर्ध्रुवम् ॥२५॥ आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि । प्राजापत्येष्टिमप्स्वेव निवृत्त्यैवाऽथ सन्न्यसेत् ॥ २६ ॥ मनसा वाऽथ विध्युक्तमन्त्रावृत्त्याऽथवा जले । श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव वा ॥ २७ ॥ आतुरस्य तु सन्न्यासे प्रेषमात्रं हि केवलम् । न श्राद्धादि न चाऽन्यत् स्याज्जलमध्यादिसर्पणम् ॥ २८ ॥ प्रेषं वक्तुमशक्तश्चेद्वाचाऽसौ मनसैव हि । प्रेषं कुर्यात्स्वयं धीरो मरणे समुपस्थिते ॥ २९ ॥ आतुराणां तु सन्न्यासे न विधिर्नैव च क्रिया । प्रेषमात्रं समुच्चार्य्य सन्न्यासं तत्र कारयेत् ॥ ३० ॥

तनुं त्यजेद्धि यो विप्रः कृत्वा सन्न्यासमात्मवान् । मानसाद्वाचिकाद्वाऽपि प्रेषादेवाऽत्र जायते ॥ ३१ ॥ कालान्तरेऽथवा सद्यो ब्रह्मलोकं स गच्छति । सन्न्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ ३२ ॥ न तत्क्रतुसहस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः । सन्न्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ ३३ ॥ स सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोके महीयते । ब्रह्मणः प्रलये तेन ब्रह्मणा सह धैर्य्यवान् ॥ ३४ ॥ महाभूतक्षये प्राप्ते परं ब्रह्माऽधिगच्छति । आपत्काले तु सन्न्यासः कर्त्तव्य इति शिष्यते ॥ ३५ ॥ जरयापलितेनैव शत्रुभिर्व्यथितेन च । सन्न्यसन्नातुरो विप्रो यदि जीवति चेत्पुनः ॥ ३६ ॥ कर्त्तव्यः क्रमसन्न्यास आत्मश्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा । ततो नैमित्तिकान्पितॄन्सन्तर्प्य विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥ नैमित्तिकांस्तथा देवान्प्रसाद्य सन्न्यसेद्बुधः । यतो वै दैवशक्तीनां पैतृकीणामिमे तथा ॥ ३८ ॥ प्रत्यक्षप्रतिनिधय आम्नाताः सकला अपि । नैमित्तिकास्तु पितरो यावत्सप्तमपूरुषम् ॥ ३९ ॥ प्राधान्येनैव विज्ञेया देवा नैमित्तिकास्त्वमी । कुलदेवा ग्राम्यदेवा वास्तुदेवाः प्रधानतः ॥ ४० ॥ गुरोः पुरोधसश्चैव ज्ञानवृद्धनृणां तथा । अध्यात्मसम्बन्धयुजामेतेषामपि तोषणम् ॥ ४१ ॥ कृत्वैव प्रव्रजेद्धीमान् चतुर्थे ह्याश्रमे शुचिः । यदि संस्कारशेषः स्यात्स्वयं स्वश्राद्धमाचरेत् ॥ ४२ ॥ कुटीचकस्तु सन्न्यासी योगसाधनसंयमौ । अभ्यसेद्धि विशेषेण पञ्चसाकारब्रह्मसु ॥ ४३ ॥ कस्मिंश्चिद्यत्र मनसो रुचिरुग्राऽस्ति तस्य वै । तस्मिन्रूपे सदा ध्यायन् ब्रह्मोपासनमाचरेत् ॥ ४४ ॥ आत्मीयकुलजातीनां त्यक्त्वा सम्बन्धमप्युत । शरीरयात्रां निर्वोढुं धर्म्मात्मन्यात्मजे सति ॥ ४५ ॥ कुटीचकस्तु गृह्णीयादन्नवस्त्रे ततोऽपि च । एतत्स्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ॥ ४६ ॥ भैक्षेण वर्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथाऽपि वा । एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे ॥ ४७ ॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति । सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यमलाभे द्वे पुनश्चरेत् ॥ ४८ ॥ प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीयादद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् । अथवाऽन्यदुपादाय पात्रं भुञ्जीत नित्यशः ॥ ४९ ॥ भुक्त्वा

च संत्यजेत्पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः । विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ ५० ॥ वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् । गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः ॥ ५१ ॥ भिक्षेत्युक्त्वा सकृत्तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः । प्रक्षाल्यपाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि ॥ ५२ ॥ आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः । हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः ॥ ५३ ॥ आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् । अलाबुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैणवं तथा ॥ ५४ ॥ चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः । प्रदोषे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ॥५५॥ सन्ध्यास्वन्हि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥ ५६ ॥ विष्णुश्चिदा यस्तु सता शिवः सन् । स्वतेजसाऽर्कः स्वधिया गणेशः । देवी स्वशक्त्या कुशलं विधत्ते । कस्मैचिदस्मै प्रणतिः सदाऽऽस्ताम् ॥ ५७ ॥ त्रिपुरदलनदक्षश्चन्द्रखण्डावतंसः । कलितभसितलेपो हस्तविन्यस्तशूलः ॥ भवतु तव कपर्दी क्रीडदुन्मत्तगङ्गो-दधदधितनु देवीं त्र्यम्बको मङ्गलाय ॥ ५८ ॥ जयति सकलविघ्नध्वान्तविध्वंससूर्यो । मदपरिमललुब्धैः सेव्यमानो मिलिन्दैः ॥ निजचरणपरेभ्यो दिव्यभोगस्य दाता । विलसितरददण्डो हस्तितुण्डो गणेशः ॥ ५९ ॥ मघवमुखसुराणामुत्तमाङ्गेषु यस्याः । चरणनखरभासो माल्यभावं भजन्ति ॥ महिषकदनचण्डैः सायुधैर्बाहुदण्डै जंयाति विकटमूर्तिः प्रेयसी त्र्यम्बकस्य ॥ ६० ॥ वहति वियति यस्य स्यन्दनं सप्तसप्तिः । सततमनुभचक्रं चोद्यमानोऽरुणेन ॥ स जयति तिमिराणां तक्षणे लब्धदीक्षो विरतविधुविकाशो बान्धवः पङ्कजानाम् ॥ ६१ ॥ अधिसलिलधितल्पीकृत्य शेषं शयानो द्रुहिणमभिनुवन्तं नाभिपद्मे दधानः ॥ चरणयुगलमङ्के क्लृप्तवानिन्दिरायाः । सजलजलदकान्तिः पातु नारायणो वः ॥ ६२ ॥ स्वस्वाकाशादिभूतप्रकृतिगुणयुजां साधकानां विमुक्त्यै । ब्रह्मैवैकं स्वमायाशवलितमभवत्पञ्चदेवात्मकं तत् ॥ नामाकारक्रियाभिर्वियदिव न भिदा वस्तुतोऽस्तीति तत्त्वम् । एकं पञ्चाऽपि पञ्चैकमपि बुधजनाः शान्तिसौख्यं भजन्तु ॥ ६३ ॥

एषु पञ्चसु रूपेषु यस्य कस्याऽपि निश्चितम् । गुरुणैवोपदिष्टेषु ध्यानं कुर्य्याद्यतात्मवान् ॥६४॥ सच्चिदेकं ब्रह्म इति रूपेण मुनिपुङ्गवाः ! ॥ व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च॥६५॥एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते। उपेत्य च स्त्रियं कामात्प्रायश्चित्तं समाहितः॥६६॥ प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सान्तपनं शुचिः । ततश्चरेत नियमान् कृत्स्नान् संयतमानसः ॥ ६७ ॥ पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः । न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः ॥ ६८ ॥ तथापि न च कर्त्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः । एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा ॥ ६९ ॥ उक्त्वाऽनृतं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना । परमापद्गतेनाऽपि न कार्य्यं स्तेयमन्यतः ॥ ७० ॥ स्तेयादभ्यधिकः कश्चित् नास्त्यधर्म इति स्मृतिः । हिंसा चैषा परा तृष्णा याच्ञाऽऽत्मज्ञाननाशिका ॥ ७१ ॥ यदेतद्द्रविणं नाम प्राणास्ते तु बहिश्चराः । स तस्य हरते प्राणान्यो यस्य हरते धनम् ॥ ७२ ॥ एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तौ व्रतच्युतः । भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ७३ ॥ विधिना शास्त्रदृष्टेन सम्वत्सरमिति श्रुतिः । भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ ७४ ॥ अकस्मादपि हिंसां तु यदि भिक्षुः समाचरेत् । कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥ ७५ ॥ स्कन्देदिन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि । तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोड़श ॥ ७६ ॥ दिवा स्वप्ने त्रिरात्रं स्यात्प्राणायामशतं तथा एकान्ने मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षलवणे चोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् । ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम् ॥ ७८ ॥ तस्मान्महेश्वरं ध्यात्वा तस्य ध्यानरतो भवेत् । यद् ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाक्षयमक्षयम् ॥ ७९ ॥ योऽन्तरात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः । एष देवो महादेवः केवलं परमेश्वरः ॥ ८० ॥ तदेवाऽक्षयमद्वैतं तदादित्यान्तरं परम् । यस्मान्महीयते देवः स्वधाम्नि ज्ञानसंज्ञिते ॥ ८१ ॥ आत्मयोगाह्वये तत्त्वे महादेवस्ततः स्मृतः । नाऽन्यं देवं महादेवात् व्यतिरिक्तं प्रपश्यति ॥८२॥ तमेवात्मानमन्वेति यः स याति परं पदम् ।

मन्यते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ॥ ८३ ॥ न ते पश्यन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमाः । एकमेव परं ब्रह्म विज्ञेयं तत्त्वमव्ययम् ॥ ८४ ॥ स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बध्यते । तस्माद्यत्नेन नियतं यतिः संयतमानसः ॥ ८५ ॥ ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः । एष वः कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः ॥ ८६ ॥ पितामहेन प्रभुणा मुनीनां पूर्वमीरितः ॥ ८७ ॥

इति श्रीसन्न्यासगीतायां कुटीचकधर्मनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

ज्ञानिनामग्रणीः ! ब्रह्मन् ! श्रुतोऽस्माभिः सविस्तरः । कुटीचकस्य धर्मोऽयं विशिष्टस्त्वदनुग्रहात् ॥ १ ॥ बहूदकस्य यो धर्मो विशिष्टः समुदाहृतः । श्रावयाऽस्मानिदानीं त्वं भक्तानुग्रहकारकः ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

कुटीचकस्तु सन्न्यासी पूर्वलक्षणलक्षितः । त्रिभिरेव हि वर्षैस्तु स बहूदकतां श्रयेत् ॥ ३ ॥ तत्त्वज्ञानेऽग्रसरतां विना किन्तु न तामियात् । बहूदकस्य धर्म्मेषु विशिष्टानि मुनीश्वराः ॥ ४ ॥ सर्वप्रधानानि तथा लक्ष्यानीमानि यानि वै । विश्वात्मना समं स्वस्य चैक्ये यत्नो विशेषतः ॥ ५ ॥ जगद्ब्रह्म स्वरूपं वै ज्ञात्वा निष्कामकर्मकृत् । केवलं स भवेन्नित्यं व्रतेऽस्मिन्निरतः शुचिः॥ ६ ॥ पूर्णतायास्तथा लाभः त्यागे तपसि यत्नतः । अनिकेतः स्थिरमतिस्तथा च दृढसंयमी ॥ ७ ॥ न केषुचिदभिष्वङ्गो कश्चनापि हि कुत्रचित् । तीर्थयात्राटनं चैव समासेन निबोधत ॥ ८ ॥ कामिनीकाञ्चनाभ्यां हि वैराग्यं मनसा यदि । पूर्णं नैवोपलब्धं चेन्न बहूदकतां श्रयेत् ॥ ९ ॥ संस्कारो ममतायाश्चेत्स्वजातिकुलबन्धुषु । न पूर्णं मनसा नष्टो न बहूदकतां श्रयेत् ॥१०॥ आत्म-

न्येव स्थितौ पूर्णा यदीच्छा नोपजायते । कदापि विप्रो धर्मज्ञो न बहूदकतां व्रजेत् ॥ ११ ॥ कुटीचकस्य यत्त्वाहुर्मनसा पूजनं सदा । देवर्षिनित्यपितॄणां यच्चाहुर्वै ह्यमन्त्रकम् ॥१२॥ जगत्कल्याणबुद्ध्यैव महायज्ञविधानकम् । सर्व्वमेतच्च संप्रोक्तं ब्रह्माण्डस्यात्मना सह ॥१३॥ ज्ञेयं तन्मुनिभिर्नित्यमैक्यसम्बन्धवर्द्धकम् । तयोर्बहूदकस्याऽस्ति न निषेधो न वा विधिः ॥१४॥ सङ्कल्पमोहरहितो यस्मात्स परिकथ्यते । किन्त्वाश्रमागतानां वै धार्म्मिकाणान्तु सत्कृतिः ॥ १५ ॥ शिष्टाचारेण कर्तव्या सर्व्वैः सन्न्यासिभिः सदा । मर्य्यादां पालयन्न्यासी वर्णाश्रमविधेर्ध्रुवम् ॥१६॥ जगत्कल्याणबुद्ध्या वै शिष्टाचारपरो भवेत् । वाङ्मात्रेण नमस्कर्ता निम्नवर्णजुषां सताम् ॥ १७ ॥ साधूनामाश्रमासानां इति शास्त्रविनिर्णयः । सैश्वर्यायाः स्थूलमूर्तेर्ब्रह्मणः परमेशितुः ॥१८॥ ध्यानेन यदि तृप्तः स्यात्सन्न्यासी तु बहूदकः । ज्योतिर्ध्यानेऽथवा बिन्दुध्याने कुर्याद्रतिं सदा ॥ १९ ॥ निर्गुणाया धारणाया ध्यानमेतत्सहायकम् । कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ॥२०॥ आत्मानं सर्वभूतानां परत्वात्तमसः स्थितम् । सर्वस्याधारमव्यक्तमानन्दं ज्योतिरव्ययम् ॥ २१ ॥ प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं परम् । तदन्तः सर्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ॥ २२ ॥ ध्यायेदनादिमद्वैतमानन्दादिगुणालयम् । महान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमव्ययम् ॥ २३ ॥ सितेतरारुणाकारं महेशं विश्वरूपिणम् । ओंकारान्तेऽथवात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥२४॥ आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमव्ययम् । कारणं सर्वभूतानां आनन्दैकसमाश्रयम् ॥ २५ ॥ पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् । यद्वा गुहायां प्रकृतौ जगत्सम्मोहनालये ॥ २६ ॥ विचिन्त्य परमं व्योम सर्वभूतैककारणम् । जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ॥ २७ ॥ आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत्पश्यन्ति मुमुक्षवः । तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥ २८ ॥ अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः । गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीश्वरम् ॥ २९ ॥ योऽनुतिष्ठेत सततं सोऽश्नुते योग-

मीश्वरम् । तस्मात् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥ ३० ॥ ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मं मुच्यते भवबन्धनात् । यद्वा पृथक्त्वमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम् ॥३१॥ आनन्दमक्षरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम् । यस्माद्भवन्ति भूतानि यद्गत्वा नेह जायते ॥ ३२ ॥ स तस्मादीश्वरो देवः परस्ताद्योऽधितिष्ठति । यदन्तरे तद्गमनं शाश्वतं शिवमव्ययम् ॥३३॥ यमाहुस्तत्परो नाऽस्ति स देवः स्यान्महेश्वरः । शृणुध्वं ऋषयः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३४ ॥ कालो दुरत्ययः प्रोक्तस्तस्मादुपगते कलौ । तत्प्रभावात्प्रजाः सर्वा वर्णसङ्करतां तथा ॥ ३५ ॥ कर्म्मसङ्करतां चाऽपि प्रायो यास्यन्ति भूतले । ब्राह्मणव्यतिरिक्ता ये ततो वर्णाः कलौ तदा ॥ ३६ ॥ प्रव्रज्यां धारयिष्यन्ति निवृत्तेरिच्छुकास्तथा । परिहारो नास्ति यस्य कालिकी गतिरीदृशी ॥ ३७ ॥ यदि कालप्रभावेण ब्राह्मणेतरवर्णकाः । निवृत्तिमभिकाङ्क्षेरन् तदा पालनतत्पराः ॥ ३८ ॥ कुटीचकस्य धर्म्मस्य भवेयुस्ते निरन्तरम् । तथा बहूदकस्याऽपि धर्मस्येति विनिर्णयः ॥ ३९ ॥ धर्मौ हंसस्य परमहंसस्याऽपि न युज्यते । अन्यथा पतनं तेषां भावीति शास्त्रसम्मतम् ॥ ४० ॥ तथाऽवदध्युस्ते नित्यं लोकरक्षाकरी यथा । वर्णधर्मस्य मर्यादा न लुप्येत कथञ्चन ॥४१॥ मनसा तेऽधिकारं हि महान्तमपि कञ्चन । कीदृशं चाऽपि लभ्येरन् शरीरेण तु नित्यशः ॥ ४२ ॥ वर्णधर्म्मानुसारेण वर्त्तेरन् विनयान्विताः । स्वोच्चवर्णस्य मर्यादाविचारं च पुनः पुनः ॥४३॥ हृदि संस्थापयेयुस्ते स्वीयामुन्नतिमिच्छवः । निम्नवर्णभवास्ते वै स्वोच्चवर्णेन पूजनम् ॥ ४४ ॥ न कारयेयुः कथमप्युच्चवर्णाय ते तथा । न चापि दीक्षां दद्युर्वै श्रुतिस्मृतिवचस्त्विदम् ॥ ४५ ॥ वर्णं पृष्टाः केनचित्ते गोपयेयुः कथञ्चन । न हि स्ववर्णं यस्माद्वै मूलमाहुर्महर्षयः ॥ ४६ ॥ वर्णाश्रमस्य धर्मं हि आर्यत्वस्य दृढं ध्रुवम् । एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४७ ॥ सिद्धिमेकस्य संपश्यन् न जहाति न हीयते । अतिवादाँस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ॥ ४८ ॥ न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् । क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ४९ ॥ सस-

द्वारावकीर्णाश्च न वाचमनृतां वदेत् । अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥ ५० ॥ आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह । न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ॥ ५१ ॥ नाऽनुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् । न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ॥ ५२ ॥ आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरागारमुपसंव्रजेत् । अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ॥ ५३ ॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः । अभिपूजितलाभाँस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ॥ ५४ ॥ अभिपूजितलाभश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते । इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेन च ॥ ५५ ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते । अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ॥ ५६ ॥ निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये । विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगञ्च तथाऽप्रियैः ॥५७॥ जरया चाऽभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् । देहादुत्क्रमणञ्चास्मात्पुनर्गर्भे च सम्भवम् ॥५८॥ योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चाऽस्यान्तरात्मनः । अधर्म्मप्रभवञ्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ॥ ५९ ॥ धर्म्मार्थप्रभवञ्चैव सुखसंयोगमक्षयम् । सूक्ष्मताञ्चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ॥ ६० ॥ देहेषु च समुत्पत्तिं उत्तमेष्वधमेषु च । दूषितोऽपि चरेद्धर्म्मं यत्र तत्राऽश्रमे रतः ॥ ६१ ॥ समः सर्व्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्म्मकारणम् । फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रकाशकम् ॥ ६२ ॥ न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति । संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ॥६३॥ शरीरस्याऽत्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् । अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ॥ ६४ ॥ तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् । प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्विषम् ॥ ६५ ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनाऽनीश्वरान् गुणान् । अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ॥६६॥ चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः । जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥६७॥ रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् । प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥ ६८ ॥ विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माऽभ्येति सनातनम् । यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः

॥ ६९ ॥ तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् । अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा संगान् शनैः शनैः ॥ ७० ॥ सर्वद्वन्द्व-विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । ध्यानिकं सर्व्वमेवैतत्तदेतदभिश-ब्दितम् ॥ ७१ ॥ न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ॥७२॥ आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् । इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ॥ ७३ ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् । अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥ ७४ ॥ स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति । एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पंचरात्रकम् ॥ ७५ ॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ॥ ७६ ॥ न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ७७ ॥

इति श्रीसन्न्यासगीतायां बहूदकधर्म्मनिरूपणं नाम
अष्टमोऽध्यायः

नवमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

जगद्गुरो ! श्रुतोऽस्माभिर्भवतः कृपयाऽनघ । बहूदकदशा-यास्तु श्रोतव्यो धर्म उत्तमः ॥ १ ॥ अधुना वै तृतीयाया विशेषं लक्षणं वद । अवस्थायास्तु हंसस्य न्यासिनोऽस्मान्कृतार्थयन् ॥२॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

यदा तु जायते विप्राः ! तत्त्वज्ञानस्य योग्यता । बहूदको भवेद्धीरस्तदाऽऽत्मानं समुन्नयन् ॥३॥ यदा च योग्यताप्राप्तिर्मनो-नाशस्य जायते । तदैव हंसावस्थायां विचरेद्योगिराण् मुदा ॥ ४ ॥ यद्येवं योग्यता न स्यात्तदा पूर्व्वोक्तयोर्वसेत् । हंसाधिकारे तत्त्वज्ञः निष्कामव्रततत्परः ॥ ५ ॥ ब्रह्म मत्वा जगद्रूपं कर्म्मयोगी मनो जयन् । जगत्यां सत्यधर्म्मस्य तत्त्वज्ञानस्य चैव हि ॥६॥ विस्तारे यत्नमादध्याद् व्रती भूत्वा निरन्तरम् । अस्यां दशायां सन्न्यासी

उन्नतं लभते पदम् ॥ ७ ॥ जगद्गुरोः प्रतिनिधेर्महनीयं महर्षयः । दृष्टाऽनुश्रविकाभ्यां चेद्विषयाभ्यां यदा नृणाम् ॥ ८ ॥ परवैराग्य-सम्प्राप्तिस्तदा हंसव्रतं चरेत् । पराभक्ते रहस्यं हि ज्ञात्वा साधक-सत्तमः ॥ ९ ॥ तत्त्वज्ञानं चाऽनुभूय तदा हंसव्रतं चरेत् । उत्तरो-त्तरमेतेषामाश्रमाणां विधारणे ॥ १० ॥ ज्ञानाऽधिकारप्राधान्यं न कालस्य प्रधानता । सन्न्यास्येतज्जगन्मान्यं धृत्वा हंसं महाव्रतम् ॥११॥ लभते ह्युत्तमां विप्राः ! पदवीं वै जगद्गुरोः । स निष्काम कर्मयोगव्रतं धृत्वा महीं चरन् ॥ १२ ॥ लोककल्याणकर्तारमुपदेशं ददत्तथा । दीक्षादानं महत्कुर्वन्नभयश्च प्रचारयेत् ॥१३॥ साधनानां परं तस्य राजयोगोऽस्ति साधनम् । तस्य व्रतमिदं ज्ञेयं निष्काम-व्रतमेव हि ॥१४॥ धारणाऽपि च सा तस्य जगत्कल्याणधारणा । ब्रह्मध्यानं हि तद्ध्यानं धर्मेषु सकलेष्वपि ॥ १५ ॥ ऐक्यबुद्धिस्तु बुद्धिः स्यात्सम्प्रदायेष्वपि भृशम् । मित्रे शत्रौ सुखे दुःखे स्त्रियां पुंसि तथैव च ॥ १६ ॥ स्वर्णे लोष्ठे चैषु साम्यं द्वन्द्वेष्वन्येष्वपि ध्रुवम् । समाधिः कथिता तस्य महामहिमशालिनः ॥ १७ ॥ जग-त्कल्याणबुद्ध्यैव केवलं देहधारणम् । तपः समीरितं तस्य सर्व-प्राणिहितैषिणः ॥ १८ ॥ ज्ञानोपदेशाज्जीवेभ्यस्त्वभयं दानमुत्तमम् । दानं स्वभावजं विद्धि तत्तस्य विदितात्मनः ॥ १९ ॥ तदैव सम्भ-वस्त्वस्या उन्नताया विशेषतः । दशाया हंस संज्ञाया यदा द्रष्टृत्व-माप्नुयात् ॥ २० ॥ सन्न्यासी कर्मणां सप्तभूमिकायास्तथैव च । उपासनायाः सप्तानां भूमिकानां मुनीश्वराः ॥ २१ ॥ भूमिकानाञ्च सप्तानां ज्ञानस्य परमर्षयः । रहस्यं स्यात्तस्य सप्त दर्शनानाञ्च हृद्गतम् ॥ २२ ॥ चतुर्णां योगमार्गाणां सः स्याच्च पथदर्शकः । सन्न्यास्येतदवस्थाढ्यो मनसि प्रलयं गते ॥ २३ ॥ उन्नतायां दशायां हि ब्रह्मसद्भावमृच्छति । चतुर्धा गुरवो ज्ञेयास्तत्र शिक्षा-गुरुः खलु ॥२४॥ व्यावहारिकशिक्षायाः प्रवर्तक उदाहृतः । विद्या-गुरुर्यो वेदादि शास्त्रमध्यापयेत्सुधीः ॥ २५ ॥ दीक्षागुरुर्यः शिष्या-न्स्वान्योजयेदवधानतः । कर्मोपासनयोर्मध्येऽन्यतरस्मिन्विधानतः ॥२६॥ जगद्गुरुः स विज्ञेयः शिष्यानुपदिशन् हि यः । ब्रह्मविद्यां

नयेत्कालं लोकसङ्ग्रहणेच्छया ॥ २७ ॥ पूजनीयोऽधिकं त्वेषु परः पर इति स्मृतिः । अन्तिमस्तु विशेषेण साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपभाक् ॥२८॥ असङ्कल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् । अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्षणात् ॥ २९ ॥ आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं महदुपासया । योगान्तरायान्मौनेन हिंसां कामाद्यनीहया ॥ ३० ॥ कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना । आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ॥ ३१ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च । एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च मार्गद्वयमुदीरितम् । गार्हस्थ्ये हि प्रवृत्तेर्वै स्ववसानं निगद्यते ॥ ३३ ॥ निवृत्तेः पूर्णतायुक्ता हंस एवाश्रमे ध्रुवम् । यतः परमहंसस्य निस्त्रैगुण्या दशा मता ॥ ३४ ॥ यथा गृहस्थ ऐश्वर्यभोगस्याकरणेन तु । तथा तच्चिन्हरहितो लज्जते जनसंसदि ॥ ३५ ॥ तयोस्तु स्वीकृतौ युक्ता लज्जा सन्न्यासिनस्तथा । परवैराग्यलक्ष्मैतद्ध्रीरियं च यथार्थतः ॥ ३६ ॥ हठमन्त्रलयानां वै योगानां च यदा भवेत् । आचार्यस्तत्त्वविद्योगी तदा हंसव्रतं चरेत् ॥३७॥ राजयोगे यदा पूर्णोऽधिकारी योगिराड् भवेत् । स महापुरुषो विप्राः ! तदा हंसव्रतं चरेत् ॥ ३८ ॥ भूमिकाकर्मयोगस्य शुभेच्छा प्रथमा स्मृता । विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥ ३९ ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंक्तिनामिका । परार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥४०॥ पूर्णज्ञानं विनैतासां राजयोगी भवेन्न हि । उपासनाया भक्तेश्च भूमिका गदतः शृणु ॥ ४१ ॥ प्रथमा भूमिका नामपरा रूपपराऽपरा । स्याद्विभूतिपरा नाम्ना तृतीया भूमिका मता ॥ ४२ ॥ तथा शक्तिपरा नाम चतुर्थी भूमिका भवेत् । एवं गुणपरा ज्ञेया भूमिका पञ्चमी बुधैः ॥४३॥ षष्ठी भावपरा ज्ञेया सा स्वरूपपराऽन्तिमा । पूर्णज्ञानं विनैतासां राजयोगी भवेन्न हि ॥४४॥ ज्ञानस्य भूमिका विप्राः ! इमाः सर्वाः प्रकीर्तिताः । ज्ञानदा ज्ञानभूमेर्हि प्रथमा भूमिका मता ॥ ४५ ॥ सन्न्यासदा द्वितीया स्यात् तृतीया योगदा भवेत् । लीलोन्मुक्तिश्चतुर्थी वै पञ्चमी सत्पदा स्मृता

॥ ४६ ॥ षष्ठ्यानन्दपदा ज्ञेया सप्तमी तु परात्परा । पूर्णज्ञानं विनैतासां तद्वद्यानुभवं विना ॥ ४७ ॥ सम्बन्धज्ञानमन्योन्यमेता-सामन्तरा तथा । कथञ्चिदपि सन्न्यासी राजयोगी भवेन्न हि॥४८॥ उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः । ध्यानयोगेन सम्पश्येद्गति-मस्याऽन्तरात्मनः ॥ ४९ ॥ सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते । दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ अहिंसयेन्द्रियाऽसङ्गै वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः । तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम्॥५१॥ नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा । तथात्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥ ५२ ॥ चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमि-भिर्द्विजैः । दशलक्षणको धर्म्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ५३ ॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ॥ ५४ ॥ दशलक्ष्माणि धर्म्मस्य ये विप्राः समधीयते । अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ५५ ॥ येन सर्व्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥ ५६ ॥ बहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तम-मास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः ॥५७॥ धारणा-त्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् । सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥ ५८ ॥ ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोप-वीतिनः । ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥ ५९ ॥ ज्ञान-मेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते । गुणत्रयस्य या नित्या धारणा तत्त्रिदण्डकम् ॥६०॥ यद्वाऽध्यात्माधिदैवाधिभौतिकत्रयधारणाम् । बुधास्त्रिदण्डं प्राहुर्वै तयोरन्तिममुत्तमम् ॥६१॥ प्रकृतेः पुरुषस्याऽपि द्रष्टुर्दृश्यस्य चैव हि । धारणां प्राहुरात्मज्ञा द्विदण्डमिति शब्दतः ॥६२॥ स्वरूपज्ञानमात्रेऽत्र स्थितिर्यस्य द्विजन्मनः । एकदण्डी स विज्ञेयः सर्वस्मादपि चोत्तमः ॥ ६३ ॥ तेषामेव स्मारका वै स्थूल-दण्डा इमे मताः । निवृत्तयेऽध्वश्रमतः श्वसर्पादिभयात्तथा ॥६४॥ दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् । पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मषशोधितम् ॥ ६५ ॥ अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविरा-जितम् । नासादघ्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा बिभ्रियाद्यतिः ॥ ६६ ॥

ॐ तत्सत्

संन्यासधर्मपद्धतिः ।

यस्मिन् सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥

१—सर्वव्यापको धर्मः ।

निखिलसृष्टिविलासस्याश्रयीभूतमशेषविश्वप्रपञ्चमभिव्याप्नोति भगवान् धर्मः । सृष्टिप्रपञ्चेन सहास्यान्योन्याश्रयसम्बन्धो विज्ञेयः । धर्म एव समस्तमपि विश्वजातं धारयति । धर्मसाहाय्यव्यतिरेकतो हि पिण्डब्रह्माण्डात्मक-जगत्-प्रपञ्चास्तित्वमेव न सम्भवति । यथा किल श्रूयते—

"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेण पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति" ।

स्मर्य्यते चापि—

"धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥
वेदप्रणिहितं कर्म धर्मस्तन्मङ्गलं परम् ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते ॥
प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्ग-मोक्षौ धर्मपरायणे ।
मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥
सत्त्ववृद्धिकरो योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलः ।
धर्मशीले ! तमेवाहुर्धर्मं केचिन्महर्षयः ॥
या बिभर्त्ति जगत्सर्वमीश्वरेच्छा ह्यलौकिकी ।
सैव धर्मो हि सुभगे ! नेह कश्चन संशयः ॥

प्रकाशकत्वात् सत्त्वस्य ज्ञानहेतुत्वमीर्यते ।
लघुत्वादूर्ध्वनेतृत्वं सत्त्वाद्धर्मौं हि निर्भ्रमौ ॥
उन्नतिं निखिला जीवा धर्मेणैव क्रमादिह ।
विदधानाः सावधाना लभन्तेऽन्ते परं पदम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितो धर्मस्त्वधर्मस्तद्विपर्ययः ।
देवा ! उद्भावकं सत्त्वतमसोः कर्म कथ्यते ॥
धर्मः सत्त्वप्रधानत्वादधर्मस्तद्विपर्ययः ।
गूढं रहस्यं धर्मस्याधर्मस्याप्येतदेव हि ॥"

दर्शनेष्वपि दृश्यते—

"योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः ।
यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥
धारको धर्मः । अभ्युदयकरः सत्त्वप्रधानत्वात् ।
निःश्रेयसकरः शक्तिमत्त्वात् । प्रतीपकर्माऽधर्मः ।
समौ शक्तिवैशिष्ट्यात् । अहितत्वाद्धेयः ।
धर्माधर्मनिर्णयः सत्त्वतमोभ्याम्" इति ॥

सर्गसमूहोऽयं निसर्गत एव रजसा समुत्पद्यते, तमसा विप्रलीयते, सत्त्वेन च स्वस्वरूपे स्थिरतामभ्युपैति, अतो हि धर्मः सत्त्वगुणमय इत्युपर्युक्तश्रुति-स्मृतिदर्शनोक्तप्रमाणानामाशयः। सुतरां नास्त्यत्र किञ्चिदपि वस्तु यत् किल धर्मसाहाय्यमतिवर्तेतेति सिध्यति ।

प्रत्येकं ब्रह्माण्डस्य पिण्डस्य वा सर्गसमये आकर्षणशक्तिप्रधानो रजोगुणः सकलोपादानभूतान् परमाणून् आकर्षन् वस्तुजातं सृजति । विकर्षणशक्तिशाली तमोगुणश्च प्रलयकाले तानेव परमाणून् विकर्षन् वस्तुप्रपञ्चं विनाशयति । आकर्षण-विकर्षणशक्तिसमन्वयरूपः सत्त्वगुण एव स्थितिकाले प्रधानतामुपेत्य आपिण्डाद् ब्रह्माण्डं यावत् समस्तानपि पदार्थान् स्वस्वरूपेषु संस्थापयति । येन सर्वेषामस्तित्वरक्षा प्रतीयते । एष हि सत्त्वगुणमयो धारणशक्तिशाली सर्व-व्यापको भगवान् धर्म उद्भिज्जादीन् चतुर्विधान् भूतसंघान्, मानवानि दैवानि च पिण्डानि, ऊर्ध्वाधस्तनानि चतुर्दशभुवनानि, किम्बहुना—आपरमाणुभ्यो निखिलमपि ब्रह्माण्डप्रपञ्चं स्वशक्त्या धारयति । इदमेवास्य संक्षेपतः सर्वव्यापकं स्वरूपं विपश्चिद्भिरवधेयम् ।

२—मानवधर्मः ।

सत्त्वगुणमयो धर्मस्वरूपिणी महाशक्तिः स्वाभाविकीं क्रमोन्नतिश्रृङ्खला-मनुसृत्य पञ्चापि कोषान् उत्तरोत्तरं विकासयन्ती उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डजजरा-युजाख्यं चतुर्विधभूतसंघमतिक्रमय्य पञ्चकोषपरिपूर्णां मानवीं योनिमधिगम-यति यदा जीवजातम्; तदानीं मानवपिण्डस्य सर्वतः समुन्नयनार्थं यः किला-धिकारो निर्दिष्टः स हि मानवधर्म उच्यते । मानवीयपिण्डतः पूर्वोत्पद्यमान-चतुर्विधभूतसंघ-सहजपिण्डेषु जीवानां क्रमोन्नतिः पूर्वप्रतिपादितविश्वधारक-धर्मशक्तिसाहाय्यतः स्वत एव सम्भवति । पञ्चकोषपूर्णमानवपिण्डाभ्युदयनिः-श्रेयससिद्धये पूज्यचरणसरसीरुहैस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिर्मानवधर्मस्य साधा-रणाऽसाधारणविशेषाऽपद्भेदतश्चत्वारो भेदाः प्रदर्शिताः । यथा चोक्तं कर्म-मीमांसायां धर्मपादे—

> "मानवधर्मश्चतुर्विधो विशेषाऽसाधारणा-
> ऽपत्साधारणधर्मभेदात् ।
> अधिकारप्राधान्यहेतुको विशेषधर्मः ।
> शक्तिप्राधान्यनिमित्तोऽसाधारणधर्मः ।
> आपन्मूलक आपद्धर्मः ।
> तत्राऽधर्मोऽपि धर्मो भावशुद्धिमत्त्वात् ।
> अयमाश्रेयः कालाऽन्यथाभावे ।
> सर्वकल्याणसाधकः साधारणधर्मः ।"

यश्च आर्यानार्यस्त्रीपुरुषसुरासुरप्रभृतीनामुच्चावचजीवानां समानरूपेण हिताधायकः, स हि साधरणो धर्मः । धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयं, शौचम्, इन्द्रिय-निग्रहः, दया, दानं, तपः, परोपकारः, सत्यादयश्चात्रान्तर्भवन्ति । यश्चाधिकार-विशेषमुद्दिश्य निर्दिष्टः, स हि विशेषधर्मः । यथा च—संन्यासिनां निवृत्तिधर्मः, गृहस्थानां प्रवृत्तिधर्मः, पुरुषधर्मः, स्त्रीधर्मः आर्यधर्मः, अनार्यधर्मः, वैष्णवधर्मः, शाक्तधर्मादयश्चात्रावगन्तव्याः । यः किल पूर्वजन्मार्जितपुण्योपचयप्रभावात् असाधारणशक्तिमधिगतवद्भि र्व्यक्तिविशेषैरसाधारणावस्थासु समनुष्ठीयते, सचाऽसाधारणो धर्मः । क्षत्रियस्यापि विश्वामित्रस्य जन्मनैकेनैव ब्राह्मणतावाप्तिः, सत्स्वपि पञ्चसु पतिषु द्रौपद्याः सतीत्वसद्भावः, शूद्रस्यापि महात्मनो विदुरस्य परमहंसगत्यवाप्तिः, मनुतनुजनुषोऽपि नन्दीनामकस्य देवत्वाधिगमः, इत्याद-

योऽसाधारणधर्मोऽस्तर्भवितुमर्हन्ति । आपत्काले भावशुद्धिपूर्वकमधर्मानुष्ठानमपि धर्मान्नातिवर्तते । तद् किलाऽपद्धर्मतयाऽङ्गीक्रियते । दुर्भिक्षदूयमानमानसस्य महर्षिविश्वामित्रस्य तस्करवृत्त्या श्वमांसग्रहणोद्योगश्चात्र निदर्शनम् । एवं हि यथाधिकारं चतुर्धा विभक्तो मानवधर्मश्चतुर्व्यूहसंरक्षितो मनुष्येभ्योऽभ्युदयं निःश्रेयसं च वितरति ।

३—संन्यासधर्मः ।

एष संन्यासधर्मो विशेषधर्म इति पूर्वमेवोट्टङ्कितम् । वर्णाश्रमधर्मावलम्बिन्या आर्यजातेर्हिताधायकतया तया एवायमनुष्ठातुं शक्यते, नान्ययेति विशेषधर्मताऽस्य । प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदान्मानवधर्मस्य भेदद्वयं शास्त्रेषु निर्णीतम्, तत्र संन्यासो हि निवृत्तिधर्मस्यान्तिमलक्ष्यभूतः । संन्यासाधिकारस्तु याथातथ्येन वर्णाश्रमधर्मसाधनतो मानवेषु क्रमशो विकसति । पूर्वजन्मसु कृतैः सुकृतैरपि संन्यासाधिकारः प्राप्यते । ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवृत्तिधर्मस्य सदुपायानां शिक्षा, गार्हस्थ्ये च तेषां धर्मानुकूलचरितार्थता, वानप्रस्थ्येऽपि निवृत्तिधर्मसदुपायशिक्षणम्; संन्यासाश्रमे तच्चरितार्थत्वमिति मीमांसाशास्त्रस्य राद्धान्तः । प्रसिद्धस्मृतिकर्तृभिस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिस्तु ब्राह्मणानामेव संन्यासाधिकारो नाऽन्येषामिति निर्दिष्टम् । तथाहि—

"आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ।" —जाबालः

"ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः ।" —मिताक्षराः

"चीर्णे वेदव्रते विद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत् ।" —अङ्गिराः

"एष वाऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।" —मनुः

"संन्याससमयं कृत्वा ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यया ।" —हारीतः

"अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।" —संवर्तः

"चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥" —वृद्धयाज्ञवल्क्यः

"मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः ॥" —बौधायनः ।

इत्याद्युपर्युक्तश्रौतस्मार्त्तवचनमीमांसया सर्वाङ्गपूर्णवैदिक-संन्यासदीक्षाविधिर्ब्राह्मणानां कृत एवेति सिध्यति । पुराणतन्त्रादिषु ब्राह्मणव्यतिरिक्तानामन्यवर्णमानवानामपि कृते गृहपरित्यागपूर्वकनिवृत्तिमार्गावलम्बनविधिः समुपलभ्यते । किन्तु वेदोक्तसंन्यासदीक्षाविधानं तेषां कृते नास्त्येवेति सिध्यति ।

विप्रवर्ज्या अन्ये वर्णा अपि विषयविरक्ता यदि निवृत्तिमार्गमनुसर्तुमिच्छेयुस्तर्हि तेऽपि निवृत्तिसंस्कारसंजिघृक्षवो विरहय्य गार्हस्थमाश्रमं विशिष्टां कामपि प्रव्रज्यां ग्रहीतुं शक्नुवन्ति । एष एव संन्यासाश्रमोचितदीक्षायां वैराग्याभ्यासहेतुकप्रव्रज्यायां च विशिष्टो भेदः । शूद्रागर्भसमुत्पन्नेनापि महात्मना विदुरेण परमहंसगतिरधिगता । तदीयगतासुदेहदाहनिषेधाय युधिष्ठिरमुद्दिश्याशरीरिणी वागुदचरदित्यत्र पूर्वजन्मार्जितसुकृताधिकारमहत्त्वव्यञ्जयित्री देवीभागवतसम्बन्धिनी पौराणिकी कथाऽनुसन्धेया । अतो वेदोक्तसंन्यासदीक्षा ब्राह्मणानामेव केवलं विहिता, अन्यवर्णमहात्मभिस्तु निवृत्तिपोषकप्रव्रज्यैव गृहेलिमेति सर्वशास्त्रसम्मतः पन्थाः ।

संन्यास-दीक्षाधिकारसम्बन्धे श्रुतिस्मृतिषु परस्परविप्रतिपन्नाभासस्वरूपाणि वचांसि यद्यपि समुपलभ्यन्ते, तथापि तेषां सहृदयहृदयग्राह्यं सामञ्जस्यं नूनमेवास्ति । संन्यासविज्ञानदार्ढ्यनिमित्तकानि कानिचित्प्रमाणान्यधोनिर्दिश्यन्ते । तथा हि नारदपरिव्राजकोपनिषदि—अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ । भगवन् ! सर्वकर्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तः । पुनः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पितामह उवाच ॥ शरीरस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-तुरीयावस्थाः सन्ति । तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः सन्ति । तथैव चेत् भगवन् ! संन्यासाः कतिभेदास्तदनुष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति । तथेत्यङ्गीकृत्य तं पितामहेन सन्यासभेदैराचारभेदः कथमिति चेत्तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः । अज्ञानेनाशक्तिवशात् कर्मलोपश्च त्रैविध्यमेत्य वैराग्यसंन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति चातुर्विध्यमुपागतस्तद्यथेति दुष्टमदनाभावाच्चेति विषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात् संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात् प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यासूयाहंकाराभिमानात्मकसर्वसंसारं निर्वृत्य दारैषणा-धनैषणा-लोकैषणात्मकदेहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रकृतीयं सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नो यः सन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी ।

क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसन्धानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसन्यासी । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी । ब्रह्मचर्येण संन्यस्य संन्यासाज्जातरूपधरो वैराग्य-

संन्यासी । विद्वत्-संन्यासी ज्ञान-संन्यासी, विविदिषा-संन्यासी कर्म्म-संन्यासी । कर्म-संन्यासोऽपि द्विविधः ॥ निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यासश्चेति ॥ निमित्तस्त्वातुरः । अनिमित्तः क्रमसंन्यासः ॥ आतुरः सर्व्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः स निमित्तसंन्यासः ॥ दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्वरमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजाऽद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ ब्रह्म व्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण यः संन्यस्यति सः संन्यासोऽनिमित्त संन्यासः ॥ संन्यासः षड्विधो भवति । कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति ॥ कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमन्त्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्द्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत् सर्व्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्द्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लृप्तमाधुकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेकरात्रान्नादनपरः करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्व्वत्यागी । तुरीयातीतो गोमुखः फलाहारी । अन्नाहारी चेत् गृहत्रये देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः ।

अवधूतस्त्वनियमोऽभिशस्तपतितवर्ज्जनपूर्वकं सर्व्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसन्धानपरः। आतुरो जीवति चेत् क्रमसंन्यासः कर्त्तव्यः । कुटीचक-बहूदक-हंसानाम् ब्रह्मचर्य्याश्रमादितुरीयाश्रमवत् । कुटीचकादीनां संन्यासविधिः ॥ परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्न दण्डः सार्व्ववर्णैकभैक्षाटन परत्वं जातरूपधरत्वं विधिः ॥ संन्यासकालेऽप्यलं बुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्व्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेन्न कन्थालेशो नाध्येतव्यो न श्रोतव्यमन्यत् किञ्चित् प्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न शब्दमपि बृहच्छब्दान्नाध्यायेन्न महद्वाचोविग्लापनं गिरा पाण्यादिना सम्भाषणान्नान्यभाषा विशेषेण न शूद्रस्त्रीपतितौदक्या सम्भाषणं न यतेः देवपूजानुत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः ॥ पुनर्यतिविशेषः ॥ कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा बहूदकस्यासंक्लृप्तमाधुकरं हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकवलं । परमहंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रम् ॥ फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्य अवधूतस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु ॥ यतिर्नैकरात्रं वसेन्नकस्यापि नमेत् तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठो यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि

कनिष्ठो हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यात् ॥ न वृक्षमारोहेत न यानादिरूढ़ो न क्रयविक्रयपरो न किञ्चिद्विनियमपरो न दाम्भिको नानृतवादी न यतेः किञ्चित्कर्तव्यमस्त्यस्ति चेत् साङ्कर्य्यम् ॥ तस्मान्मननादौ संन्यासिनामधिकारः ॥ आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोको हंसस्य तपोलोकः परमहंसस्य सत्यलोकस्तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवत् ॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तन्तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम् ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसन्धानं विनाऽन्यथाचारपरो न भवेत् तदाचारवशात् तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसम्पन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्व्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचार इति ॥

अथेदानीं संन्यासाश्रमं चतुर्विधं दर्शयति आश्रमोपनिषदि अथर्व्ववेदेपरिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति ॥ कुटीचकाः, बहूदकाः, हंसाः, परमहंसाश्चेति । तत्र कुटीचकाः, जनक-कात्यायन-याज्ञवल्क्य-हरित-हारीत-माण्डव्य जैमिनिप्रभृतयः ॥ स्वपुत्रगृहेषु भिक्षाचर्य्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।

बहूदकास्त्रिदण्डकमण्डलुशिक्ययज्ञजलपवित्रपात्रपादुकासनशिखा यज्ञोपवीतकौपीनकाषायकेशधारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षाचर्य्यं चरन्तमात्मानं प्रार्थयन्ते। हंसा एकदण्डधारिणः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिरस्तुण्डमुण्डवपनं कृत्वा शिक्यकमण्डलुदण्डहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रं वसन्तो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रकृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा न दण्डधरा मुण्डाः कन्थाकौपीनवाससः त्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा आश्रम उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्डकमण्डलुशिक्ययज्ञजलपवित्रपात्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतानां त्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न तेषां धर्म्मो नाधर्म्मो न ऋतञ्चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्चनायथोत्पन्नमात्राहाराश्चातुर्वर्ण्ये भैक्षाचर्य्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति चतुर्विध संन्यासधर्मः समासः ।

संन्यासोपनिषदि प्रमाणं कुटीचकादिसंन्यासधर्म्मं दर्शयति ॥ तल्लक्षणमाह ॥ त्यज धर्म्ममधर्म्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्यज ॥ अथ संन्यासाश्चतुर्विधाः सन्ति ॥ वैराग्यसंन्यासी, ज्ञानसंन्यासी, ज्ञानवैराग्यसंन्यासी, कर्म्मसंन्यासीति, चातुर्विध्यमुपागतः ॥

तद्यथेति । दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्णमेत्य प्राक्पुण्यकर्म्मविशेषात् संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रविधिमुपागतः शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात् प्रपश्चोपरतो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वो वमनान्नमिव प्रवृत्तिं सर्वां हेयां मत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञान-संन्यासी ॥ क्रमेण सर्व्वमभ्यस्य सर्व्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसन्धानेन देहमात्राऽवशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी ॥ ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्म्मसंन्यासी ॥ स संन्यासः षड्विधो भवति । इत्याह, कुटीचक-बहूदक-हंस-परम-हंस तुरीयाऽतीतोऽवधूताश्चेति ॥ कुटीचकः शिखा यज्ञोपवीति दण्डकमण्डलुधरः कौपीनशाटीकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधन-परः पिठरखनित्रशिक्यादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्र-धारी त्रिदण्डः ॥ बहूदकः शिखादिकन्थाधर स्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत् सर्व्व-समो मधुकरवृत्त्याऽष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लृप्तमधुकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसः शिखायज्ञोपवीत-रहितः पञ्चगृहेषु करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेक-शाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्व्वत्यागी । तुरीयातीतो गोमुखवृत्त्या फलाहारी अन्नाहारी चेत् गृहत्रये देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरी-रवृत्तिकः । अवधूतस्तु अनियमः पतिताऽभिशस्तवर्ज्जनपूर्व्वकं (अभिशस्त इति कलङ्कित अपवादितः) सर्व्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः इति स्वरूपसन्धान पर इति ।”

आर्यजातेर्वर्णाश्रमश्रृङ्खलामनुसृत्य चतुर्थाश्रमस्य संन्यासस्योपर्युक्त प्रका-रेण समुपबृंहितवर्णनं वेदेषु स्मृति-पुराणेषु चाप्युपलभ्यते । वस्तुतो निःश्रेयस-साधनमेव संन्यासस्य परमं प्रयोजनम् । कर्मबन्धनविमुक्तौ स्वस्वरूपोपलब्धौ च तद्विनियोगः । मानवपिण्डे सत्यपि जीवन्मुक्तदशाप्राप्तिर्हि तत्फलम् । संन्यास-दीक्षा जीवन्मुक्तिदशायाथार्थ्यावगतिहेतवे मीमांसादर्शनप्रतिपादितकर्मविज्ञान-पर्यालोचनमत्यावश्यकमधो विविच्यते—

त्रिगुणात्मकप्रकृतिस्पन्दनतः कर्म समुत्पद्यते । तच्च सहजजैवैशभेदात् त्रिविधम् । तद्यथा कर्ममीमांसायां क्रियापादे—

“प्राकृतिकः स्पन्दः क्रिया ।
तत् त्रिविधं सहजैशजैवभेदात् ।

चतुर्दशभुवननिदानमाद्यम्।
पञ्चकोषजननम्।
शरीरत्रयहेतुश्च।
मनुष्यवर्ष्मजं जैवमधिकारित्वाद्धर्माधर्मयोः।
ऐशमुभयसहायकम्।
तत् समष्टिव्यष्टिमिश्रञ्च।
अतो वैचित्र्यमस्य।
मानवाद्देवोऽपि।
तत्प्रकाशो मुक्तावतारेषु।"

प्रलयानन्तरं पुनः सृष्टिदशायां येन ब्रह्माण्डमिदमुत्पद्यते, जड़चेतनात्मकं विश्वं वा येन समुद्भवति, येन च सहजपिण्डधारिणो जीवाश्चतुर्विधभूतसंघा उत्तरोत्तरमभ्युदीयमाना मानवपिण्डमासादयन्ति, ब्रह्माण्डप्रकृतिसम्बन्ध-संवलितं तदेव सहजं कर्मेति समाम्नायते। प्रत्येकेन मानवपिण्डेन सम्बद्धमेव जैवमित्याख्यायते। तदुभयविलक्षणं दैवपिण्डतल्लोक-संबन्ध-संयुक्तमैशमित्युदीर्यते। यतो हि देवाः किलोभयोः सहजजैवाख्ययोः कर्मणोः सञ्चालका व्यवस्थापका वाऽनुभूयन्ते। जैवस्य कर्मणो नितरां प्राधान्यमवगन्तव्यम्। यतो मनुष्यलोकाख्यो मृत्युलोक एवायं ब्रह्माण्डस्यैतस्य केन्द्रीभूतः सम्मतः। मृत्युलोकाद्देवलोकं प्रस्थिता नित्या नैमित्तिका अपि देवाः सृष्टिसामञ्जस्य-संरक्षण-निमित्तं मानवलोकमवतरन्ति। ब्रह्माण्डेऽत्र कर्मभूमिर्मानवलोक एव, अवशिष्टा लोका भोगभूमयोऽवगन्तव्याः। मृत्युलोकापरनामा भारतवर्षाख्यो मानवलोको हि कर्मभूमिः, किन्तु देवदुर्लभ-जीवन्मुक्तावस्थोद्भावको मुक्तिप्रदश्च भारतद्वीप एव। मुक्तिगतिरपि शुक्ला, ऐशी, सहजा चेति त्रिविधा। उग्रपुण्यकर्माणो महात्मानो ज्ञानिनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा समुन्नतलोकानधिवसन्तः सत्यलोकमासाद्य यद् ब्रह्मीभवन्ति, सा किल शुक्लागतिरभिधीयते, यया च मानवलोकात्प्रतिष्ठमाना जीवाः समुन्नतदैवयोनिष्वपि दुर्लभमीशभावं भजन्तोऽन्ते ब्राह्मं, वैष्णवं शैवं वा पदमधिगच्छन्तः प्रलये ब्रह्मीभावमापद्यन्ते, सा गतिरैशी बोद्धव्या। शुक्ला ऐशी वेति गतिद्वयी देशकालसापेक्षा। देवदुर्लभा सहजा गतिस्तूभयविलक्षणा। नेयं देशकालयोः सापेक्षतामवलम्बते। यया खलु कश्चन महात्मा ज्ञानप्रभावात् निजाशेषवासनाक्षयं विदधत्, मनसोऽपि विलयनमनुतिष्ठन् पञ्चभ्योऽपि कोषेभ्योऽतीतो भृष्टसंचितक्रियमाणकर्मबीजः केवलं प्रारब्धमेव कर्म भुञ्जानो जीव-

त्रैव मुक्तो ब्रह्मीभावमनुभवति, सा सहजेति कथ्यते। जीवन्मुक्तदशायां सञ्चितानि कर्मबीजानि ज्ञानाग्निना दग्धानि नाङ्कुराय प्रकल्पन्ते। निर्वासनत्वात् क्रियमाण-कर्मकलापोऽपि न जीवन्मुक्तं स्पृशति। द्विविधमपीदं सञ्चितं क्रियमाणं कर्मजातं जीवन्मुक्तस्य चित्ताकाशतोऽपसर्पत् ब्रह्माण्डप्रकृतिचिदाकाशमाश्रयते। तदीयं शरीरोत्पत्तिनिदानभूतं प्रारब्धमपि कर्म कुलालचक्रवत् नरीनृत्यमानं भोगावसाने सशरीरपातं प्रणश्यति। सैषा जीवन्मुक्तदशावाप्तिरेव संन्यास-दीक्षाया अन्तिम-लक्ष्यभूता। जीवन्मुक्तिरियं संन्यासस्य परमहंसदशायामुत्पद्यते। तुरीया-तीतावधूतप्रभृतयः परमहंसस्यैव नामान्तररूपा अवस्थाविशेषाः सन्ति। सैव जीवन्मुक्तदशा संन्यासगीतायामीशकोटिब्रह्मकोटिभेदेन द्विविधा प्रतिपादिता निभालनीया।

४—कलिवर्ज्यप्रकरणम्।

जीवानां समष्टिकर्माण्यनुसृत्य अनादिरनन्तो महाकाल एव कल्प-मन्वन्तर-कृत-त्रेता-द्वापर-कलियुगादि-भेदभिन्नो बहुविधरूपाणि समालम्बते। कलिस्तु सर्वतो निकृष्टः। अत्राल्पायुषोऽल्पमेधसोऽल्पशक्तयश्च जीवाः प्रादुर्भवन्ति। धृतिशक्त्यादिन्यूनत्वेन कलियुगे मृत्युलोकस्य दैवलोकैः सह सम्बन्धो नितरां शिथिलायते, मनुष्यलोकवर्त्तिनां जीवानां धर्मसाधनाधिकारादयश्च सर्वथा ह्रास-मुपगच्छन्ति। अतः कारणादेव पुराणेषु कलिवर्ज्यप्रकरणे संन्यासादिनिषेध-वचनानि समुपलभ्यन्ते तथाहि ब्रह्मवैवर्त्ते—

> अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पलपैत्रिकम्।
> देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्॥

एतादृशवचनानि बृहन्नारदीयादिष्वपि दृग्गोचरतामुपयान्ति। पुराणग्रन्था वेदभाष्यरूपत्वान्न त उपेक्षणीयाः। तदीयवचनान्यपि नूनं मीमांसितव्यानि।

विधेया विधयो मौलिककारणाभावेन शक्तेरल्पतया वा कलिकाले निषिध्यन्त इति कलिवर्ज्यप्रकरण-निषिद्धवचन-पर्यालोचनेन सिध्यति। अश्वमेधस्तु मौलिककारणाभावेन निषिद्धः। यतः कलियुगे समस्तमेव भूमण्डलं निजाधीनं विधातुमेकः सम्राट् सुतरामसमर्थः। एतन्मौलिको हेतुर्दैवलोकसम्बन्धविच्छेद एव। गोमेधविषये शास्त्रेषु इदमुपलभ्यते यत् मेध्या गावः पुनर्जीवनं लभन्तेस्म। यथाविधि यज्ञानुष्ठानेन दैवसाहाय्येन यज्ञीयपशूनां सद्गतिस्तु अवश्यंभाविनी। अतोहि गोजातेर्गुरुणा गौरवेण दैवजगत्-सम्बन्ध-सम्बद्धा एतादृशविषया दैव-

सम्बन्धशून्ये कलियुगे निषेद्धव्या एव । एतादृशपुराणप्रोक्तनिषेधवचनेषु मौलिककारणकलापाभाव एव हेतुः । एवञ्चाश्वालम्भे गवालम्भे च मूलकारणाभाव एवेति निष्कर्षः । देवरेण सुतोत्पत्तिरपि मूलकारणाभावेनैव सह सम्बध्नाति । कामजसृष्टि-संकुले कलावत्र पुरुषेषु योगशक्तिराहित्यात् स्त्रीषु हि धर्मशक्तेरभावात् देवरेण सन्तानोत्पत्तिर्नाम नियोगोऽपि मौलिककारणाभावादेव निषिद्धः । नियोगस्य शास्त्रोक्त-पवित्रता-संरक्षणं कलिकाले न सम्भवति । किन्तु पलपैत्रिकं (श्राद्धेमांसपिण्डदानं) संन्यासदीक्षा चेति द्वयं न मौलिककारणाभावेन, प्रत्युत शक्तेरभावादेव निषिद्धम् । मांसभोजिने प्रेताय मांसपिण्डदानं तन्त्रोक्तायां वेदोक्तायां च पद्धतौ परमप्रयोजनीयत्वेन समर्थितमास्ते । भारतस्य विविधप्रान्तेषु मांसपिण्डदानप्रथा साम्प्रतमपि यत्र कुत्रचन निभाल्यते । अतः संन्यासदीक्षाऽपि तथैव बोद्धव्या । कलियुगे संन्यासदीक्षाविधिवचनान्यपि शास्त्रेषु समुपलभ्यन्ते—

यावद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्त्तते ।
तावन्न्यासोऽग्निहोत्रं च कर्त्तव्यं तु कलौ युगे ॥

—भगवान् व्यासः

इदानीं समये वैदिकस्य तान्त्रिकस्य लौकिकस्य च संन्यासाश्रमस्यानेका रीतयो बहुविधाः श्रेणयश्च मोक्षभूमौ भारतद्वीपेऽत्र बहुत्र दृष्टिगोचरीभवन्ति । प्राचीनकालापेक्षया साम्प्रतमेषां विस्तरो नितरां प्रवर्द्धमानः संलक्ष्यते । अतो नैत उपेक्षणीया इति निर्विवादम् । इदमपि प्रायो निर्विचिकित्स्यं यत् शक्तेरभावात् कलौ शास्त्रनिषिद्धानां धर्माणां दुस्साध्यत्वात् ते सुविचारं निषेवणीया आश्रयणीयाश्च । सम्प्रति तादृशधर्माः पूर्णरूपेण नानुष्ठातुं शक्यन्त इत्यपि निश्चप्रचम् । इदानीन्तनानि संन्यासरूपाणि आपद्धर्मानुसारेण शास्त्रविरुद्धरीत्या वा समनुष्ठितान्यपि प्रायो दुर्बलानि दैनंदिनं क्षीणतामुपढौकन्ते । परमहंसदशायाः पूर्वोक्तावस्था तु न केवलं दर्शनविषयत एव, श्रवणविषयतोऽपि सर्वथाऽतितिरोदधाति । कुटीचक-बहूदकादीनां दीक्षाऽऽचारव्यवहारादयश्च सर्वतो लुप्तप्राया एव । वैदिकसंन्यासिष्वपि परमहंसदीक्षया एव सर्वे अहमहमिकया दीक्षिता दृश्यन्ते । अवधूतपरिव्राजकादिनामविख्याता तान्त्रिकसंन्यासदीक्षाऽपि विलक्षणैव लक्ष्यते । लौकिकप्रव्रज्यापद्धतयोऽपि तत्तन्मतपन्थप्रवर्त्तकाचार्यनामतः प्रचरन्ति प्रायशो मोक्षभूमौ भारतद्वीपेऽत्र । एतैरुपर्युक्तकारणकलापैर्निवृत्तिपथपथिकस्य व्यक्तिमात्रस्यापि कृते निबन्धग्रन्थस्य पद्धतेश्च निर्माणं नितरामावश्यकम् ।

५—यतिधर्म-मौलिक-रहस्यम् ।

यथाहि महतो वटवृक्षस्य सम्पूर्णमपि स्वरूपमेकस्मिन् अल्पीयसि वटबीजे सूक्ष्मरूपेण निहितं तिष्ठति, तथैव निवृत्तिधर्माधारभूतं जीवन्मुक्तिप्रदं संन्यासतत्त्वं वेदोक्ते प्रैषमन्त्रे संतिष्ठते। सत्य-शौच-दया-दानाख्यैश्चतुर्भिः पादैर्धर्म इव सात्त्विकधैर्य-सात्त्विकज्ञान-परमवैराग्य-प्रैषमन्त्रस्वानुभवाभिधैश्चतुर्व्यूहैः संन्यासधर्मोऽपि संरक्षितोऽस्ति। सात्त्विक्या धृतेः, सात्त्विकस्य ज्ञानस्य, परमस्य वैराग्यस्य च लक्षणानि वेदशास्त्रेषु बहुत्र समुपलभ्यन्ते। सर्वविधैरपि साधुसंन्यासिभिः प्रैषमन्त्ररहस्यानुशीलनं नूनमेव विधेयम्। त्रयाणां भूर्भुवःस्वर्लोकानां परित्यागसंकल्प एव प्रैषमन्त्रस्य बहिरङ्गमवधेयम्। "लोकत्रयसम्बन्धसंवलिता निखिला अपि कामनाः परित्यक्ता" इति वाक्योच्चारणपूर्वकं तदर्थमननेनैव प्रैषमन्त्रः सुसिद्धो भवति। भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयस्य स्वरूपप्रतिपत्तये स्वकीयस्यैतस्य ब्रह्माण्डस्य स्वरूपपरिज्ञानं नितरामावश्यकमिति तत्स्वरूपमधो निर्दिश्यते—

अस्मदाश्रयीभूतस्यास्य ब्रह्माण्डस्य चतुर्दश विभागाः सन्ति। तेषु तलाऽतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-पातालाख्यानि सप्त भुवनान्यधःस्थानि, भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्याभिधानानि सप्त उपरि स्थितानि विज्ञेयानि। निम्नस्थाः सप्त लोकास्तु शिष्टसम्प्रदायैर्वर्णाश्रमधर्मावलम्बिभिरार्यैः परित्याज्या एव सन्ति। सप्ताऽधस्तनेषु लोकेषु असुराणां निवासः। असुरा अपि देवयोनिविशेषा एव। तदीयशरीराण्यपि देवपिडान्तर्गतान्येव। सप्तस्वधोलोकेषु स्वर्लोकापेक्षयापि समधिकमिन्द्रियभोगसुखमवधेयम्। मद्यमांसस्त्रीनिषेवणादीनामन्येषामैश्वर्यादीनामेवमासुरभावपरिपूर्णं वर्णनमुपलभ्यते, यदार्यधर्माणः शिष्टजना न तत् कामयन्ते। अतस्तदासक्तिराहित्यात् तत्त्यागसंकल्पोऽनावश्यक एव। उपरि स्थितेषु सप्तसु भुवनेषु भूर्भुवःस्वरित्याख्ये लोकत्रये किल सात्त्विकस्येन्द्रियभोगसुखस्य सम्बन्धो विज्ञायते। इन्द्रिय-मनो-बुद्धि-प्रकृतिषु एकैकं स्ववशे स्थापयन्तो महात्मान एव क्रमशो महर्जनतपस्सत्याख्येषु लोकेषु निवसन्ति, इति योगशास्त्रस्य उपनिषदां च राद्धान्तः। अतो दृष्टानुश्रविकसुखपरित्यागिभिः संन्यासिभिः सप्तोर्ध्वलोकेष्वपि उपरि स्थितानि चतुर्भुवनानि समाश्रयणीयान्येव सन्ति। जीवन्मुक्ताः संन्यासिनस्तु मृत्युलोक एव निःश्रेयसमधिगच्छन्ति। तदभावे उपरि स्थितेषु चतुर्लोकेषु संन्यासिनां निवासः स्वाभाविक एव। संन्यासिभिः "भूः संन्यस्तं मया" इत्यादिवाक्यैः भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोका एव संन्यस्तव्याः।

भूर्लोकस्यान्तर्गतानि जम्बू-प्लक्ष-शाक-कुश-क्रौञ्च-शाल्मली-पुष्कराख्यानि सप्तद्वीपानि विराजन्ते । तानि तत्तद्वातावरणरूपैः सप्तसमुद्रैः परिवेष्टितानि सन्ति । एतानि देवलोकभूतानि अस्मदाश्रयीभूतं मृत्युलोकं परितो विराजन्ते । एतेषु केवलं जम्बूद्वीपे नव वर्षाणि, पितृलोकनरकलोकप्रेतलोकाश्चेत्यादिद्वादशलोकाः सन्ति । तेषु नववर्षेषु मृत्युलोकापरनामको मनुष्यलोको भारतवर्षमवधेयम् । अवशिष्टानि अष्टौ वर्षाणि देवलोकभूतानि विज्ञातव्यानि । एवं हि चतुर्दशभुवनपारस्परिक-विभागविस्तरतया अस्मदाश्रयीभूतभारतवर्षरूपोऽयं मृत्युलोको ब्रह्माण्डस्यैतस्य एकसहस्रैकशताधिकः षट्सप्ततितमो (११७६) भागोऽवगन्तव्यः । उभौ भूर्लोक-भुवर्लोकौ मिलित्वा भौमस्वर्ग इत्युच्यते । एतयोर्भूर्लोकभुवर्लोकयो भौमस्वर्गभूतयोर्वातावरणे निखिलानि ग्रहनक्षत्रराशिचक्रादीनि विद्यमानानि सन्ति । एतदन्तिमसीमनि ध्रुवलोकः, योऽसौ रात्राबुत्तरदिशि स्थिररूपो निभाल्यते । ध्रुवलोकस्याप्युपरि उत्तरतः स्वर्लोकोऽस्ति । इमे त्रयो भूर्भुवःस्वर्लोका उत्तरोत्तरमिन्द्रियसुखभोगविलासागारभूताः सन्तिः । एभ्योऽप्युपरि स्थितेषु लोकेषु इन्द्रियसुखस्य न किमपि महत्वमिति चतुर्दशभुवनरहस्यमनुभूय सरहस्यं प्रेषमन्त्रं मननपूर्वकमुच्चारयता संन्यासिना भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः संन्यस्तव्यास्ततोऽनु तेन तदूर्ध्वलोकेषु समुपस्थातव्यम् यद्वर्णनमुपरि समनुष्ठितमस्माभिः । परमहंसेन संन्यासिना तु इहैव मृत्युलोके मुक्तेन भवितव्यम्, अन्यथा भूर्भुवःस्वर्लोकेभ्योऽप्युपरि स्थितलोकेषु गन्तव्यम् । एतदेवातिसूक्ष्मं दैवलोक-सम्बन्ध-संवलितं पारलौकिकं रहस्यपरिपूर्णमलौकिकं मौलिकं यतिधर्मतत्वं विद्वद्भिर्विज्ञातव्यम् ।

६—ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थ-समस्या ।

ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थाश्रम-नामशेषता-सम्बन्धे बहूनि वचनानि शास्त्रेष्वपि समुपलभ्यन्ते, प्रत्यक्षतोऽपि तयोर्नाशोऽनुभूयते । गर्भाधानादिसंस्कारपद्धतेः प्रणाशेन, पित्रोर्विषयव्यामोहताप्राबल्येन, विप्राणां निवृत्तिपरतानिरोधेन, तपोवनानामुच्छेदेन, भूसुराणां भृतकाध्यापनादिना बहुविधकारणकलापेन ब्रह्मचर्याश्रमो नाशमुपगतः । गृहस्थाश्रमे च विषयविरागिताया निवृत्तिपरतायाश्च प्रायशो ह्रासेन, ब्राह्मणानां तपःशक्तिन्यूनतया, वर्णाश्रमधर्मस्य शिथिलतया, तीर्थेषु पवित्रताऽध्यात्मचिन्तन-विद्याव्यासङ्गादीनामभावेन, तपोवनसुरक्षारीतितिरोहिततया, तादृश्यैवापरहेतुपरम्परया च वानप्रस्थाश्रमद्रुमोऽपि निर्मूलः

समजनि। यत्र कुत्रचन ब्रह्मचर्याश्रमनामव्यपदेशभाजोऽनेके विद्यालया यद्यपि समुपलभ्यन्ते, तथापि ते केवलं प्रदर्शनमात्रोपयोगिनो यतस्तेषु वर्त्तनं भुञ्जानैरध्याप्यन्तेऽन्तेवासिनः। दण्डिस्वामिषु दशनामिसंन्यासिसमुदायेषु वैष्णव-सम्प्रदायान्तर्गत-बहुविध-साधु-सम्प्रदायेषु च ब्रह्मचारिनामधारिणो निरीक्ष्यन्ते, संन्यासिष्वपि मठस्थब्रह्मचारिणामेका रीतिरेव प्रचरति, तादृशाः सर्वेऽपि ब्रह्मचारिनामानो नारम्भतो ब्रह्मचर्याश्रमपालनबद्धपरिकारा विज्ञेयाः। अनेके साधवो विवाहसंस्कारानन्तरं ब्रह्मचारिणो जायन्ते। अतो निश्चप्रचमिदं यत् ब्रह्मचर्यनामा आद्य आश्रमो न याथातथ्येन प्रचारयितुं शक्यते। पाठशालासु कलाशालासु (स्कूल-कालेज) तदीयच्छात्रनिवासेषु तत्तदाश्रमेषु च ब्रह्मचर्याश्रमाचारानुवर्त्तिनः कांश्चन शुभान् देशकालोपयोगिन आचारान् पालयित्वा कथं कथमपि ब्रह्मचर्याश्रम-बीज-संरक्षणं कर्त्तुं शक्यते। साधुसंन्यासिमहात्मसु ये किल ब्रह्मचारिनामतो विख्यातास्तैर्हि यथाशक्यं वानप्रस्थाश्रमधर्माचारान्, संन्यासाश्रमस्य वा कुटीचकबहूदकयोराचारान् वा परिपालयद्भिर्वानप्रस्थाश्रमस्थैः संन्यासाश्रमस्थैर्वा भूत्वा नूनमनाश्रमित्वकलङ्कपङ्कः प्रक्षालयितव्यः। अनेनैव प्रकारेण कलिकालेऽप्यत्र ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोर्बीजरक्षा सम्भाव्येत, आश्रमधर्मस्य वैषम्यमपि दूरापास्तं भवेत्। प्रवृत्तिपथपथिकैस्तु निवृत्तिमार्गप्रवेशावसरे प्रथमं तीर्थसंन्यासव्रतमाचरद्भिः तीर्थसेवनं साधुसंगं तपश्चरणादिकमनुष्ठाय वानप्रस्थाश्रमस्य कतिचन नियमाः पालयितुं शक्यन्ते। अनया सुकौशलपूर्णयत्नपरम्परया चतुर्णामप्याश्रमाणां तदीयधर्माणां च बीजरक्षणं भवितुमर्हति।

इदानीं संन्यासधर्मसम्बन्ध-संवलिता विषया मीमांस्यन्ते। कलियुगे सर्वतः पूर्वं भगवच्छङ्करपादैः संन्यासधर्मः संस्कृतः। तदानीं देशकालपात्रविचारतः संन्यासिनां कृते "आचार्य" शब्दस्तैः प्रयुक्तः। तदेवत् 'पद्मपादाचार्य'—'त्रोटकाचार्य'-प्रभृति नामतो विज्ञायते। तस्मिन् समये कुटीचक-बहूदकयोराचारान् पूर्वं परिपाल्य हंसदीक्षया संन्यासिनो दीक्ष्यन्तेस्मेत्यनुमीयते। यतो हि परमहंसस्तु स्वयं सिद्धो भवति, न तस्य काऽपि दीक्षा भवितुमर्हति। एवं संन्यासधर्मसोपानानि क्रमश आरोढुं तदानीं काऽपि मर्यादा आसीत्। संन्यासधर्मडिण्डिमं नादयद्भिरिदानीन्तनैः सर्वैरिव 'परमहंसपरिव्राजकाचार्य'—'जगद्गुरु' प्रभृत्युपाधयः परित्यक्तोपाधिभिस्तैर्न व्यवह्रियन्तेस्म। तैस्तु दीर्घोपाधिपरम्पराव्यवहारस्तपोनाशकारी लज्जाजनकश्चेति प्रतीयतेस्म। अनन्तरं बहुषु शिष्य-परम्परासु व्यतीतासु

'शङ्करसम्प्रदाय' आविर्भूतः। ततश्च दशनामिनां 'गिरी'-'पुरी'-प्रभृतीनां प्रादुर्भावः समजनि। तदनन्तरमेव ब्राह्मणव्यतिरिक्ता अपि दशनामिषु दीक्षिताः समभवन्। मठस्थब्रह्मचारिणां पद्धतिरपि तदैव प्रचलिता। सर्वमिदं भगवतआदि-शङ्कराचार्यस्य समयतः परस्तात् प्रचरितमासीत्। फलतः कालान्तरे शनैः शनैरुपर्युक्तं प्रचलितमभवत्। यथा हि शनैः शनैः दशनामिसंन्यासिसंघानामसमर्थतया प्राचीनसंन्यासधर्मस्य सर्वेऽप्याचारा यथायथं प्रतिपाल्यमाना नावलोक्यन्ते। तथैव मठस्थब्रह्मचारिणो हि वानप्रस्था वा संन्यासिनो वेति न ज्ञायते। शङ्करसम्प्रदाये दण्डिस्वामिषु संन्यासधर्माचारपरिपालनमन्यापेक्षया यथा कथञ्चित् किमपि दृष्टिगोचरीभवति। किन्तु तेष्वपि प्राचीनानां कुटीचक-बहूदक हंस-परमहंसानामाचारपरिपालनपरिपाटी न प्रत्यक्षीक्रियते। तेषु यद्यपि ब्राह्मणानामेव प्राधान्यम्। किन्तु विद्याहीना वा सदाचाररहिता वा सर्वे ब्राह्मणब्रुवा अहमहमिकया परमहंसा जायन्ते। तेषु वैदुष्यविमर्शो नावाप्यते। ते किलैकदण्डधरा हंसधर्माणो भवन्ति। वैष्णव-सम्प्रदायेष्वपि कुत्रचन ब्राह्मणानामस्ति प्राधान्यम्, ते हि कुटीचकधर्मप्रधानास्त्रिदण्डधारिणो लभ्यन्ते। वेद-शास्त्रेषु कुटीचक-बहूदक-संन्यासिनां शिखासूत्रधारणविधिर्विद्यते नान्यत्र। एवं हि प्राचीन-मर्यादा-परिपालनपुरस्सरं क्रमशः सदाचारसोपानारोहणपरिपाटी यावन्न प्रचार्येत, न तावत् संन्यासधर्ममर्यादा स्थैर्यमभ्युपेयादिति।

७—संन्यासपद्धतेरावश्यकत्वम्!

पुराकाले चतुर्ष्वपि ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-संन्यासाश्रमेषु चतुर्णामपि ब्राह्मणाः, त्रयाणां क्षत्रियाः, द्वयोः वैश्याः, केवलस्यैकस्य गृहस्थाश्रमस्यैव शूद्राः पालनकर्त्तारस्सन्तोऽभ्युदयनिःश्रेयसमार्गे यथायोग्यं प्रवर्त्तन्ते। संन्यासे ब्राह्मणानामेवाधिकार आसीत्। तदानीं संन्यासिनामतीवाल्पीयसी संख्या श्रूयते। ब्राह्मणाः संख्याधिक्येन वानप्रस्थाश्रममेवाधिवसन्तो बभूवुः, कठिने संन्यासाश्रमे सर्वथा विषयविरक्ताः परित्यक्तसर्वैषणा आत्मदर्शिनो व्रततपोनिरता ब्राह्मणा एव प्रविविशुः। किन्तु कलावत्र सर्वतस्तद्विपरीतमिव प्रतिभाति। ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोः केवलं नाममात्रमेवावशिष्यतेऽत्र मोक्षभूमौ भारतद्वीपे सर्वेऽपि वर्णाः स्वस्वधर्मपालने नितरां काठिन्यमनुभवन्ति। एतेन गृहस्थाश्रमोऽपि हीनबलः संवृत्तोऽस्ति। सर्वेऽपि वर्णाः संन्यासिनो जायन्ते। अतः

सम्प्रति सन्यासिनां संख्या आवश्यकतामतिशेते । गृहस्थाश्रमेऽसौविध्यमनुभूय जीविकासाधनार्थं सर्वेऽपि वर्णाः संन्यस्यन्तीति कलिकालप्रभावविजृम्भणमेवात्र मुख्यो हेतुः । प्राचीनवैदिकसंन्यासस्य पूर्णता तु दूरापास्ता, छायापि यत्रकुत्र सुमहता काठिन्येन समुपलभ्यते । कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाख्यानि यथाधिकारं क्रमश आरोहणीयानि संन्यासाश्रमस्य सोपानान्यपि याथातथ्येन न क्वापि दृष्टिगोचरतामुपयान्ति । यद्यपि कुत्रचन संप्रदाये संन्यासाश्रमे केवलं ब्राह्मणा एव दीक्ष्यते; तथापि तेषामाधिक्येन नैरङ्कुश्यात् हलग्राहिणोऽपि ब्राह्मणाः संन्यासाश्रमे प्रविशन्ति । संन्यासाश्रमस्य मूलभूतं ज्ञानं तु प्रायशस्तेषु दुर्लभमेव संवृत्तम् । केवलस्य बहिरङ्गमात्रस्यैव संन्यासे प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । यत्र सम्प्रदाये केवलं ब्राह्मणाः संन्यस्यन्ति, तत्रापि तदाचारेषु सुमहान् भेदो दृश्यते । केचन संन्यासिनः कुटीचकस्य, अपरे बहूदकस्य, अन्ये परमहंसस्य, वा कांश्चिदाचारान् पिपालयिषन्ति । केचन त्रिदण्डिनोऽन्ये एकदण्डिनश्च दृश्यन्ते । दण्डधारणेऽपि मतभेदः पन्थभेदश्च सम्वृत्तः । कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाश्रमाणां न कोऽपि शिक्षादीक्षाक्रमो निभाल्यते । कुत्रचित् शिखासूत्रत्यागिनः ब्राह्मणव्यतिरिक्ता अपि परमहंसा अन्यत्र शिखासूत्रधारिणो ब्रह्मचारिनामानो निरीक्ष्यन्ते । ते कृतबहुविवाहा अपि ब्रह्मचारिण एव भवन्ति । एवंभूताश्चतुर्ष्वप्याश्रमेषु कुत्रान्तर्भवन्तु ? क्वापि ब्रह्मचारिभूतैरेतै र्वानप्रस्थ-कुटीचक-बहूदकादीनां यथाक्रमं कथञ्चित् शिक्षाऽप्यधिगम्यते । किन्तु तादृशशिक्षाया न क्वापि समीचीना सुव्यवस्था विद्यते । उपर्युक्तशास्त्रप्रमाणानुसारं कुटीचक-बहूदक-संन्यासिनां कृते शिखासूत्रधारणव्यवस्था लभ्यते । कुटीचकादिचतुर्विध-संन्यासिश्रेणीनां पार्थक्यरूपेण शास्त्रेषु शिक्षाक्रममहत्त्वं निर्दिष्टमास्ते । यत्र कुत्र ब्राह्मणानामेव संन्यासग्रहणविधौ प्रचलिते सत्यपि न तेषां क्रमोन्नतये यथाक्रमाधिकारप्राप्तये वा साक्षात् साहाय्यविधायकः कोऽपि निबन्धग्रन्थः पद्धतिग्रन्थश्चाप्युपलभ्यते । यथा तथा वा श्राद्धतर्पणादिकमनुष्ठाय प्रेषमन्त्रोच्चारणपूर्वकं बुधा अबुधा वा, ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा, हलग्राहिणो विद्याहीना वा ब्राह्मणजातीया यद्यपि संन्यस्यन्ति, किन्तु स्वीययथाक्रमसमुन्नतये न तैः कोऽपि मार्गः समुपलभ्यते । अत एतत्प्राचीनपरम्पराप्रवर्त्तितसंन्याससोपानारोहणाय समुद्यतानां तत्तत्साम्प्रदायिकसाधुसंन्यासिनां कल्याणसाधनाय निबन्धग्रन्थस्य पद्धतिग्रन्थस्य च महदावश्यकत्वं श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकैरनुभूय संन्यासगीतानामनिबन्धग्रन्थः संन्यासधर्मपद्धतिश्चानुसन्धाय प्रकाश्यते ।

कलिकालेऽस्मिन्निदमेकं महद् वैलक्षण्यं समुपस्थितं यत् चत्वारोऽपि वर्णाः तदीया नार्यश्चापि साधु-संन्यासिनामरूपं ग्राहं ग्राहं संन्यासधर्माचारान् परिपालयन्ति। एतदीयसंख्याऽप्यधिकायते। निवृत्तिपथपथिकाः साधवो नानासम्प्रदायपन्थानुरूपेण विभिन्ननाम्नाऽभिधीयन्ते। तदीयेषु वैज्ञानिकसिद्धान्तेषु, मौलिकरहस्येषु, लक्ष्येषु आचारविचारेष्वपि परस्परविरुद्धो भेदः परिलक्ष्यते। एवं सत्यपि तेषु तासु वा ज्ञानवैराग्ययोगसाधनतपस्यादीनां सद्भावः प्रवर्त्तते येन सनातनधर्मरक्षाकार्यमनायासतो बोभूयते। अतो नैते सम्प्रदायपन्थादयः समुपेक्षणीयतामावहन्ति। तादृशसम्प्रदायपन्थसाधूनामपि अभ्युदयनिःश्रेयससाधनार्थम् आत्मज्ञान-शास्त्रज्ञान-वैराग्याद्यभिवृद्ध्यर्थं सर्वविधसमुन्नत्यर्थं च साक्षाद्रूपेण साहाय्यदायकं ग्रन्थद्वयमिदमित्यत्र न कोऽपि सन्देहलेशावकाश इति।

८—संन्यासदीक्षाक्रमः।

वैदिकसंन्यासपद्धत्यनुसारेण कुटीचकसंन्यासदीक्षा नाम प्रथमं सोपानम्। साधनवैराग्यसम्पादनाय अधिकारप्राप्तिनिमित्तं च सर्वविधैरपि संन्यासिभिः प्राथमिकं कुटीचकसोपानमेवानुसर्त्तव्यम्। ब्राह्मणकुले लब्धजन्मना सर्वविधसंस्कार-सुसंस्कृत-शरीरेण सांसारिक-विषयविषविरक्तचेतसा प्रवृत्ति-निवृत्तिमार्गयोर्हेयोपादेयतां सुदृढं विजानता मुमुक्षुणा निवृत्तिपथपथिकस्य श्रीगुरुदेवस्य चरणसरोरुहं समाश्रित्य सप्रणिपातं सप्रश्रयं सपादसेवनं च जिज्ञासया कृतकृत्येन भूत्वा निम्ननिर्दिष्टरूपा प्रार्थनाऽनुष्ठेया—

ज्ञानानन्द! दयासिन्धो! शरणागतवत्सल!।
त्वत्पादपद्मशरणं प्राप्तं मां तारयाऽधुना॥
संसारे! त्रिविधान् तापान् सोढुं शक्तिरतः परम्।
नास्ति नास्त्येव, वैरस्यं तत्र तत्रानुभूयते॥
दुःखं सर्वं हि तद्भीत्या त्वामहं शरणं गतः।
कृपां कुरु महाप्राज्ञ! दुःखनाशो भवेद् यतः॥
प्राप्नुयां परमं सौख्यं शाश्वतं सर्वतोऽधिकम्।
समुद्धर दयालो! मां त्वं समर्थोऽसि सर्वथा॥
सर्वदा चरणद्वन्द्वं तव मे शरणं भवेत्।
त्वदृते शरणं नान्यः प्रपन्नं मां समुद्धर॥

शिष्यं प्रति गुरुवचनम्—

यद्येवं ते निश्चयश्चेद् गत्वा संबोध्य बान्धवान् ।
वत्सागच्छात्र संन्यासस्याधिकारी ततो भव ॥
ब्रह्मविद्योपदेशस्य श्रवणात् कृतकृत्यताम् ।
आपुर्देवाश्च मुनयः तत् सर्वं हि ब्रवीमि ते ॥
श्रुत्वा मत्वाऽनुभूय त्वं जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥

दृष्टानुश्रविकविषयविरक्तचेतसा निवृत्तिमार्गाश्रयणं श्रेयस्करं मन्यमानेन वानप्रस्थाश्रमपरिपालनाभावे वर्षत्रयम्, एकवर्षम्, मासषट्कं वा तीर्थभ्रमण-तीर्थवाससाधुसंगगुरुसन्निधानादिकमाचरता सब्रह्मचरणं तपश्चरणं विदधता साधकेन नैजयो वैराग्याधिकारयोः पूर्वं पूर्णरूपेण परीक्षणमनुष्ठेयम्। ततो नु स्वस्मिन् तीव्रसंवेगमवगत्य मातृपितृस्त्रीबन्धुप्रभृतिभिरनुज्ञातेन श्रीगुरुचरण-शरणं शरणीकृत्य संन्यासदीक्षा गृहेलिमा ।

"यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" ।

इति श्रौतनिदेशात् ज्ञानवैराग्यसम्पन्नस्य भाग्यवत आत्मज्ञानिनः साधकस्य प्रव्रज्याग्रहणं न देशकालसापेक्षम् । सत्यामपि वैराग्यप्रबलतायामवशिष्टकर्त्तव्य-बुद्धिना तेन मातृपित्रादिगुरुजनानां स्त्रीपुत्रमित्रादिस्वजनानां च शुभवासना-सूचिका आशिषः, सम्मतयश्च ग्रहीतव्या एव । प्रव्रज्याग्रहणतः पूर्वं देवर्षिपितॄणां श्राद्धतर्पणादिना कृपाप्राप्तिरिव गुरुजनस्वजनादीनामाशीर्वादसम्मतयोऽपि साधकस्य परममङ्गलाय कल्पन्त इति अवशिष्टकर्त्तव्यबुद्धिना मुमुक्षुणा पुरुषेण नूनं विश्वसनीयम् ।

कृतज्ञता, परलोकविश्वासः, दैवेषु जगत्सु श्रद्धा, गुरुभक्तिः, गुरुवेदान्त-वचनेषु विश्वासः, वर्णाश्रमधर्मनिष्ठा, स्वधर्मपरिपालनप्रियता, धृतिः, शमः, दमः, तितिक्षा, विषयोपरतिः, अर्थकामविमुखता, धर्ममोक्षयोस्तीव्रसंवेगः, वित्त-पुत्र-दार-लोकैषणातोऽत्यन्तपराङ्मुखत्वमित्यादयो निवृत्तिपथपथिकोपयो-गिवृत्तयोऽधिकारिशिष्ये लभ्यन्त इति श्रीगुरुदेवो निपुणं परीक्ष्य विशेषयोग्यता-वाप्तये कृच्छ्र-चान्द्रायण-तीर्थभ्रमण-गङ्गास्नान-गायत्रीपुरश्चरण-तारकब्रह्ममन्त्र-जपादिद्वारा श्रीगुरुदेवानुज्ञातैरुपायान्तरैर्वा योग्यपात्रताधानपुरस्सरं स्वशिष्यं संन्यासदीक्षया दीक्षयेदिति सनातनः पन्थाः ।

१—गायत्रीपुरश्चरणविधिः ।

ब्राह्मणवर्णोद्भवानां मानवानां स्वस्मिन् संन्यासग्रहणयोग्यतासम्पादनाय गायत्रीपुरश्चरण-रुद्राध्यायजप-कुष्माण्डहोमविधिष्वन्यतमस्याथवा त्रयाणामेव समुदितानामनुष्ठानमुचितमावश्यकञ्च । तत्र गायत्रीपुरश्चरणस्य सर्वाचार्य्यसम्मतत्वाद् द्विजमात्रस्य कृते तस्योपयोगित्वाच्च तदनुष्ठानविधिरिह संक्षेपतो-निर्दिश्यते । विधिरयं गुरोराज्ञयैवानुष्ठेयः ।

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य करिष्यमाण-संन्यासग्रहणेऽधिकारसिध्यर्थं लक्षजपात्मकं गायत्रीपुरश्चरणमहं करिष्ये । ततः सप्रणव-व्याहृतिगायत्र्याः जपः अष्टोत्तरशतम् अष्टोत्तरसहस्रं वा । "आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऊर्जेदधातन । महेरणायचक्षसे ॥ योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः । उशतीरिवमातरः ॥ तस्माअरंगमामवोयस्यक्षयायजिन्वथ । आपोजनयथाचनः ॥ एतोन्विंद्रंस्तवामशुद्धंशुद्धेनसाम्ना । शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसंशुद्ध आशीर्वान्ममत्तु ॥ इन्द्रशुद्धोनआगहिशुद्धःशुद्धाभिरूतिभिः । शुद्धोरयिंनिधारयशुद्धोममद्धिसोम्यः ॥ इन्द्रशुद्धोहिनोरयिंशुद्धोरत्नानिदाशुषे । शुद्धोवृत्राणिजिघ्नसेशुद्धोवाजंसिषाससि ॥ ऋतंचसत्यंचाभीद्धात्तपसोध्यजायत । ततोरात्र्यजायतततःसमुद्रोअर्णवः ॥ समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत । अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी ॥ सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् । दिवंचपृथिवीञ्चान्तरिक्षमथोस्वः ॥ स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्तिदेव्यदितिरनर्वणः । स्वस्तिपूषाअसुरोदधातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुना ॥ स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया । इन्द्रायपातवेसुतः ॥ पावमानीस्वस्त्ययनीःसुदुघाहिपयस्वतीः । ऋषिभिःसंभृतोरसोब्राह्मणेष्वमृतंहितम् ॥" प्रत्येकं सकृद्वा दशवारं वा जप्त्वा । "तत्सवितुरित्यस्याचार्यमृषिं विश्वामित्रं ऋषिं तर्पयामि । गायत्रीछन्दस्तर्पयामि । सवितारं देवतां तर्पयामि ।" एतत्तर्पणं कृत्वा रुद्रं नमस्कृत्य 'कद्रुद्रायेति' रुद्रसूक्तं जपेत् ।

"कद्रुद्रायप्रचेतसेमीढुष्टमायतव्यसे । वोचेमशंतमंहृदे ॥ यथानोअदितिःकरत्पश्वेनृभ्योयथागवे । यथातोकायरुद्रियं ॥ यथानोमित्रोवरुणोयथारुद्रश्चिकेतति । यथाविश्वेसजोषसः ॥ गाथपतिंमेधपतिंरुद्रंजलाषभेषजं । तच्छंयोःसुम्नमीमहे ॥ यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ शंनःकरत्यर्वतेसुगंमेषायमेष्ये । नृभ्योनारिभ्योगवे ॥ अस्मेसोमश्रियमधिनिधेहिशतस्यनृणां । महिश्रवस्तुविनृम्णं ॥ मानःसोमपरिबाधोमारातयोजुहुरंत । आन-

इन्द्रोवाजेभज। यास्तेप्रजाअमृतस्यपरस्मिन्धामन्नृतस्य। मूर्धानाभासोमवेन-आभूषंतोःसोमवेदः॥"

ततः स्वयं कुशाद्यासनोपविष्टः पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य देवताः प्रार्थयेत्। "सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहःक्षपाः। पवमानो दिक्पतिर्भूराकाशं खेचरामराः। ब्रह्मशासनमास्थाय कल्पयध्वमिह संनिधिम्"। ततो देशकालौ सङ्कीर्त्य प्रात्यहिकजपं सङ्कल्प्य, गुरवे नमः, गणपतये नमः, दुर्गायै नमः, मातृभ्यो नमः, इति नत्वा त्रिः प्राणानायम्य, तत्सवितुरिति गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, गायत्री छन्दः, जपे विनियोगः। "विश्वामित्र-ऋषये नमः शिरसि। गायत्री छन्दसे नमो मुखे। सवितृदेवतायै नमो हृदि। इति न्यस्य, तत्सवितुरङ्गुष्ठाभ्या नमः। वरेण्यं तर्जनीभ्यां नमः। भर्गोदेवस्य मध्यमाभ्यां नमः। धीमह्यनामिकाभ्यां नमः। धियोयोनः कनिष्ठिकाभ्यां नमः। प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः" इति करन्यासं कृत्वैवं षडङ्गादि षडङ्गन्यासं कुर्यात्। तद्यथा–"तत्सवितुः हृदयाय नमः। वरेण्यं शिरसे स्वाहा। भर्गोदेवस्य शिखायै वषट्। धीमहि कवचायहुँ। धियोयोनः नेत्रत्रयाय वौषट्, प्रचोदयात् अस्त्राय फट्।" संस्कृतां जपमालां पात्रे निधाय सम्प्रोक्ष्य "ओं महामाये महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि। चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मां सिद्धिदा भव"इति प्रार्थ्य, अविघ्नं कुरु माले त्वमिति तामादाय मन्त्रदेवतां सवितारं ध्यायन् हृदये मालां धारयन् मन्त्रार्थं स्मरन् मध्यन्दिनावधि जपेत्। अतित्वरायां सार्धत्रयप्रहरावधि। जपान्ते पुनःप्रणवमुक्त्वा। "त्वं माले सर्वदेवानां प्रीतिदा शुभदा भव। शिवं कुरुष्व मे भद्रे यशो वीर्यञ्च सर्वदा" इति मालां शिरसि निधाय त्रिःप्राणानायम्य न्यासत्रयं कृत्वा जपमीश्वरार्पणं कुर्यात्। प्रत्यहं समान-संख्य एव जप्यो नतु न्यूनाधिके। एवं जपं समाप्य साङ्गतासिध्यर्थं होमं करिष्ये। तदङ्गत्वेन स्थण्डिलादि सर्वं कर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य। अत्र स्थण्डिलं, गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य, दक्षिणेऽष्टौ, उदीच्यां द्वे, प्रतीच्यां चतुः, प्राच्यामर्धमित्यङ्गुलानि त्यक्त्वा, दक्षिणोपक्रमामुदक्संस्थां प्रादेशमात्रामेकां लेखां तस्या दक्षिणोत्तरयोः प्रागायते पूर्वरेखया असंसृष्टे प्रादेशसंमिते द्वे लेखे लिखित्वा तयोर्मध्ये परस्परमसंसृष्टा उदक् संस्थाः प्रागायताः प्रादेशसंमितास्तिस्र इति षड्लेखा यज्ञीयशकलमूलेन दक्षिणहस्तेनोल्लिख्य लेखासु तच्छकलमुदगग्रं निधाय स्थंडिलमद्भिरभ्युक्ष्य शकलं भंक्त्वाग्नेय्यां निरस्य पाणिं प्रक्षाल्य वाग्यतो भवेत्। ततस्तैजसेनासंभवे मृन्मयेन वा पात्रयुग्मेन संपुटीकृत्य सुवासिन्या श्रोत्रियागारात्स्वगृहाद्वा समृद्धं निर्धूम-

मग्निमाहृतं स्थंडिलादाग्नेय्यां निधाय । जुष्टोदमूना आत्रेयो वसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप्, पद्माग्नेराहुगणो गोतमोऽग्निस्त्रिष्टुप्, अग्न्यावाहने विनियोगः । "ॐ जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणइमंनोयज्ञमुपयाहिविद्वान् । विश्वाअग्नेअभियुजोविहत्याशत्रूयतामाभराभोजनानि । पद्माग्नइहहोतानिषीदादब्धःसुपुरएताभवानः । अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायदेवान्" इत्यत्रतैरावाह्य आच्छादनं दूरीकृत्य । समस्तव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । अग्निप्रतिष्ठापने विनियोगः । ओं भूर्भुवः स्वरों सूर्यनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य । प्रोक्षितैंधनानि निक्षिप्य वेणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेद्देवं । चत्वारिश्रृंगा गौतमो वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप्, अग्निमूर्तिध्याने विनियोगः । "ॐ चत्वारिश्रृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य । त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यांआविवेश ॥ सप्तहस्तश्चतुःश्रृङ्गः सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः । त्रिपात्प्रसन्नवदनः सुखासीनः शुचिस्मितः । स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधां तथा । बिभ्रद्दक्षिणहस्तैस्तु शक्तिमन्नं स्रुचं स्रुवं । तोमरं व्यजनं वामे घृतपात्रं च धारयन् । आत्माभिमुखमासीन एवं रूपो हुताशनः । अग्ने वैश्वानर शांडिल्यगोत्र मेषध्वज प्राङ्मुखो मम सम्मुखो वरदो भवः ॥" गायत्रीपुरश्चरणदशांशहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्य । अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नौ जातवेदसमग्निमिध्मेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाघारदेवते आज्येन अग्नीषोमौ चक्षुषी आज्येन, अत्र प्रधानं सवितारं अमुकसंख्याकाहुतिभिः घृताक्ततिलपायसाहुतिभिः शेषेण स्विष्टकृतमग्निमिध्मसंनहनेन रुद्रं अयासमग्निं देवान्विष्णुं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन ज्ञाताज्ञातदोषनिबर्हणार्थं त्रिवारमग्निं मरुतश्चाज्येन विश्वान्देवान्संस्रावेण, अंगदेवताः प्रधानदेवताः सर्वास्सांनिहितास्संतु । एवं साङ्गोपाङ्गेन कर्मणा सद्यो यक्ष्ये । समस्तव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती, अन्वाधानसमिद्धोमे विनियोगः । "ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।" इध्मावर्हिषोश्च संनहनं । परिसमुह्य परिस्तृणीयात् । तच्चेत्थं—अग्न्यायतनादष्टांगुलपरिमिते देशे ऐशानीं दिशामारभ्य प्रदक्षिणं समन्तात्सोदकेन पाणिना त्रिः परिमृज्य दशाङ्गुलमिते देशे प्राच्यादिदिक्षु परिस्तृणीयात् । तत्र प्राच्यां प्रतीच्यां चोदगग्रा दर्भा अवाच्यामुदीच्यां च प्रागग्राः पूर्वपश्चात्परिस्तरणमूलयोरुपरि दक्षिणपरिस्तरणं उत्तरपरिस्तरणं तु तदग्रयोरधस्तात् । ते च दर्भा अनियतसंख्या एकैकस्यां दिशि चत्वारश्चत्वार इत्येवं षोडश वा । ततोऽग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनार्थं उत्तरतश्च पात्रासादनार्थं कांश्चित्प्रागग्रान्दर्भानास्तृणीयात् अग्नेरैशानतस्त्रिरंभसा . परि-

षिच्य । "ओं परिसमूहनं त्रिः । ओं परिस्तरणं । ओं पर्युक्षणं त्रिः" उत्तरास्तीर्णेषु दर्भेषु दक्षिणसव्यपाणिभ्यां क्रमेण द्रव्यस्थालीप्रोक्षण्यौ दर्वीस्रुवौ प्रणीताज्यपात्रे इध्मावर्हिषी चेत्येतावतामेवासादनं । इध्मावर्हिषोरज्जुनिर्णयः । त्रिभिस्त्रिभिः कुशदलैः सव्यं पाणिमधो दक्षिणं चोपरि कुर्वन् पूर्वदलाग्रैरुत्तरदलमूलैश्च त्रिसंधि द्विगुणां रज्जुं कृत्वा पुनर्दक्षिणमधः सव्यं चोपरि कुर्वन् तथैव त्रिगुणयेदन्ते प्रदक्षिणं ग्रन्थिं दद्यात् । एवं षट्त्रिंशद्दर्भदलैरेका रज्जुर्भवति । ततः प्रोक्षणीपात्रमुत्तानं कृत्वा तत्रानंतर्गर्भितसाग्रसमस्थूलप्रादेशमात्रकुशद्वयरूपे पवित्रे निधाय शुद्धाभिरद्भिस्तत्पात्रं पूरयित्वा गंधपुष्पादि क्षिप्त्वा हस्तयोरंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यामुदगग्रे पृथक्पवित्रे धृत्वा अपस्त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वा इध्मं च विस्रस्य सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षेत् । ता अपः कमण्डलौ क्षिपेदित्येके । ततो यथोक्तलक्षणमीशानदिगवस्थितं ब्रह्माणं अस्मिन् कर्मणि त्वामहं वृण इति तत्पाणिं पाणिना गृहीत्वा वृणुयात् । ब्रह्मा वृतोस्मीत्युक्त्वा प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य समस्तपाण्यंगुष्ठो भूत्वाग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणत उदङ्मुखः स्थित्वा आसनार्थदर्भदक्षिणभागस्थमेकं दर्भमंगुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा 'ओं निरस्तः परावसुः' इति नैर्ऋत्यां निरस्यापः स्पृष्ट्वा, 'इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि'इत्युक्त्वोदङ्मुख एव वामोरूपरि दक्षिणपादं संस्थाप्योपविश्य यजमानेन गंधाक्षतादिभिरर्चितः सन्, "ओं बृहस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मसदनआशिष्यते बृहस्पतेयज्ञंगोपायसयज्ञंपाहिसयज्ञपतिंपाहिसमांपाहि" इति जपित्वा सदा यज्ञमना एव वर्तेत । ततो यजमानः प्रणीतापात्रमग्नेःप्रत्यङ् निधाय तत्र प्रागग्नेः पवित्रे निधायोत्पूताभिरद्भिस्ततपात्रं पूरयित्वा गंधपुष्पाक्षतान्निक्षिप्य, ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति पृच्छेत् । ततो ब्रह्मा उपांशुः "ॐभूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, उच्चैः ॐ प्रणय ।" कर्ता पूर्णपात्रं मुखसममुद्धृत्याग्नेरुत्तरतो दर्भेषु निधाय ते पवित्रे गृहीत्वान्यैर्दर्भैराच्छादयेत् । ततस्ते पवित्रे आज्यपात्रे निधाय तत्पात्रं पुरतः संस्थाप्य तस्मिन्नाज्यमासिच्य अग्नेरुत्तरतः स्थिताङ्गारान्भस्मना सहाग्नेरुदक् परिस्तरणाद् बहिर्निरुह्य तेष्वाज्यपात्रमधिश्रित्य ज्वलता दर्भोल्मुकेनावज्वल्यांगुष्ठपर्वमात्रं प्रक्षालितं दर्भाग्रद्वयमाज्ये प्रक्षिप्य पुनर्ज्वलता तेनैव दर्भोल्मुकेन सह द्रव्याज्यं त्रिः पर्यग्नि कृत्वा तदुल्मुकमपास्यापः स्पृष्ट्वा आज्यस्थालीं भुवि कर्षयित्वा उदगुद्वास्य अंगारान्प्रत्यूह्यापः स्पृष्ट्वा तत्रस्थमेवाज्यं । सवितुष्ट्वा हिरण्यस्तूपः सविता पुर उष्णिक्, आज्यस्योत्पवने विनियोगः । "ॐसवितुष्ट्वाप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्य रश्मिभिः"

इति मंत्रेणैकश्रुत्योच्चारितेनैकवारं द्विस्तूष्णीं, उत्तानपाणिद्वयांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामंतयोरसंस्पृष्टगृहीताभ्यामुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां प्रागुत्पूय ते पवित्रे अद्भिः प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेत् 'ॐस्कंदाय स्वाहा, स्कंदायेदं न मम'। अथाग्नेः पश्चात्परिस्तरणाद्बहिरात्मनोऽग्रतो भूमिं प्रोक्ष्य तत्र बर्हिःसन्नहनीं रज्जुमुदगग्रां प्रसार्य तस्यां बर्हिः प्रागग्रमुदगपवर्गमविरलमास्तीर्य तस्मिन्नाज्यपात्रं निधाय स्रुवादि संमार्जयेत्। तद्यथा—दक्षिणेन हस्तेन स्रुक् स्रुवौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिद्दर्भानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य स्रुचं निधाय स्रुवं वामहस्ते गृहीत्वा दक्षिणहस्तेन स्रुवस्य बिलं दर्भाग्रै प्रादक्षिण्येन प्रागादि प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याधस्ताद्दर्भाग्रैरेवाभ्यात्मं बिलपृष्ठं त्रिः संमृज्य ततो दर्भाणां मूलैर्दण्डस्याधस्ताद्बिलपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्टाद्बिलं तावत् त्रिः संमृज्याद्भिः प्रोक्ष्य स्रुवं निष्टप्याज्यस्थाल्या उत्तरतः स्रुगग्रं स्पृष्टं निधायोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भैः स्रुचं संमृज्य स्रुवादुत्तरतो निधाय दर्भानद्भिः क्षालयित्वाग्नावनुप्रहरेत्। होमद्रव्यमभिघार्योदगुद्वास्याग्न्याज्ययोर्मध्येन नीत्वाज्याद्दक्षिणतो बर्हिषि सान्तरमासाद्य पुनरप्यभिघार्य। एकादशांगुलमिते देशे गंधाक्षतपुष्पैरग्निं समंत्रकमर्चयेत्। विश्वानिन इति तिसृणामात्रेयोवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप्, द्वयोरर्चने अंत्याज्या उपस्थाने विनियोगः। "ॐविश्वानिनोदुर्गहाजातवेदः। ॐ सिंधुंननावादुरितातिपर्षि। ॐ अग्नेअत्रिवन्नमसा गृणानः। ॐ अस्माकंबोध्यवितातनूनां। ॐयस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानः। ॐ अमर्त्यं मर्त्योजोहवीमि। ॐ जातवेदो यशोअस्मासुधेहि। ॐ प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां। ॐ यस्मैत्वंसुकृतेजातवेदउलोकमग्नेकृणवस्योनं। अश्विनं सपुत्रिणंवीरवंतंगोमंतंरयिंनशतेस्वस्ति।", तत आत्मानं चालंकृत्य हस्तं प्रक्षाल्य इध्मबंधनरज्जुमिध्मस्थाने निधाय पाणिनेध्ममादाय मूलमध्याग्रेषु स्रुवेण त्रिरभिघार्य मूलमध्ययोर्मध्यभागे गृहीत्वा। अयंते वामदेवोजातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप्, इध्महवने विनियोगः। "ॐ अयंतइध्मआत्माजातवेदस्तेनेध्यस्ववर्धस्वचेद्धवर्धयचास्मान्प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसमेधयस्वाहा। जातवेदसेऽग्नय इदं न मम"। ततः स्रुवेणाज्यमादायाग्नेरायतनस्य वायव्यकोणमारभ्याग्नेयकोणपर्यंतं। 'ॐप्रजापतये स्वाहा, प्राजापतय इदं नमम।' इति मनसा स्मरन् स्वाहेत्युच्चार्य नैरन्तर्येणाज्यधारामग्नाविध्मदारूपरि हुत्वा। पुनराज्यमादायाग्नेरायतनस्य नैर्ऋतकोणत ऐशानीपर्यन्तं तथैव हुत्वा त्यक्त्वा च। स्रुवेणाज्यमादाय 'ॐ अग्नये स्वाहा। अग्नय इदं न मम। अग्नेरुत्तरपार्श्वे पूर्वभागे हुत्वा पुनराज्यं। 'ॐ सोमाय स्वाहा। सोमायेदं न मम'। अग्निपार्श्वे तत्समप्रदेशे-

हुत्वा । आज्यभागान्ते इदं हवनीयद्रव्यं अन्वाधानोक्तदेवताभ्योऽस्तु न ममेति यजमानस्त्यागं कुर्यात् । अथावदानधर्मः । स्रुवेण स्रुच्याज्यमुपस्तीर्य प्रथमं प्रधानदेवताभागमध्यादंगुष्ठपर्वमात्रं तिरश्चीनाभिरंगुष्ठमध्यमानामिकाभिरुदग्राभिर्नखस्पर्शमकुर्वन्नवदाय दर्व्यामोप्य ततः पूर्वभागं प्रागग्राभिस्ताभिस्तथैवावदाय दर्व्यामोप्य पात्रस्थं हविरभिघार्य दर्वीस्थमवत्तं चाभिघार्य विधूमज्वालाग्नौ जुहुयात् । प्रधानहोमः । होमे सप्रणवा व्याहृतिरहिता स्वाहान्ता गायत्री । स्विष्टकृतादि कुर्यात् । यदस्येति हिरण्यगर्भोऽग्निः स्विष्टकृद्विधृतिः, स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः । "ॐ यदस्यकर्मणोत्यरीरिचं यद्वान्यूनमिहाकारं । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्वं स्विष्टंसुहुतंकरोतुमे । अग्नयेस्विष्टकृतेसुहुतहुतेसर्वप्रायश्चित्ताहुतीनांकामानांसमर्धयित्रेसर्वान्नः कामान्त्समर्धयस्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते इदं न मम ।" इति एकश्रुत्योच्चार्य अग्नावैशानदेशे जुहुयात् । इध्मबंधनरज्जुं विस्रस्य, 'ॐ रुद्राय स्वाहा, रुद्रायेदं न मम ।' अप उपस्पृश्य स्रुवेण प्रायश्चित्ताज्याहुतीः सप्त जुहुयात् । अयाश्चेति विमदोया अग्निः पंक्तिः, प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । "ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्वमयाअसि । अयासावयसाकृतोयासन्हव्यमूहिषेयानोधेहि भेषजं स्वाहा । अयासेऽग्नय इदं न मम ।" अतो देवाः काण्वो मेधातिथिर्देवा गायत्री सर्वत्र प्राग्वद्विनियोगः । "ॐ अतोदेवाअवंतुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः स्वाहा । देवेभ्य इदं न मम ।" इदं विष्णुः काण्वोमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । "ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं । समूळ्हमस्यपांसुरेस्वाहा । विष्णव इदं न मम ।" व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः, गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि । "ॐ भूः स्वाहा । अग्नय इदं न मम । ॐ भुवः स्वाहा । वायव इदं न मम । ॐ स्वः स्वाहा । सूर्यायेदं न मम । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।" अनाज्ञातमिति मंत्रद्वयस्य हिरण्यगर्भोऽग्निरनुष्टुप् ज्ञाताज्ञातदोषनिवर्हणार्थं प्रायश्चि० । "ॐ अनाज्ञातंयदाज्ञातंयज्ञस्यक्रियतेमिथु । अग्नेतदस्यकल्पयत्व ँ हिवेत्थययथातथ ँ स्वाहा । अग्नय इदं न मम । ॐपुरुषसंमितोयज्ञोयज्ञःपुरुषसंमितः । अग्नेतदस्यकल्पयत्व ँ हिवेत्थययथातथ ँ स्वाहा । अग्नय इदं न मम ।" यत्पाकत्रेत्यस्याज्ञितोग्निस्त्रिष्टुप्, प्रायश्चि० "ॐयत्पाकत्रामनेसादीनदेक्षा न यज्ञस्य मन्वतेमर्तासः । अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन्यजिष्ठोदेवा ऋतुशोयजाति स्वाहा अग्नय इदं न मम यद्वोदेवा अभितपामरुतस्त्रिष्टुप्, मंत्रतंत्रविपर्यासादिनिमित्तक

प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः। "ओंयद्धोदेवाअतिपातयानिवाचाचप्रयुतोदेवहेळनं। अरायोअस्माँअभिदुच्छुनायतेन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतनस्वाहा ।" मरुद्भ्य इदं न मम। सांगतासिध्यर्थं अनेकनिमित्तं सर्वप्रायश्चित्तं करिष्ये। "ओंभूर्भुवःस्वः स्वाहा।" प्रजापतय इदं न मम। सर्वकर्मप्रपूरणीं भद्रद्रव्यदां पूर्णाहुतिमाज्येन होष्यामि। इति सङ्कल्प्य। स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा स्रुचं समबिलां पूरयित्वा तस्यां स्रुवमूर्ध्वबिलं निधाय पुनरधोबिलं निक्षिप्य स्रुवाग्रे कुसुमाक्षतं निधाय सव्यपाणिना स्रुक्स्रुवमूले धृत्वा दक्षिणपाणिना स्रुक्स्रुवं शंखमुद्रया गृहीत्वा तिष्ठन्समपाद ऋजुकायः स्रुवाग्रन्यस्तदृष्टिः प्रसन्नात्मा। समुद्रादूर्मिरिति तिसृणां गोतमो वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टप्, मूर्धानमांगिरसो भरद्वाजो वैश्वानरोग्निस्त्रिष्टुप्, पुनस्त्वाग्निर्वसुरुद्रादित्यास्त्रिष्टप्, पूर्णादर्विविश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप्, सप्ततेअग्ने सप्तवानग्निर्जगती, धामन्ते गोतमो वामदेव आपोजगती, पूर्णाहुतौ विनियोगः। "ॐसमुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदारदुपांशुनासममृतत्वमानट्। घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वादेवानाममृतस्यनाभिः॥ वयंनामप्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामानमोभिः। उपब्रह्माश्रृणवच्छस्यमानंचतुःश्रृंगोवमीद्गौरएतत्॥ चत्वारिश्रृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य। त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यांआविवेश॥ ॐमूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यावैश्वानरमृतआजातमग्निं। कविंसम्राजमतिथिंजनानामासन्नापात्रंजनयन्तदेवाः॥ ॐपुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसमिंधतांपुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः। घृतेनत्वंतन्वोवर्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाः॥ ॐपूर्णादर्विपरापतसुपूर्णापुनरापत। वस्नेवविक्रीणावहाइषमूर्जंशतक्रतो॥ ॐसप्ततेअग्नेसमिधःसप्तजिह्वाःसप्तऋषयःसप्तधामप्रियाणि। सप्तहोत्राःसप्तधात्वायजंतिसप्तयोनीरापृणस्वाघृतेन॥ ॐधामंतेविश्वंभुवनमधिश्रितमंतःसमुद्रेहृद्यंतरायुषि। अपामनीकेसमिथेयआभृतस्तमश्याममधुमंतंतऊर्मिंस्वाहा।" अग्नये वैश्वानराय वसुरुद्रादित्येभ्यः शतक्रतवे सप्तवतेग्नयेद्भ्यश्चेदं न मम। "ॐपूर्णाहुतिमुत्तमांजुहोति। सर्वंवैपूर्णाहुतिः। सर्वमेवाप्नोति। अथोइयंवैपूर्णाहुतिः। अस्यामेवप्रतितिष्ठति॥" विज्योतिषेत्यस्य वृशोजारोग्निस्त्रिष्टुप्, संस्रावहोमे विनियोगः। "ॐविज्योतिषाबृहताभात्यग्निराविर्विश्वानिकृणुतेमहित्वा। प्रादेवीर्मायाःसहतेदुरेवाःशिशीतेश्रृंगेरक्षसेविनिक्षेस्वाहा॥" अग्नय इदं न मम॥ हविःशेषानुत्तरत उद्वास्य, बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत्। "ॐपूर्णमसिपूर्णंमेभूयाःसुपूर्णमसिसुपूर्णंमेभूयाःसदसिसन्मेभूयाःसर्वमसिसर्वंमेभूयाः। ॐप्राच्यांदिशिदेवाऋत्विजोमार्जयन्ताम्। दक्षिणायांदिशिमासाः पितरो मार्जयन्ताम्।

४

अपउपस्पृश्य । प्रतीच्यांदिशिगृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यांदिश्यापओषधयोमार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वायांदिशिदेवायज्ञपतिर्मार्जयताम् । ॐमाहंप्रजांपरासिषंयानःसयावरीस्थना । समुद्रेवोनिनयानिस्वंपाथोअपीथ ।" ता आपः समुद्रं गच्छेयुः । प्रागादिपरिस्तरणान्युत्तरे विसृजेत् । परिसमूहनादि कृत्वा, अग्निपूजनं कार्यम् । "ॐअग्निस्तुविस्रवस्तमंतुविब्रह्माणमुत्तमम् । अतूर्तंश्रावयत्पतिंपुत्रं ददातिदाशुषे । अग्निर्ददातिसत्पतिंसासाहयोयुधानृभिः । अग्निरत्यंरघुष्यदंजेतारमपराजितं ।" अग्नये नमः मंत्रपुष्पांजलिं समर्पयामि । अग्नेत्वन्न इति चतसृणां गौपायना लौपायना वा बंधुसुबंधुः श्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चैकर्चा ऋषयः, अग्निर्देवता, द्विपदाविराट्छंदः, अग्न्युपस्थाने विनियोगः । "ॐअग्नेत्वन्नोअंतमउतत्राताशिवोभवावरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तमंरयिंदाः । सनोबोधिश्रुधिहवमुरुष्याणोअघायतःसमस्मान । तंत्वाशोचिष्ठदीदिवःसुम्नायनूनमीमहेसखिभ्यः ।" मानस्तोक इति विभूतिधारणम् । मानस्तोक इति कुत्सो रुद्रो जगती, विभूतिधारणे विनियोगः । "ॐमानस्तोकेतनयेमानआयौमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मंतःसदमित्वाहवामहे ॥ त्र्यायुषं जमदग्नेः, ललाटे । कश्यपस्यत्र्यायुषं, कंठे । अगस्त्यस्यत्र्यायुषं, नाभौ । यद्देवानांत्र्यायुषं, दक्षिणस्कंधे । तन्मेअस्तुत्र्यायुषं, वामस्कंधे । सर्वमस्तुशतायुषं, शिरसी । ॐचमेस्वरश्चमेयज्ञोपचतेनमश्च । यत्तेन्यूनंतस्मैतउपयत्तेतिरिक्तंतस्मैतेनमः । ॐस्वस्ति श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलं । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन । देहिमेहव्यवाहनोंनमोनमः ।" प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मिकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां यातु सद्यो वंदे तमच्युतं । अनेन गायत्रीपुरश्चरणदशांशहोमाख्येन कर्मणा भगवान् अग्निरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐतत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु । होमान्ते यजमानमभिषिक्तं कुर्यात् ।

"ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्यात्पुनानायंत्यनिविशमानाः । इंद्रोयावज्रीवृषभोरराद्ताआपोदेवीरिहमामवंतु । याआपोदिव्याउतवास्रवंतिखनित्रिमाउतवायास्वयंजाः । समुद्रार्थायाःशुचयःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामवंतु । यासांराजावरुणोयातिमध्येसत्यानृतेअवपश्यंजनानां । मधुश्चुतःशुचयोयाःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ यासुराजावरुणोयासुसोमोविश्वेदेवायासूर्जंमदंति । वैश्वानरोयास्वग्निःप्रविष्टस्ताआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ त्रायंतामिहदेवास्त्रायतां

मरुतांगणः । त्रायंतांविश्वाभूतानियथायमरपाअसत् ॥ आपइद्वाउभेषजीरापो-अमीवचातनीः । आपःसर्वस्यभेषजीस्तास्तेकृण्वंतुभेषजं । हस्ताभ्यांदशशाखा-भ्यांजिह्वावाचःपुरोगवी । अनामयित्नुभ्यांत्वाताभ्यांत्वोपस्पृशामसि ॥ इमा-आपःशिवतमाइमाःसर्वस्यभेषजोः ॥ इमाराष्ट्रस्यवर्धनीरिमाराष्ट्रभृतोमृताः ॥ याभिरिंद्रमभ्यापचत्प्रजापतिःसोमंराजानंवरुणंयमंमनुं । ताभिरद्भिरभिषिंचा-मित्वामहंराज्ञांत्वमधिराजोभवेह । महांतंत्वामहीनांसम्राजंचर्षणीनांदेवीजनित्र्य-जीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत् ॥ देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोह-स्ताभ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्यवर्चसेंद्रस्येंद्रियेणाभिषिंचामि ॥ बलायश्रियैयशसेन्ना-द्याय ॥ ॐभूर्भुवःस्वःअमृताभिषेकोऽस्तु ॥ शांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु ।।"

होमान्ते जले सवितारं सम्पूज्य होमसंख्यादशांशेन गायत्र्यन्ते सवितारं तर्पयामि इत्युक्त्वा तर्पणं कार्यम् । तर्पणदशांशेन गायत्र्यन्ते आत्मानमभि-षिच्य नम इति मूर्ध्नि अभिषेकः । अभिषेकसंख्यादशांशेन विप्रभोजनम् । प्रत्यहं शिवसंकल्पमन्त्रस्य जपः पाठः ॥ हविष्याशी सत्यवाक् अधःशायी ब्रह्मचारी परिगृहीतभूप्रदेशानतिचारी च भवेत् । इति गायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः ।

१०—प्रायश्चित्तप्रयोगः

तत्र यदि गुरुदेवो विशेषप्रायश्चित्तमनुष्ठातुमुपदिशेद् स्वयं वा कोऽप्यधि-कारी विशेषप्रायश्चित्तं कर्तुमभिलषेत्तदाऽधो निर्दिष्टविध्यनुसारतो यथासम्भवं प्रायश्चित्तं गुरुदेवाज्ञाधीनतया शिष्येणानुष्ठेयम् ।

कलियुगे हि यथाविधि गङ्गास्नानात्मकं प्रायश्चित्तमतिसुगमं सर्वाभ्यर्हि-तश्चाम्नातमस्ति । यदाहि गायत्रीसेवयाऽधिकारिणो बुद्धिः शुध्यति तदा तस्य स्वात्मनो दोषदर्शने सामर्थ्यमुदेति । ततश्च स प्रायश्चित्तानुष्ठानेन स्वात्मनः शुद्धिमभिलषतीत्यस्मादेव हेतोः प्रायश्चित्ताधिकारो गायत्रीजपानन्तरमा-दिष्टोऽस्ति ।

सर्वज्ञः सर्वशक्तिसम्पन्नश्च गुरुदेवो यथाऽऽदिशेत्तथैव सर्वथा सर्वमाम्ब-तयानुष्ठेयम् । तत्र हि साधारणप्रायश्चित्तप्रयोगश्चैतादृशोऽवसेयः । सचैलं स्नात्वा-शक्तौ क्लिन्नवासाः पर्षदग्रे गोवृषप्रत्याम्नायं निष्कादिप्रमाणं ब्रह्मदण्डं निधाय साष्टांगं प्रणम्य पर्षदं प्रदक्षिणीकुर्यात् । "सब धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः । मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु द्विजसत्तमाः । मया कृतं महाघोरं

ज्ञातमज्ञातकिल्बिषं। प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ। पूज्यैः कृतपवित्रोऽहं-भवेयं द्विजसत्तमाः।" मां अनुगृह्णन्तु भवन्त इति वदेत्। विप्रैः किन्ते कार्यं मिथ्या मावादीः सत्यमेव वदेति पृष्टः स्वपापं ख्यापयेत्। ममेहजन्मनि जन्मान्तरे वा कृतं यत्किञ्चिद्दुरितं तस्य नाशाय करिष्यमाणे प्रायश्चित्तमुपदिशन्तु भवन्त इति प्रार्थयेत्, ते च पापिना पूजितानुवादकाऽग्रे कृच्छ्रचतुष्टयेन पूर्वोत्तराङ्गसहितेनाचरितेन तव शुद्धिर्भविष्यति तेन त्वं कृतार्थो भविष्यसीति वदेयुः। अनुवादकः कर्त्तारं वदेत्। ततः कर्त्ता आमित्यङ्गीकृत्य पर्षदं विसृज्य देशकालौ सङ्कीर्त्य ममैतज्जन्मजन्मान्तरार्जितदुरितसमूहसमूलनाशद्वारा सन्न्यासाधिकारप्राप्तये कृच्छ्रचतुष्टयं पूर्वोत्तराङ्गसहितमहमाचरिष्ये। इति सङ्कल्प्य दिनान्ते केशरोमनखादि वापयित्वा स्नात्वा। "आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च। ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि वनस्पते।" इति विहितकाष्ठेन दन्तधावनं कुर्यात्। ततोदश स्नानानि। तत्र भस्मस्नानं। "ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वभूतानांब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवोमेअस्तुसदाशिवा। शिरसि। तत्पुरुषायविद्महेमहादेवायधीमहि। तन्नोरुद्रःप्रचोदयात्। मुखे। अघोरेभ्योथघोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यः। सर्वेभ्यःसर्वशर्वेभ्योनमस्तेअस्तुरुद्ररूपेभ्यः। हृदये। वामदेवायनमोज्येष्ठायनमःश्रेष्ठायनमोरुद्रायनमःकालायनमःकलविकरणायनमोबलविकरणायनमोबलायनमोबलप्रमथनायनमोमनोन्मनायनमः। गुह्ये। सद्योजातंप्रपद्यामिसद्योजातायवैनमोनमः। भवेभवेनातिभवेभवस्वमांभवोद्भवायनमः। पादयोः।" प्रणवेन सर्वांगेषु भस्म विलिम्पेत्। ईशानादिपदोपेतैर्मन्त्रैर्वा भस्मलेपः। ततः स्नात्वाऽऽचमेत्। अथ गोमयस्नानं। गोमयमादाय प्रणवेन दिक्षु दक्षिणभागं तीर्थे चोत्तरभागं प्रक्षिप्य शेषं। "मानस्तोकेतनयेमानआयौमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः। वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मंतःसदमित्वाहवामहे। इत्यभिमन्त्र्य। गंधद्वारांदुराधर्षांनित्यपुष्टांकरीषिणीं। ईश्वरींसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं।" इति सर्वाङ्गमालिप्य। "हिरण्यशृङ्गंवरुणंप्रपद्येतीर्थंमेदेहियाचितः। यन्मयाभुक्तमसाधूनांपापेभ्यश्चप्रतिग्रहः। यन्मेमनसावाचाकर्मणावादुष्कृतंकृतं। तन्नइंद्रोवरुणोबृहस्पतिःसविताचपुनंतुपुनःपुनः।" इति द्वाभ्यां प्रार्थ्य। "याःप्रवतोनिवतउद्वतउदन्वतीरनुदकाश्चयाः। तान्नस्मभ्यंपयसापिन्वमानाःशिवादेवीरशिपदाभवंतुसर्वानद्योअशिपदाभवंतु॥" इतितीर्थमभिमृश्य स्नात्वा द्विराचमेत्। अथ मृत्तिकास्नानं। "अश्वक्रांतेरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुन्धरे। शिरसाधारयिष्यामिरक्षस्वमांपदेपदे।" इति मृत्तिकामभिमन्त्र्य। "उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना। मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयादुष्कृतं

कृतं।" इति तामादाय। "नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसेमहोदेवायतदृतंसपर्यत। दूरेदृशेदेवजातायकेतवेदिवस्पुत्रायसूर्यायशंसत।" इति सूर्याय प्रदर्श्य। "इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं। समूळ्हमस्यपांसुरे।" इति शिरःप्रभृत्यङ्गानि विलिम्पेत् स्नात्वा द्विराचमेत्। अथ वारिस्नानं। "आपोअस्मान्मातरःशुंधयंतु-घृतेननोघृतप्वःपुनंतु। विश्वंहिरिप्रंप्रवहंतिदेवीरुदिदाभ्यःशुचिरापूतएमि।" इत्युक्त्वा भास्कराभिमुखः स्थितः, इदंविष्णुरिति जपित्वा प्रतिस्रोतो निमज्जति। ततः पञ्चगव्यकुशोदकैः पृथक् पृथक् स्नात्वा स्नानाङ्गतर्पणं कुर्यात्। तद्यथा— "ब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवान् तर्पयामि। भूर्देवान्तर्पयामि। भुवर्देवान् तर्पयामि। स्वर्देवान् तर्पयामि। भूर्भुवः स्वर्देवान् तर्पयामि। कृष्णद्वैपायनादयोयेऋषयः तान् ऋषीन् तर्पयामि। भूऋषीन् तर्पयामि। भुवऋषीन् तर्पयामि। स्वऋषीन् तर्पयामि। भूर्भुवः स्वऋषीन् तर्पयामि। सोमःपितृमान्यमाङ्गिरस्वानग्निष्वात्ताः कव्यवाहनादयोयेपितरः तान् पितॄन् तर्पयामि। भूः पितॄन् तर्पयामि। भुवः पितॄन् तर्पयामि। स्वः पितॄन् तर्पयामि। भूर्भुवः स्वः पितॄन् तर्पयामि। अग्निदग्धाश्चये-जीवायेप्यदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तोयेन तृप्तायां तु परां गतिम्॥ यन्म-या दूषितं तोयं शारीरमलसंभवात्। तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम्॥" ततः विष्णुश्राद्धं पूर्वाङ्गगोप्रदानञ्च कृत्वा 'अग्निं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्यहोमं व्याहृति-भिरष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा आज्यहोमं च कृत्वा व्रतं ग्रहीष्य इति विप्रान् प्रार्थ्य हुतशेषं पञ्चगव्यं प्रणवेन पिबेत्। मुख्यप्रायश्चित्तकृच्छ्रान् संकल्पानुसारेणानुष्ठाय व्याहृत्याज्यहोमं विष्णुश्राद्धं गोदानानि पूर्ववत् कुर्यात्। पञ्चगव्यविधिस्तु ताम्रे पलाशे वा पात्रे ताम्रायाः गोमूत्रमष्टमाषप्रमाणं गायत्र्यादाय गंधद्वारामिति श्वेत-गोशकृत् षोडशमाषमादाय। "आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यं। भवावा-जस्यसंगथे।" इति पीतगोक्षीरं द्वादशमाषं। "दधिक्राव्णोअकारिषंजिष्णोरश्व-स्यमातरः। सुरभिनोमुखाकरत्प्रणआयुंषितारिषत्।" इति नीलगोदधि दशमाषं। "घृतंमिमिक्षेघृतमस्ययोनिर्घृतेश्रितोघृतम्वस्यधाम। अनुष्वधमावहमादयस्वः स्वाहाकृतंवृषभवक्षिहव्यं।" इति कृष्णगोघृतमष्टमाषमादाय। "देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यां।" इति कुशोदकं चतुर्माषं प्रक्षिप्य 'ॐ' इति प्रणवेनालोडयेत्। अत्र माषः पञ्चगुञ्जात्मकः तत्सप्तपत्रैः साग्रैः कुशर्जुहुयात्। प्रधानहोमः।

"ॐइरावतीधेनुमतीहिभूतंसूयवसिनीमनुषेदशस्या। व्यस्तभ्नारोदसी-

'अग्निमुख प्रयोगस्तु गायत्रीपुरश्चरणे द्रष्टव्यः।

विष्णवेतेदाधर्थंपृथिवीमभितोमयूखैः स्वाहा । इति पृथिवीं । ॐइदंविष्णुर्विच क्रमेत्रेधानिदधेपदं । समूळ्हमस्यपांसुरेस्वाहा । इतिविष्णुं । मानस्तोकेतनयेमान-श्रायौमानोगोषुमानोअश्वेपुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मतःसद-मित्वाहवामहे । इति रुद्रं । शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवंतुपीतये शंयोरभिस्रवंतुनः । इत्यपः । ब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतःसुरुचोवेनआवः । सबुध्न्याउपमाअस्य विष्ठाःसतस्ययोनिमसतस्यविवः । इति ब्रह्माणं । अग्निं सोमञ्च नाम्ना गन्ध-र्व्या सूर्यं । प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरितावभूव । यत्कामास्ते-जुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणाम् ।" इति समस्त व्याहृतिभिर्वा प्रजापतिं प्रणवेन प्रजापतिं अग्निं स्विष्टकृतञ्च पञ्चगव्येनाग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिञ्चेति वा महाविष्णुं वा आज्येनाष्टाविंशतिसंख्याहुतिभिरन्वाधानम् । इति प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

११—कुटीचक संन्यासः

प्रवृत्तिमार्गमपहाय परमहंसदशावाप्तितो जीवन्मुक्तिमभिलक्ष्य निवृत्तिपथ-माश्रयितुमिच्छता तद्योग्यमात्मानमवगच्छता मुमुक्षुणा सर्वतः पूर्वं स्वजनमनु-ज्ञाय श्रीगुरुचरणसरोरुहशरणमाश्रयणीयम् । श्रीगुरुदेवानुज्ञातेन तेन प्राय-श्चित्ताद्यनुष्ठानद्वारा स्वात्मनि योग्यपात्रताधानपूर्वकं शुभे देशे काले च प्रथमं कुटीचकदीक्षा ग्रहणीया ।

संन्याससंकल्पसिद्धये स्थालीपाकश्राद्धाङ्गतर्पणपुरस्सरं श्राद्धादिविधयो नि-र्वर्तयितव्याः । साधारणतोऽष्टौ श्राद्धानि सम्पाद्य शिरोमुण्डनं कक्षोपस्थशिखा-वर्जमनुष्ठेयम् । तच्च शरीरशुद्धिसापेक्षम् । कुटीचकेन संन्यासिना शिखासूत्रपरि-त्यागो न विधेयः । गुरूपदेशेन शिखासूत्रयो रहस्यविज्ञानमवगत्य ताभ्यामात्म-सम्बन्धः संस्थापनीयः । ततश्च स्वीयाः सर्वविधा अपि स्थावरजङ्गमसम्पत्तयो गुरुदेवानुज्ञया शास्त्रमनुसृत्य तदधिकारिभ्यः प्रदेयाः । गृहस्थाश्रमप्रस्थानसमय एव विहितश्चेद्धनविभागस्तर्हि नानुष्ठेयोऽयं विधिः । तदनन्तरं संन्यासोपकरणानि संशोध्य संन्यासमहासंकल्पः पठनीयः । तत्साधनक्रमप्रयोगः पुरस्तान्निर्दिश्यते ।

१२—श्राद्धाङ्गतर्पणम् ।

तत्रादौ सव्येन सयवजलेन श्राद्धाङ्गतर्पणं करिष्य इति संकल्प्य तीर्थोदकेन तर्पणं कुर्यात् । "ब्रह्माणं तर्पयामि । विष्णुं तर्पयामि । महेश्वरं तर्पयामि देवर्षीन्

तर्पयामि । ब्रह्मर्षीन् तर्पयामि । क्षत्रर्षीन् तर्पयामि । वसून् तर्पयामि । रुद्रान् तर्पयामि । आदित्यान् तर्पयामि । अग्निष्वात्तादि-नित्यपितॄन् तर्पयामि । इन्द्रादि-लोकपालान् तर्पयामि । सनकं तर्पयामि । सनन्दनं तर्पयामि । सनातनं तर्पयामि । पृथिव्यादीनि पञ्चमहाभूतानि तर्पयामि । एकादश चक्षुरादीनि करणानि तर्पयामि । चतुर्विध-भूतग्रामं तर्पयामि । पितरं तर्पयामि । पितामहं तर्पयामि । प्रपितामहं तर्पयामि । मातरं तर्पयामि । पितामहीं तर्पयामि । प्रपितामहीं तर्पयामि । आत्मानं तर्पयामि । पितरं तर्पयामि । पितामहं तर्पयामि । इति तर्पण प्रयोगः ।

१३—अष्टौ श्राद्धानि ।

[देवऋषिदिव्यमनुष्यभूतपितृमातृआत्मश्राद्धानि]

ततः गृहमागत्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाण-सन्न्यासाङ्गत्वेनाष्टौ श्राद्धानि पार्वणविधिनाऽन्नेनामेन वा करिष्ये । इति सङ्कल्प्य क्षणं दद्यात् । अत्र सर्वं नान्दीश्राद्धवत् तेन नापसव्यं तिलस्थाने यवाः युग्मा विप्राः तथा च देवस्थाने विप्रौ द्वौ श्राद्धाष्टके षोडशेत्यष्टादश विप्राः तत्र सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः स्थानेक्षणः कर्त्तव्यः इत्येकं वृत्वा द्वितीयं वृणुयात् । एवमग्रेऽपि प्रथमे देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नान्दीमुखाः स्थानेक्षणः कर्त्तव्यः । द्वितीये ऋषिश्राद्धे देवर्षि-ब्रह्मर्षिक्षत्रर्षयो नान्दीमुखाः स्थानेक्षणः कर्तव्यः । तृतीये दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्या नान्दीमुखाः । चतुर्थे मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनातना नान्दीमुखाः । पञ्चमे भूतश्राद्धे पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतान्येकादशचक्षुरादिकरणादि—चतुर्विध-भूतग्रामा नान्दीमुखाः । षष्ठे पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखाः । सप्तमे मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामह्यो नान्दीमुखाः । अष्टमे आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहा नान्दीमुखाः । आत्माऽन्तरात्मा परमात्मेति केचित् । इति द्वौ द्वौ विप्रौ वृणुयात् । सर्वत्र नान्दीमुखत्वं विशेषणं युग्मा विप्राः सत्यवसू दक्षक्रतू वा देवौ । ततः सर्वेषां पाद्यं दत्वा प्राङ्मुखानुदक्संस्थानुपवेश्य प्रार्थयेत् । "सन्न्यासार्थमहं श्राद्धं कुर्वे ब्रूत द्विजोत्तमाः । अनुज्ञां प्राप्य युष्माकं सिद्धिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । गर्भवासभयाद्भीतस्तथा तापत्रयादति । गुहां प्रविष्टुमिच्छामि परंपदमनामयं ।" ॐ कुरुत इति प्रत्युक्तः सयवऋजुदूर्वादि युग्मेनाब्दानपूर्वकं सम्बुद्ध्यन्ते इदमासनमित्यष्टादशस्वासनं दद्यात् । तत आश्वलायनानामर्घ्यपात्रा-सादनं आपस्तम्बादीनां सांकल्पिकत्वान्नार्घ्यं देवार्थमेकं पार्वणाष्टकार्थमष्टावित्येवं नव पात्राणि । सर्वत्र पवित्रद्वयान्तर्हितेषु । "शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवन्तुपीतये । शंयोरभिस्रवन्तुनः ।" इत्यप आसिच्य । विश्वेदेवपात्रे-"यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे

देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् देवान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः।" इति मन्त्रस्योहेन यवानोप्य गंधादिपूजनं। अष्टपात्रेषु—यवोऽसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् देवान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः इति प्रथमपात्रे। द्वितीये नान्दीमुखानृषीन् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः' तृतीये नान्दीमुखान् दिव्यान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः। चतुर्थे नन्दीमुखान् मनुष्यान् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः। पञ्चमे नान्दीमुखानि भूतानि प्रीणया हि नः स्वाहा नमः। षष्ठसप्तमाष्टमेषु नान्दीमुखान् पितॄन् प्रीणया हि नः स्वाहा नमः। एकैकं पात्रं द्विधो विभज्य सर्वत्र। "यादिव्याआपःपृथिवीसंबभूवुर्यान्तरिक्षाउतपाथाःस्वयंजाः। समुद्रार्थायाःशुचयःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामवंतु।" इति मंत्रान्ते विश्वेदेवा नान्दीमुखा इदं वोऽर्घ्यमिति दत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नान्दीमुखा इदं वोऽर्घ्यं स्वाहा नम इत्यादिना यथायथं षोडशविप्रहस्तेषु दद्यात्। यादिव्यो इति स्रवदनुमन्त्रणं। पात्रं न्युब्जीकृत्य गन्धाद्याच्छादनान्तपूजां तत्र सर्वत्र सम्बुद्ध्यन्ते नान्दीमुखविशेषणयुक्त उच्चारः। भोजनपात्राण्यासाद्य ब्रह्मादिषोडशविप्रकरेष्वग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्राभ्यामाहुतिद्वयं दद्यात् नेदमापस्तम्बादीनां। उपस्तीर्यान्नं परिविष्यान्नाभावे आमं तन्निष्क्रयं वा प्रोक्ष्य। "पृथ्वीतेपात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोहि स्वाहा।" इत्यनेन यथादैवतमन्नस्यामादेर्वा त्यागः। "येदेवादिव्येकादशस्थपृथिव्यामध्येकादशस्थ। अप्सुक्षितोमहिनैकादशस्थतेदेवासोयज्ञमिमंजुषंतां। प्रजापतेनत्वदेतान्यंन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव। यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणाम्।" ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतं। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना। हरिर्दाता हरिर्भोक्ता हरिरन्नं प्रजापतिः। हरिर्विप्रशरीरस्थो भुङ्क्ते भोजयते हरिः। चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु। अनेनाष्टश्राद्धे नान्दीमुखा देवादयः प्रीयन्तां। आपोशनदानान्ते बलिदानवर्ज्यं भुञ्जीयुः। तृप्तेषु—"उपास्मैगायतानरःपवमानायेन्दवे। अभिदेवांइयक्षते॥ अभितेमधुनापयोथर्वाणोअसिश्रयुः। देवंदेवायदेवयु॥ सनःपवस्वशंगवेशंजनायशमर्वते। शंराजंनोषधीभ्यः॥ अच्छावेतुःस्वतवसेरुणायदिविस्पृशे। सोमायगाथमर्चत॥ हस्तच्युतेभिरद्रिभिःसुतंसोमंपुनीतन। मधावाजानांवसुः॥ अक्षन्नमीमदंतह्यवप्रियाअधूषत। अस्तोषतस्वभानवोविप्राशविष्ठयामती। योजान्विन्द्रतेहरिः॥" सम्पन्नमिति पृष्टे रुचिरमिति सर्वे ब्रूयुः नेदमामान्ने। आचान्तेषु द्विजेषु दूर्वायवलाज-

दधिबदरीफलयुतमन्नेन आमपक्वे सक्तुना वा पिंडदानं कुर्यात् । यथा—गोमयोपलिप्तभूमौ "अपहतासुरारक्षांसिवेदिषतः ।" इति मंत्रेण दक्षिणारंभाः प्रागायता उदक्संस्था अष्टरेखाः कृत्वा ता अभ्युक्ष्य सर्वासु प्रागग्रान् कुशांश्चातिदीर्घदूर्वाश्वा आस्तीर्य तासु रेखासु दक्षिणरेखामारभ्य प्रतिरेखं पिण्डत्रयार्थं स्थलत्रये प्राक्संस्थं शुन्धन्तामित्यादि मंत्रैर्जलं सिञ्चेत् । तद्यथा—शुन्धन्तां ब्रह्मणो नान्दीमुखाः । शुन्धन्तां विष्णवो नान्दीमुखाः । शुन्धन्तां महेश्वरा नान्दीमुखाः । इति प्रथमरेखायां । तदुत्तररेखासु शुन्धन्तां देवर्षयो नान्दीमुखाः । शुन्धन्तां ब्रह्मर्षयो नान्दीमुखाः । इत्याद्यूहो ज्ञेयः । ततो ब्रह्मणे नान्दीमुखाय स्वाहेत्येकं पिण्डं दत्त्वा द्वितीय एवमेव देयस्तूष्णींस्त्वेति प्रतिदैवतं पिण्डद्वयमेवमग्रेऽपि । विष्णवे नान्दीमुखाय स्वाहेत्यादयः स्वाहान्ताः पिण्डदानमन्त्रा ऊह्याः । "अत्रपितरोमादयध्वं अमीमदंतपितरो यथाभागमावृषायिषत ।" इत्यादि पुनः शुन्धन्तां तत्र मज्जनमभ्यञ्जनञ्च कृताकृतं । पिण्डान् गन्धादिना सम्पूज्य नत्वोपसम्पन्नमिति विसृज्य विप्रेभ्यो दक्षिणादानादि सर्वं कुर्यात् । इति अष्टौ श्राद्धप्रयोगाः ।

१४—संन्यासोपकरणशोधनम् ।

(गैरिकवस्त्रकौपीनकन्थाकमण्डलुदण्डादयः)

गैरिकवस्त्र-कौपीन-कन्था-कमण्डलु-दण्डाख्यानां संन्यासचिन्होपयोगिनां पञ्चोपकरणानामस्त्यत्र प्रयोजनीयता । प्रैषमन्त्रग्रहणमात्रेणैव गुरुनिर्देशानुसारं निवृत्तिपथपथिकस्य मुमुक्षोः साधकस्य गैरिकवस्त्रादिसंन्यासचिन्हधारणाधिकारः शास्त्रसम्मतः । विना गुरुनिर्देशं संन्यासचिन्हधारणं नितरां निषिद्धम् । दण्डप्रकारश्चाधो निर्दिश्यते—

वैणवं दण्डं सत्वचं शिरोभ्रूललाटान्यतमप्रमाणं समूलमङ्गुलिस्थूलं विप्रानीतमेकादशनवचतुस्सप्तान्यतमपर्वकं पर्वग्रन्थियुतं सम्पादयेत् ।

कुटीचकसंन्यासिनो दण्डधारणविषये मतद्वयमवगन्तव्यम् । सर्वविधैरपि संन्यासिभिरेकदण्डिभिर्भवितव्यमिति प्रथमः पक्षः । कुटीचकेन त्रिदण्डिना भवितव्यमिति द्वितीयः पक्षः पक्षद्वयमपीदं शास्त्रसम्मतम् ।

सर्वाण्यपि संन्यासोपकरणानि सप्रणवं सपुरुषसूक्तपाठं च शङ्खोदकेनाभिषिच्य संस्थापनीयानि ।

अथ देवागारे अग्न्यगारे नदीतीरे गोष्ठे अरण्ये वा शुचौ देशे स्वकौपीनादि विवर्णं कृत्वा पूर्वोक्तलक्षणयुक्तं वैणवं सकलमाषग्रंथियुक्तं योनिरहितं अदग्धं

दंडं अकृशमस्थूलं समूलोत्पाटितं समपर्वग्रंथियुक्तं समुद्रकं संपाद्य शंखोदकेन १०८ अष्टोत्तर शतप्रणवेन पुरुषसूक्तेन च केशवादिनाममंत्रैरभिषिच्य संस्थाप्य, दंडं जलपवित्रं च शिक्यं पात्रं कमंडलुं। आसनं कौपीनमाच्छादनं कंथा-पादुके इति दश। यष्टिं जलपवित्रं च शिक्यं पात्रं कमंडलुमिति वा पंच संस्थाप्य, उदगयनादौ एकादश्यां द्वादश्यां वा आतुरश्चेत्कस्मिंश्चित्काले वा महा-संकल्पं कुर्यात्।

१५—महासंकल्पः ।

ॐतत्सत् अस्य श्रीमन्महाभगवतः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य श्रीमदादि-नारायणस्य अचिन्त्याऽपरिमितशक्त्याऽऽश्रयमाणानां महाजलौघमध्ये परि-भ्रममाणानां अनेककोटिब्रह्माण्डानां एकतमे अव्यक्तमहदहंकारपृथिव्यप्तेजोवा-य्वाकाशाद्यावरणैरावृते अस्मिन् महति ब्रह्माण्डकटाहकरण्डे सकलजगद्धा-रकशक्तिकूर्म्मवराहानन्तैरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्व्वभौमसुप्रती-काष्टदिग्गजोपरिप्रतिष्ठितस्य अस्य अतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातल-पातालाख्यसप्तलोकोपरिभागे भुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्य-लोकाख्यलोकषट्कस्य अधोभागे भूलोके महाकालायमानफणिराज-शेषसहस्रफणामण्डलविधृते दिग्दन्तिशुण्डादण्डस्तम्भिते बहिरन्धतमसावृतेन अन्तःसूर्यप्रकाशितेन लोकालोकाचलेन वलयिते लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीर-स्वादूदकाख्यसप्तसमुद्रविराजिते जम्बुप्लक्षशाककुशक्रौञ्चशाल्मलपुष्करद्वीप-सहिते भूमण्डले तुहिनाचलहेमकूटनिषधनीलश्वेतशृङ्गिगन्धमादनपारियात्रा-ख्याऽष्टसीमाचलैर्विभक्ते तन्मध्यवर्त्ति भारतकिंपुरुषहरिवर्षैलावृतरम्यकहिर-ण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालाख्यनववर्षशोभिते जम्बूद्वीपे इन्द्रद्वीपकशेरुमान-ताम्रपर्णगभस्तिमाननागद्वीपसौम्यगान्धर्ववारुणार्यावर्तोद्वीपसहिते भारतवर्षे नानावर्णकेसराचलशिखररत्नबीजाञ्चितभूसरोरुहकर्णिकायमानस्य मेरोर्दक्षिण-दिग्भागे दक्षिणोदधि हिमाचलयोर्मध्यप्रदेशे निखिलवेदोदितकर्म्मफल-साधनगंगासलिलवाहिनि अन्तःस्थिताऽत्यन्तसन्तापसन्ततिकृतान्तवेदान्तवृत्ता-न्तश्रुतिस्मृतिपरिशीलनस्वान्तः शान्तिविधायिनि वेदविन्मुनिगणचरणविहरण-तपश्चरणामृतवर्षिणि अस्मिन् पुण्ये भारतद्वीपे साम्यवर्तिकुरुक्षेत्रादिभू-मध्यरेखायां, अयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्च्यवन्तिद्वारावत्यादिमुक्तिक्षेत्रवत्यां

अस्यां कर्म्मभूमौ भागीरथीविन्ध्याचलयोः उत्तरदिग्भागे श्रीशैलहेमकूट-किष्किन्धागरुड़ाचलव्यङ्कटाचलहस्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति सकलभूमण्डल-शिरोवर्त्तिनि गिरिजागिरिजापतिराजिराजिते आर्य्यावर्त्तैकदेशे अविमुक्त-वाराणसीक्षेत्रे महाश्मशाने असीवरुणयोर्मध्ये आनन्दवने गौरीमुखे त्रिकण्टक-विराजिते उत्तरवाहिन्या भागीरथ्याः पश्चिमे तीरे अन्नपूर्णादुर्गाकेदारेश्वर-विश्वनाथभैरवढुंढिराजादिदेवमण्डलमण्डिते जन्हुतनयापरमपावनवनवाहिनि परमसुन्दरतरुराजिविराजिते शैवशाक्तसौरवैष्णवगाणपत्यादिपरमभक्तगण-विहरणस्वस्वोपास्यदेवमधुरनामकीर्त्तनपवित्रीकृते परमानन्दनिकेतने बुधजन-मानसानन्दविधायिनि श्रीकाशीधामनि[1] श्रीमदनेककोटिब्रह्माण्डघटनायाः व्योमविवरस्य विराड्रूपिणो भगवतो महापुरुषस्य शेषपर्य्यङ्कशायिनः श्रीविष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य तन्नाभिस्थानसरोरुहादुत्पन्नस्य सकलवेदनिधेः जगत्स्रष्टुः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणः प्रथमपरार्द्धपञ्चाशत्यतीतायां द्वितीयपरार्द्धे प्रथमवर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे उदयादित्रयोदशघटिकासु अतीतासु श्रीश्वेतवाराहकल्पे स्वायम्भुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषाख्येषु षट्सु मनुषु व्यतीतेषु उपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तविंशति-महायुगेषु गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहूतनामेन्द्रसमये कृतत्रेताद्वापरेषु गतेषु वर्त्तमाने कलियुगे बौद्धावतारे विक्रमशके बार्हस्पत्यमानेन ......नाम संवत्सरे ......अयने ......ऋतौ ......मासे ......पक्षे ......तिथौ ......वासरे ...... नक्षत्रे ......योगे ......करणे ......राशिस्थिते सूर्य्ये ......राशिस्थिते चन्द्रे ...... राशिस्थिते भौमे ......राशिस्थिते बुधे ......राशिस्थिते देवगुरौ ......राशिस्थिते शुक्रे ......राशिस्थिते शनौ ......राशिस्थिते राहौ ......राशिस्थिते केतौ एवं ग्रहगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ...लग्ने ...गोत्रः ...शर्म्मा जीवनमुक्ति-प्रदपरमहंसगतिप्राप्तिनिमित्तं कुटीचकसंन्यासव्रतग्रहणमहं करिष्ये ।

तत्रादौ गणपतिपूजनं वसोर्द्धारासहितं गौर्य्यादिषोड़शमातृकापूजनं नान्दीश्राद्धादिकं च करिष्ये ।

---

१. स्थानान्तरपुरोधसस्तत्स्थानसम्बद्धं देशविभागस्थानमाहात्म्यादिकं प्राचीनाचारमवगच्छन्ति तैःकिल वाराणसीविषयकं वर्णनं परिवर्त्तनीयं निजानुकूलं चानुष्ठेयम् ।

१६—गणपतिपूजनम् पुण्याहवाचनम् च ।

(कलशस्थापनं पूजनञ्च)

गणपतिपूजनम्—गणानांत्वा शौनको गृत्समदो गणपतिर्जगती । गणपत्यावाहने विनियोगः । "ॐ गणानांत्वागणपतिंहवामहेकविंकवीनामुपमश्रवस्तमं । ज्येष्ठराजंब्राह्मणांब्रह्मणस्पतआनःशृण्वंनूतिभिःसीदसादनम् ।" महागणपतये नमः । आवाहनादि मंत्रपुष्पांजल्यन्तं । "निषुसीदगणपतेगणेषुत्वामाहुर्विप्रतमंकवीनां । नऋतेत्वात्क्रियतेकिंचनारेमहामर्कंमघवञ्चित्रमर्च ।" अनेन पूजनेन महागणपतिः प्रीयतां न मम ।

कलशस्थापनम्—"महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिमिक्षतां । पिपृतांनोभरीमभिः" । इति भूमिं स्पृष्ट्वा । "ॐओषधयःसंवदंतेसोमेनसहराज्ञा । यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तंराजन्पारयामसि ।" तंदुलपुंजौ कृत्वा । "ॐ आकलशेषुधावतिपवित्रेपरिषिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषुवर्धते ।" द्वौ कलशौ निधाय । "ॐ इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्या । असिक्न्यामरुद्वृधेवितस्तयार्जीकीयेशृणुह्यासुषोमया ।" इति तीर्थजलेन प्रत्येकं पूरयित्वा । "ॐ गंधद्वारांदुराधर्षांनित्यपुष्टांकरीषिणीं । ईश्वरींसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं ।" इति गंधं प्रक्षिप्य । "ॐ याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा । मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच ।" सर्वौषधीः प्रक्षिप्य । "ॐ कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपरुषःपुरुषःपरि । एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच ।" दूर्वाः । "ॐ अश्वत्थेवोनिषदनंपर्णेवोवसतिष्कृता । गोभाजइत्किलासतयत्सनवथपूरुषं ।" पल्लवान् । "ॐ स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनि । यच्छानःशर्मसप्रथः ।" इति मृदः । "ॐ याः फलिनीर्याअफलाअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुंचंत्वंहस ।" फलं । "ॐ सहिरत्नानिदाशुषेसुवातिसविताभगः । तंभागंचित्रमीमहे ।" रत्नानि । "ॐ हिरण्यरूपःसहिरण्यसंदृगपान्नपात्सेदुहिरण्यवर्णः । हिरण्ययात्परियोनेर्निषद्याहिरण्यदाददत्यन्नमस्मै ।" हिरण्यं । "ॐ युवासुवासाःपरिवीतआगात्सउश्रेयान्भवतिजायमानः । तंधीरासःकवयउन्नयंतिस्वाध्योमनसादेवयंतः ।" वस्त्रं । "ॐ पूर्णादर्विपरापतसुपूर्णापुनरापत । वस्नेवविक्रीणावहाइषमूर्जं शतक्रतो ।" सतंडुलाभ्यां पूर्णपात्राभ्यां कलशयोरानने पिदध्यात् । तत्वायामि शुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणावाहने विनियोगः । "तत्वायामिब्रह्मणावंदमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः । अहेळमानोवरुणेहबोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः ।" अस्मिन् कलशे वरुणं साङ्गं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकं आवाह-

यामि । संपूज्य । कलशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः । कुक्षौ तु सागरास्सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अंगैश्च सहितास्सर्वे कलशं तु समाश्रिताः । अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी तथा । आयान्तु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः । सर्वे समुद्रास्सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयांतु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारकाः । उत्तरकलशे अक्षतान्निक्षिपेत् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा आशिषः प्रार्थयते । प्रार्थनामाह एताः सत्या आशिषः सन्तु । दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणिविष्णुपदानि च तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्त्विति भवंतो ब्रुवन्तु । विप्राः—तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु । ब्राह्मण-हस्ते शिवा आपः सन्तु । सन्तु शिवा आपः । सौमनस्यमस्तु । अस्तु सौमनस्यं । अक्षतं चारिष्टंचास्तु । अस्त्वक्षतमरिष्टं च । गन्धाः पान्तु । सौमंगल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु । आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु । सौश्रियमस्तु । ताम्बूलानि पान्तु । ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु । बहुदेयं चास्तु । दीर्घमायुःश्रेयश्शान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । अस्तु दीर्घमायुः श्रेयश्शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्च । श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु । यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोंकारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाशीर्वचनं बहुऋषिमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । वाच्यतामिति विप्राः ततो यजमानः । "ओं भद्रं कर्णेभिःश्रृणुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदेवहितंयदायुः ॥ ॐद्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसनरस्यप्रयंसत् । द्रविणोदावीरवतीमिशंनोद्रविणोदारासतेदीर्घमायुः ॥ ओंसवितापश्चात्तात्सवितापुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् । सवितानःसुवतुसर्वतातिंसवितानोरासतांदीर्घमायुः ॥ ओंनवोनवोभवतिजायमानोऽह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रं । भागंदेवेभ्योविदधात्यायंप्रचंद्रमास्तिरतेदीर्घमायुः ॥ ॐउच्चादिविदक्षिणावंतोअस्थुर्येऽअश्वदाःसहतेसूर्येण । हिरण्यदाअमृतत्वंभजंतेवासोदाःसोमप्रतिरंतआयुः ॥ ॐआपउंदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसे ॥ यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यंमर्त्योजोहवीमि । जातवेदोयशोअस्मासुधेहिप्रजाभिरग्नेअमृतत्वमश्यां ॥ यस्मैत्वंसुकृतेजातवेदउलोकमग्नेकृणवस्योनं । अश्विनंसपुत्रिणंवीरवंतंगोमंतंरयिंनशतेस्वस्ति ॥ संस्वा-

सिंचामियजुषाप्रजामायुर्धनं च ॥" व्रतनियमतपःस्वाध्यायक्रतुदमदानविशिष्टानां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतां । विप्राः । समाहितमनसः स्मः । यजमानः । प्रसीदंतु भवंतः । विप्राः । प्रसन्नाः स्मः । यजमानः । शांतिरस्तु । पुष्टिरस्तु । तुष्टिरस्तु । वृद्धिरस्तु । अविघ्नमस्तु । आयुष्यमस्तु । आरोग्यमस्तु । शिवं कर्मास्तु । कर्मसमृद्धिरस्तु । धर्मसमृद्धिरस्तु । वेदसमृद्धिरस्तु । शास्त्रसमृद्धिरस्तु । पुत्रसमृद्धिरस्तु । धनधान्यसमृद्धिरस्तु । इष्टसंपदस्तु । बहिर्देशे सर्वारिष्टनिरसनमस्तु । यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु । यच्छ्रेयस्तदस्तु । उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु । उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु । उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यंतां । इष्टाः कामाः संपद्यंतां । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयंताम् । तिथिकरणे मुहूर्तनक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयेताम् । दुर्गापाचाल्यौ प्रीयेताम् । अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयंताम् । इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयंताम् । ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयंताम् । विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयंताम् । माहेश्वरीपुरोगाः उमामातरः प्रीयंताम् । वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयंताम् । अरुंधतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयंताम् । ऋषयश्छंदांस्याचार्या वेदा देवा यज्ञाश्च प्रीयंताम् । ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयंताम् । श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् । श्रद्धामेधे प्रीयेताम् । भगवती कात्यायनी प्रीयताम् । भगवती माहेश्वरी प्रीयताम् । भगवती पुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती तुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती ऋद्धिकरी प्रीयताम् । भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम् । भगवंतौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् । भगवान्स्वामी महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीयताम् । हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयंताम् । सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयंताम् । सर्वाः कुलदेवताः प्रीयंताम् । सर्वा वास्तुदेवताः प्रीयंताम् । बहिरपः । हता ब्रह्मद्विषः । हताः परिपंथिनः । हता अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः । शत्रवः पराभवं यांतु । शाम्यंतु घोराणि । शाम्यंतु पापानि । शाम्यंत्वीतयः । अन्तः शुभानि वर्धन्ताम् । शिवा आपः संतु । शिवा ऋतवः संतु । शिवा अग्नयः संतु । शिवा आहुतयः संतु । शिवा ओषधयः संतु । शिवा वनस्पतयः संतु । शिवा अतिथयः संतु । अहोरात्रे शिवे स्याताम् । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु । फलिन्यो न ओषधयः पच्यंताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वेग्रहाः प्रीयंताम् । भगवान्नारायणः प्रीयताम् । भगवान्पर्जन्यः प्रीयताम् । प्रीयतां भगवान्स्वामी महासेनः । पुण्याहकालान्वाचयिष्ये । वाच्यतामिति विप्राः । "ओंउद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्र-

इवसवनेषुशंससि । वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोनःशकुनेभद्रमावदविश्वतोनःशकुनेपुण्यमावद ।" याज्यायजतिप्रत्तिवैयाज्ययापुण्यैवलक्ष्मीः पुण्यामेवतल्लक्ष्मींसंभावयतिपुण्यांलक्ष्मींसंस्कुरुते । "यत्पुण्यंनक्षत्रं । तद्वट्कुर्वीतोपव्युषं । यदावैसूर्यउदेति । अथनक्षत्रंनैति । यावतितत्रसूर्योगच्छेत् । यत्रजघन्यंपश्येत् । तावतिकुर्वीतयत्कारीस्यात् । पुण्याहएवकुरुते । तानिवाएतानियमनक्षत्राणि । यान्येवदेवनक्षत्राणि । तेषुकुर्वीतयत्कारीस्यात् । पुण्याहएवकुरुते ।" मह्यं सकुटुम्बिने महाजनान्नमस्कुर्वाणाय आशीर्वचनमपेक्षमाणाय करिष्यमाणकुटीचकसंन्यासग्रहणकर्मणः पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु । इति त्रिर्वदेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिर्विप्राः । "ॐस्वस्तयेवायुमुपब्रवामहैसोमंस्वस्तिभुवनस्ययस्पतिः । बृहस्पतिंसर्वगणंस्वस्तयेस्वस्तयआदित्यासोभवंतुनः ॥" आदित्यउदयनीयःपथ्ययैवेतःस्वस्त्याप्रयंतिपथ्यांस्वस्तिमभ्युद्यंतिस्वस्त्यैवेतःप्रयंतिस्वस्त्युद्यंतिस्वस्त्युद्यंति । "ॐ स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः । स्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिः । स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु । अष्टौदेवावसवःसोम्यासः । चतस्रोदेवीरजराश्रविष्ठाः । तेयज्ञंपांतुरजसःपरस्तात् । संवत्सरीणममृतᳪस्वस्ति ।" मह्यमित्यादि पूर्ववत् पठित्वाकर्मणे स्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्विति त्रिः । ॐआयुष्मते स्वस्तीति प्रतिवचनं त्रिः । "ॐऋध्यामस्तोमंसनुयामवाजमानोमंत्रंसरथेहोपयातं । यशानपक्वंमधुगोष्वंतराभूतांशोअश्विनोःकाममप्राः ॥" सर्वामृद्धिमृध्नुयामितितंवैतेजसैवपुरस्तात्पर्यभवच्छंदोभिर्मध्यतोऽक्षरैरुपरिष्टाद्गायत्र्यासर्वतोद्वादशाहं परिभूयसर्वामृद्धिमार्ध्नोत्सर्वामृद्धिमृध्नोतियएवंवेद । "ऋध्यास्म हव्यैर्नमसोपद्य । मित्रंदेवंमित्रधेयंनोअस्तु । अनूराधान्हविषावर्धयंतः । शतं जीवेमशरदःसवीराः । त्रीणित्रीणिवैदेवानामृद्धानि । त्रीणिच्छंदाᳪसि । त्रीणिसवनानि । त्रयइमेलोकाः । ऋध्यामेवतद्वीर्यएषुलोकेषुप्रतितिष्ठति ।" मह्यमित्यादि पूर्ववत् पठित्वा कर्मणः ऋद्धिं भवंतो ब्रुवंत्विति त्रिः । ॐऋध्यतामिति प्रतिवचनं त्रिः । "ॐ श्रियेजातःश्रियऽआनिरियायश्रियंवयोजरितृभ्यो दधाति । श्रियंवसानाअमृतत्वमायन्भवंतिसत्यासमिथामितद्रौ ॥" श्रियएवैनंतच्छ्रियामादधातिसंततमृचावषट्कृत्यं संतत्यैसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेद । "यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत् । अमुंचलोकमिदमुचसर्वं । तन्नोनक्षत्रमभिजिद्विजित्य । श्रियंदधात्वहृणीयमानं । अहेबुध्नियमंत्रंमेगोपाय । यमृषयस्त्रयीविदाविदुः । ऋचःसामानियजूᳪषि । साहिश्रीरमृतासतां ।" एतैर्मन्त्रैर्नीराजनं कारयन्ति । मह्यमित्यादि पूर्ववत् पठित्वा कर्मणः श्रीरस्त्विति भवन्तो

ब्रुवंत्विति त्रिः। ॐ अस्तु श्रीरिति त्रिर्विप्राः। वर्षशतं पूर्णमस्तु। गोत्राभिवृद्धिरस्तु। कर्मांगदेवता प्रीयंताम्। "ॐ शुक्रेभिरंगैरजआततन्वान्क्रतुंपुनानः कविभिःपवित्रैः। शोचिर्वसानःपर्यायुरपांश्रियोमिमीतेबृहतीरनूनाः।" तदप्येषः श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारोमरुत्तस्यावसनगृहे। आविक्षितस्यकामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति। तत्र उत्तरकलशं दक्षिणहस्ते दक्षिणकलशं वामहस्ते गृहीत्वा ताभ्यां धाराद्वयं सन्ततं पात्रे निषिंचेदेभिर्मंत्रैः। वास्तोष्पत इति चतसृणां वसिष्ठो वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुबंत्यागायत्री। उदकसेचने विनियोगः। "ॐवास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशोअनमीवोभवानः। यत्त्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्वशंनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे॥ वास्तोष्पतेप्रतरणोनएधिगयस्फानोगोभिरश्वेभिरिंदो। अजरासस्तेसख्येस्यामपितेवपुत्रान्प्रतिनोजुषस्व॥ वास्तोष्पतेशग्मयासंसदातेसक्षीमहिरण्वयागातुमत्या। पाहिक्षेमउतयोगेवरंनोयूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशन्। सखासुशेवएधिनः॥" शिवं शिवं। पात्रपातितजलेन पल्लवदूर्वाभिरुदङ्मुखास्तिष्ठन्तो विप्रा अभिषिंचेयुः॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप्। त्रायंतामिति तिसृणां विश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठा आपोनुष्टुप्। इमाआप इति तिसृणामैतरेय अपोनुष्टुब्जगत्यनुष्टुभः। देवस्यत्वेत्यस्यैतरेयः सविताश्विनौ पूषा च यजुः। समस्तव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। अभिषेके विनियोगः। *ओंसमुद्रज्येष्ठा० ॥

१७—मातृकापूजनम्।

सर्वकर्म्मसु प्रधानसङ्कल्पानन्तरं मातृ जनं कुर्यात्, पीठे पिष्टातकेन षोडशमातॄर्लिखित्वा गोमयेन दूर्वाभिर्विभूष्य अर्घ्यं संस्थाप्य पूजां कुर्यात्। एतन्तेति प्रतिष्ठा। "आएतन्तेदेवसवितर्यज्ञंप्राहुर्बृहस्पतयेब्रह्मणेतेनयज्ञमवतेनयज्ञपतिंतेनयामव। मनोजूतिंजुषतामाज्यस्यबृहस्पतिर्यज्ञमिमंतनोत्वरिष्टंयज्ञंसमिमंदधातु। विश्वेदेवासइहमादयंतामोंप्रतिष्ठ।" ओंभूर्भुवः स्वः गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु। अथ ध्यानम्। गौरीपद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता। इति

* गायत्रीपुरश्चरणे द्रष्टव्या।

शास्त्रीय-ग्रन्थ-प्रकाशन।

धार्मिक ग्रन्थ-मालाएँ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलका विचार है कि, सनातनधर्मके मूलभूत चारों वेदों, उनकी शाखाओं, उपवेदों, उपनिषदों, दर्शनों, तन्त्रों, स्मृतियों, मौलिक तथा आजतक अप्रकाशित शास्त्रीय ग्रन्थों और पुराणोंके शुद्ध संस्करण, वैज्ञानिक टिप्पणियों, भाष्यों तथा हिन्दी अनुवाद सहित, क्रमशः प्रकाशित कर राष्ट्रभाषा हिन्दीकी पुष्टि करते हुए स्वधर्मकी सेवा की जाय। तदनुसार महामण्डलसे सम्बन्धयुक्त निम्नलिखित ग्रन्थमालाएँ प्रकाशित हो रही हैं:—

१—वाणीपुस्तकमाला। (हिन्दी)
२—आर्यमहिलापुराणमाला। (हिन्दी)
३—सूर्योदयपुस्तकमाला (संस्कृत)
४—निगमागमग्रन्थमाला। (संस्कृत और हिन्दी)
५—धर्मप्रचारकपुस्तकमाला (बँगला)
६—महामण्डलसीरीज़ (अंग्रेजी)
७—महामण्डलपुस्तिकामाला (हिन्दी और अंग्रेजी)

इन मालाओंकी सब पुस्तकें स्थायी ग्राहकोंको पौने मूल्यमें दी जाती हैं।

१—वाणीपुस्तकमाला।

१—कन्या-शिक्षा-सोपान—कोमलमति कन्याओंकी धर्मशिक्षा के लिये। मूल्य ~)

२—महिला-प्रश्नोत्तरी—इसमें महिलाओंके जानने योग्य सनातनधर्मके गूढ़ विषय वर्णित हैं। मू ~)

३—श्रीसप्तशतीगीता—दुर्गाके विषयमें किसी प्रकारकी आशङ्का क्यों न हो, इस ग्रन्थके पाठसे समूल नष्ट हो जायगी। मूल्य पूरे कपड़ेकी जिल्द १), आधे कपड़ेकी जिल्द ॥|)

४—ईशोपनिषद्—अन्वय, मन्त्रार्थ, शाङ्करभाष्य, भाष्यानुवाद और उपनिषद्-सुबोधिनी टीका सहित। मूल्य ॥)

५—केनोपनिषद्—(ईशोपनिषद् की तरह) मू० ॥)

६—कठोपनिषद्—(केनोपनिषद की तरह) मू० २)

७—वेदान्तदर्शन—(सम्पूर्ण वेदान्त-मीमांसा) मू० ।=)

८—व्यासशुकसंवाद—(देवीभागवतोक्त) मू० ।)

९—सती सदाचार—स्त्री-पाठ्य अपूर्व ग्रन्थ। मू० ॥)

१०—भामीके पत्र—गृहस्थीका अनोखा चित्र। मू० ॥)

११—कुमारिल भट्ट—शान्तिरसपूर्ण नाटक। मू० १)

१२—भारतवर्षका इतिवृत्त—यही एक भारत वर्षका सच्चा और अपूर्व इतिहास है। मू० २)

१३—सती-चरित्र-चन्द्रिका—४४ सती स्त्रियोंके ओजस्वी जीवनचरित्र। मूल्य २)

१४—प्रार्थना—(भावपूर्ण विविध देवताओंके हिन्दी काव्यमय ध्यान, मूल संस्कृत सहित) मू. =)

१५—पूजा—(बालिकाओंके लिये) मू०)॥

१६—तीर्थ और देवपूजन-रहस्य। मू० ~)

२—आर्यमहिलापुराणमाला।

१—मार्कण्डेयपुराण—(हिन्दी) 'रहस्योद्घाटिनी' टीका सहित। ३ खण्डोंमें समाप्त। मूल्य प्रतिखण्ड १)

२—देवीभागवत-ज्ञानेश्वरी' टीका सहित। चार खण्डोंमें समाप्त। मूल्य प्रतिखण्ड १।)

३—कल्किपुराण-मूल, और हिन्दी अनुवाद। मू. १॥)

—*—

३—सूर्योदयपुस्तकमाला (संस्कृत)

१—स्तोत्र-कुसुमाञ्जलि—मूल्य ।)

२—उपदेश पारिजात धर्मवक्ता, धर्मोपदेशक, पौराणिक आदिके उपयोगि। मूल्य ॥)

३—पुराणरहस्यम्—मू० १)

४—भूदेवचरितम्—मू० १॥)

५—संन्यासपद्धतिः—(संन्यासगीता सहित) यह ग्रन्थ सब सम्प्रदायोंके साधु-संन्यासियों और सद्गृहस्थोंके उपयोगी है। मूल्य २)

४—निगमागमग्रन्थमाला।

१—धर्मकल्पद्रुम—यह हिन्दुधर्मका विश्वकोष (इन्साइक्लोपीडिया) है और आठ खण्डोंमें समाप्त हुआ है। मूल्य द्वितीय और षष्ठ खण्डका—प्रतिखण्ड १॥), शेष छहों खण्डोंका—प्रतिखण्ड २)

२—नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत—(द्वितीय संस्करण) भारतका प्राचीन गौरव और आर्यजातिका महत्त्व जाननेके लिये यह एक ही पुस्तक है। मू० १)

३—प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत—(दो खण्ड) इसमें आर्यजातिका आदिवासस्थान, उन्नतिका आदर्श, शिक्षादर्श, आर्यजीवन, वर्णधर्म आदि विषय वैज्ञानिक युक्ति तथा शास्त्रीय प्रमाणोंके साथ वर्णित हैं। प्रत्येकका मूल्य २)

४—आर्यगौरव—आर्य्यजातिका जगद्गुरुत्व इसमें देखिये। मूल्य ॥)

५—धर्मविज्ञान—हिन्दूधर्मके सम्पूर्ण ज्ञानलाभके लिये यह एक ही पुस्तक यथेष्ट है। पृष्ठ संख्या ९२५, मूल्य सजिल्द ४), बिना जिल्द ३॥)

६—आचारचन्द्रिका-यह स्कूलपाठ्य सदाचारसम्बन्धी धर्मपुस्तक है। मू० ॥)

७—नीतिचन्द्रिका—बालकोंके लिये। मू० ॥)

८—गीतार्थचन्द्रिका—इसमें ज्ञान, कर्म और उपासना, तीनोंका सामञ्जस्य किया गया है। मूल्य २॥)

९—व्रतोत्सवचन्द्रिका—इसमें सब हिन्दुत्यौहारोंका शास्त्रीय विवेचन है। मू० ३)

१०—सुगम-साधन-चन्द्रिका-मूल्य =)

११—चरित्रचन्द्रिका—पौराणिक, ऐतिहासिक और आधुनिक महापुरुषोंके चरित्रोंका संग्रह। प्रथम भागका मू० १) दूसरे भागका १।)

१२—नित्यकर्मचन्द्रिका—मूल्य ।)

१३—साधनचन्द्रिका—चारों योगोंका संक्षेपमें अति सुन्दर वर्णन। मू० १॥।)

१४—शास्त्रचन्द्रिका-पारलौकिक विद्यासम्बन्धी उत्तम ग्रन्थ। मूल्य १॥)

१५—धर्मचन्द्रिका—एन्ट्रेंस क्लासके बालकोंके पठनोपयोगी। मू० १)

१६—योगदर्शन (हिन्दीभाष्यसहित) मूल्य २)

१७—दैवीमीमांसादर्शन (प्रथम भाग) मू० १॥)

१८—कर्ममीमांसादर्शन (दो भाग) मू० १॥), २)

१९—ब्रह्मचर्यसोपान—मू० ।)

२०—राजशिक्षासोपान—मू० ≡)

२१—धर्मसोपान—मू० ।)

२२—सदाचारसोपान—मूल्य ~)

२३—साधनसोपान — मू० ।)

२४—शास्त्रसोपान—मूल्य ।)

२५—धर्मप्रचारसोपान—मू० ।)

२६—महामण्डलरहस्य अथवा जातीय महायज्ञसाधन—मू० १।)

२७—चतुर्दशलोकरहस्य—मू० ।)

२८—परलोकरहस्य—मू० ।)

२९—पारिवारिकप्रबन्ध—मू० १)

३०—आचारप्रबन्ध—मू० १)

३१—मन्त्रयोगसंहिता-भाषानुवाद-सहित। मू० १)

३२—हठयोगसंहिता—भाषानुवाद-सहित। मू० ॥)

३३—गो-व्रत-तीर्थ-महिमा-मू० ॥)

३४—गो-रक्षा—मू०।≡)

३५—संगीतसुधाकर—भजनसंग्रह। मू० ।≡)

३६—धर्मसुधाकर—अपूर्व धर्मग्रन्थ। मू० २)

३७—धर्मकर्म दीपिका—मू० ॥)

३८—सनातनधर्म दीपिका-मू० ॥।)

३९—भगवद्गीता (प्रथम खण्ड) प्रत्येक श्लोकका त्रिविध अर्थ और सब प्रकारके अधिकारियोंके समझने योग्य विज्ञान। मू० १)

४०—रामगीता—(सचित्र) श्रीमहर्षि वशिष्ठकृत श्रीरामगीताका मूल और वैज्ञानिक टिप्पणी सहित अनुवाद। मूल्य २॥)

४१—धीशगीता स० सानु०। मू० ॥।)

४२—शक्तिगीता- „ „ मू० १)

४३—शम्भुगीता-स० सानु०। मू० १)

४४—सूर्यगीता— „ „ मू० ॥)

४५—विष्णुगीता- „ „ मू० १)

४६—संन्यासगीता-सानुवाद मू० १)

४७—गुरुगीता— „ मू० ।)

४८—धर्मप्रश्नोत्तरी-सनातनधर्मके संक्षिप्त सिद्धान्त। मू०।)

४९—तत्त्वबोध—भाषानुवाद और वैज्ञानिक टिप्पणी सहित। मूल्य ≡)

५०—कहावत रत्नाकर—न्यायावली और सुभाषितावली सहित। रायल संस्करण १०) साधारण, संस्करण ७)

५१—तुलसीकृत रामायण—वैज्ञानिक टिप्पणी सहित। मूल्य १॥)

५२—श्रीमधुसूदनसंहिता-मूल और संस्कृत टीका सहित स्मृतिग्रन्थ। मू० १॥)

५—धर्मप्रचारक पुस्तकमाला (बंगला)

१—जातीय महायज्ञ	१।)
२—दैवीमीमांसादर्शन	१॥।)
३—गुरुगीता	।)
४—तत्त्वबोध	।)
५—साधनसोपान	≡)
६—सदाचारसोपान	‑)
७—कन्याशिक्षासोपान	‑)
८—योगदर्शन	२)
९—भक्तितत्त्व	१)
१०—महर्षि चरित	१)
११—अगस्त्य चरित	॥)
१२—सांख्यरहस्य	॥।)
१३—योगरहस्य	॥≡)
१४—वैशेषिकरहस्य	॥।)
१५—शक्तिगीता	१)
१६—शम्भुगीता	१)
१७—पुराणतत्त्व	१।)
१८—धर्मतत्त्व	।≡)
१९—जन्मान्तरतत्त्व	॥।)
२०—साधनतत्त्व	१)
२१—आर्यजाति	१)
२२—न्यायरहस्य	॥।)
२३—हितोपदेश	२)
२४—नारीधर्म	१)
२५—सदाचारशिक्षा	।≡)
२६—नीतिशिक्षा	॥)
२७—अवतारतत्त्व	२)
२८—तुलसीरामायण	४)

6. Mahamandal Series.

1—The world's Eternal Religion Ordinary Edn. Rs. 3/- Royal Edn. Rs 5/-

2—Srimat Bhagavat Gita As -/6/-

3—India's Eternal Religion As.-/8/-

4—India—
The Pioneer of World Civilization As. -/8/-

5—Lord Budhh'a Rs 2/4/-

6—Meghnad Badh Rs. 2/-

7—How to write English Correctly Rs. 1/4/-

8—Hand Book of English Synonyms Rs.1/12/-

७—श्रीमहामण्डलपुस्तिकामाला ।

इस पुस्तिकामालाकी पुस्तिकाएँ बिना-मूल्य बाँटी जाती हैं। लगभग १०० पुस्तिकाएँ अबतक निकल चुकी हैं।

सूर्योदय ।

यह अखिल-भारतवर्षीय धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विश्वविद्यालयका अद्वितीय संस्कृत मासिक-पत्र है और सदस्योंको बिना मूल्य मिलता है।

आर्यमहिलाहितकारिणी-महापरिषद् ।

इस परिषद्ने आर्य-महिलामहाविद्यालय और आर्य-महिलाछात्रीनिवासकी स्थापना की है। इसके विशाल भवनमें उद्यान भी है, जिसमें छात्रीनिवासकी छात्रियाँ कृषि-कार्य और गोसेवाकी भी शिक्षा प्राप्त करती हैं। इस भवनमें आर्य-महिलाअन्नसत्र भी है, जिसके द्वारा सूखा अन्न काशीकी असहाय विधवाओं और दरिद्रा स्त्रियोंको दिया जाता है। आर्य-महिलामहाविद्यालयके चार विभाग हैं—छोटी बालिकाओंकी पाठशाला (Girls' School), २—बड़ी कन्याओंके लिये हाई-स्कूल (High School), ३—जो स्त्रियाँ शिक्षयित्री (Teachers) बनकर स्कूल-कालेजोंमें अध्यापिकाओंका कार्य कर जीविका निर्वाह करना चाहें, उनके लिये अपर ट्रेनिंग स्कूल (Upper Training School) और ४—उपदेशिका विद्यालय (Divinity College), जिसके द्वारा विद्यालयकी छात्रियोंको धार्मिक शिक्षा दी जाती है। साथ ही देव-देवी-पूजा, तुलसीपूजा आदिकी भी शिक्षा दी जाती है। "आर्य-महिला" उक्त महापरिषद्का मुख-पत्र है, जिसके चन्देका रुपया इसी पुण्यकार्यमें लगता है।

सब प्रकारके पत्र-व्यवहारका पता:—

अध्यक्ष, शास्त्र-प्रकाशन विभाग,
महामण्डल भवन, जगत्गंज, बनारस।

श्री लक्ष्मीनारायण प्रेस, काशी।

प्रबन्धप्रकाशः ।

(ग्रन्थकर्ता—डा० श्रीमङ्गलदेवशास्त्री, एम. ए., डी. फ़िल.)

संस्कृतनिबन्धरचनाविषयकमिदमपूर्वं पुस्तकं सामान्येन सर्वेषां संस्कृत-भाषाभ्यासिनां विशेषतश्च संस्कृतपरीक्षार्थिनामन्तेवासिनां परमोपकारि । नाद्यावधि एतद्विषयकमेतादृगुत्कृष्टमन्यत्पुस्तकं केनापि प्रकाशितम् । अतएव काशिकराजकीय-पाठशालीयप्रधानाध्यक्षैः महामहोपाध्यायैः पण्डितगोपीनाथकविराजमहोदयैरन्यैश्च नानाप्रदेशीयैः पण्डितप्रकाण्डैर्मुक्तकण्ठमतिप्रशंसित एष ग्रन्थः । किं बहुना, परीक्षापारावारमुत्तितीर्षूणां छात्राणां प्रबलः सुदृढो महापोत इवायमुपादेयः । स्वविषयेषु वैदुष्यं सातिशयमादधाना अपि अनेके छात्रा निबन्धरचनाविषयस्यानभिज्ञानात् परीक्षायामधःपतन्तीति कस्याविदितम् । तेषां कृते ह्येतत्पुस्तकममोघास्त्रमिव । न केवलमेतत् परीक्षायामेव साफल्यं प्रयच्छति, किन्त्वस्य पाठेन पाठकाः संस्कृतभाषाभाषणेऽपि परमं पाटवमधिगन्तुं प्रभवेयुः । अस्य मुद्रणास्य तृतीयावृत्तिरपि समाप्तप्रायैव । अतस्त्वर्यतां ग्राहकैः । श्लक्ष्णचिक्कणकर्गले मुद्रितस्य १८० पृष्ठात्मकस्यास्य मूल्यं केवलमेकं १) रूप्यकम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

मैनेजर—इण्डियनप्रेस. जगतगंज, बनारस ।

❁ वैद्यकौस्तुभः ❁

अत्र हि चित्रकाव्यमये ललितपदावलीमञ्जुले ग्रन्थे तत्तद्रोगाणां निदानं सिद्धसिद्धैः प्रयोगैश्च चिकित्सा रसोपरसादीनां विशुद्धा भस्मीकरणादिविधयश्चोपवर्णिताः । वैद्यैः काव्यरसिकैश्चातीवोपादेयः । मूल्यम् १॥)

प्राप्तिस्थानम्—

हर एण्ड सन्स, इंगलिशियालाइन, बनारस कैण्ट ।

सनातनधर्मसम्मेलनम् ।

आगामिनः फरवरीमासस्य प्रथमतारिकातः पंचदिवसपर्यन्तं काश्यां सनातनधर्मस्य सम्मेलनं कर्तुं महदायोजनं भवति । स्वागतसमितिः संयोजिता विद्यते । श्रीकाशीविश्वेश्वरः साफल्यं विदध्यादिति प्रार्थये ।

मन्त्री—प्रबन्धसमितिगोरखटीला, बनारस ।

Printed by Pt. Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City

Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal, Benares.